

Рк ТЗ (24к)
К-72

Хто бере всѣ доси выдані томы (9) наразѣ, може ихъ
дѣстати за 10 р. 50 кр. або на раты.

Руска
ИСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА
пѣдъ редакцією
Олександра Барвѣньского.
Томъ XI.

ИСТОРИЧНІЙ
МОНОГРАФІИ
Миколы Костомарова
Т. IV.

БОГДАНЪ
ХМЕЛЬНИЦКІЙ
ТОМЪ III

*Opus aggredior opimum casibus, atrox proeliis,
discors seditionibus, ipsa etiam pace saevum.*
Taciti, Histor. I. I. 1.

Цѣна 1 р. 60 кр.

ВЪ ТЕРНОПОЛИ
Зъ друкарнѣ Іосифа Павловского.
1889.

Головний складъ въ книгариѣ Сайфарта и Чайковского,
Ставропигійского Института у Львовѣ и у выдавця у Львовѣ
ул. Лычаковска Ч. 7.

КРАТКИЙ ПАСПОРТ КНИЖИ

№ п/п ТЗ(2чк) К-72 Инв. № 2110684

Автор Костомаров М.

Название 1ст. монографії: Богдан
Хмельницький

Место, год издания Тернопіль, 1889

Кол-во стр. [2], 181, [1]

— " — отд. листов —

— " — иллюстрированный —

— " — карт —

— " — схем —

Том 4 (3) часть — вып. —

Комплект —

Примечание:

7.04.88
РБ

Хто бере всѣ доси видані томи (9) наразъ, може ихъ добстати за 10 р. 50 кр. або на раты.

Руска
ИСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА
підъ редакцією
Олександра Барвѣньского.
Томъ XI.

ИСТОРИЧНІЙ
МОНОГРАФІИ
Миколы Костомарова
Т. IV.
БОГДАНЪ
ХМЕЛЬНИЦКІЙ
ТОМЪ III.

Opus aggredior opimum casibus, atrox proeliis,
discors seditionibus, ipsa etiam pace saevum.
Taciti, Histor. L. I. 1.

2110684

Цѣна 1 р. 60 кр.

ВЪ ТЕРНОПОЛИ
Зъ друкарнѣ Іосифа Павловского.
1889.

Головний складъ въ книгарнѣ Сайфарта и Чайковского,
Ставропигійского Института у Львовѣ и у издавця у Львовѣ
ул. Лычаковска Ч. 7.

Показуєть именъ и списъ жерель буде поданы до 4-го тому.

ЗМІСТЬ ТРЕТІГО ТОМУ

МОНОГРАФІИ „БОГДАНЪ ХМЕЛЬНИЦКІЙ“.

ГЛАВА ПЯТНАЙЦЯТА.

Напѣрскій. Поляки стежать козакѣвъ. Король виѣздить у Варшаву. Польске войско йде на Украину. Справы на Украинѣ. Поразка Небабы. Здобуте Чернигова. Радивиль входить до Кіева. Хмельницкій у хана. Хмельницкій у Паволочѣ. Стрѣча съ полковниками. Митрополита Назаретскій. Третья женитьба Хмельницкого. Козацкій таборъ на Масловоу Бродѣ. Загальне зворушене Русинѣвъ. Смерть Вишневецкого. Зруйноване Трилѣсъ. Кіевска пожежа. Невдача козакѣвъ пѣдъ Кіевомъ. Листвъ Хмельницкого до Потоцкого.

ГЛАВА ШѢСНАЙЦЯТА.

Переговоры. Маховскій у Хмельницкого. Комісаръ въ Бѣлѣй-Церквѣ. Розладъ въ народѣ. Переговоры на Острѣй Могилѣ. Стычки пѣдъ Бѣлоу-Церквою. Хмельницкій въ польскѣмъ таборѣ. Замѣръ отру-ити Хмельницкого. Бѣлоцерковска умова. Смерть Потоцкого. Поголоски и думки мѣжъ народомъ.

ГЛАВА СѢМНАЙЦЯТА.

Писла бѣлоцерковской umowy. Становище Украины. Переселеня въ Московщину. Посольство Хмельницкого въ Москву. Ворохобия на Украинѣ. Судова комісія надъ ворохобниками. Покараніе Мозыры, Гладкого, Хмелецкого, Гурского. Сватане. Письмо Хмельницкого до Молдавского господари. Письмо Лупулы до Польского короля. Польске войско пѣдъ Батогомъ. Лихі вѣщованя.

ГЛАВА ВОСЬМНАЙЦЯТА.

Бѣй пѣдъ Батогомъ. Втраты Полякѣвъ. Хмельницкій прибуває на побоевище. Письмо Хмельницкого въ Польшу. Облога Каменця. Тимѣшь выправляется въ Молдавинну. Выдалене жовитѣрѣвъ зъ Украины. Народъ лютує. Сосновскій. Універсалъ Хмельницкого. Приѣздъ Тимоша до Ясъ. Весѣле Тимоша. Нова облога Каменця. Соймъ въ Польшѣ. Козацкій послы на соймѣ. Польскій комісаръ въ Чигиринѣ. Народный нещастя.

ГЛАВА ДЕВЯТЬНАЙЦЯТА.

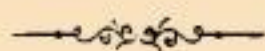
Нападъ Чарнецького на Украинну. Спустошеня. Бѣй пѣдъ Монастырищемъ. Соймъ въ Берестѣ-Литовскѣмъ. Письмо Хмельницкого до Полякѣвъ. Молдавскій справы. Прогнане Лупулы. Тимошъ Хмельницкій впроваджує зновъ Лупулу. Походъ Тимоша на Волощину. Бѣй. Друге прогнане Лупулы. Спѣлка Полякѣвъ зъ Ракочіємъ. Походъ Хмельницкого. Рада пѣдъ Тернополемъ. Посольство Ждановича. Московске посольство. Універсалъ Хмельницкого. Зсылки съ Туреччиною, Крымомъ, Московщиною. Сучавска облога. Смерть Тимоша Хмельницкого. Сучава пѣддається. Походъ Хмельницкого до границъ Молдавии. Стрѣча съ тѣломъ Тимоша. Польскій таборъ пѣдъ Жванцемъ. Становище польского вѣйска. Рады послѣвъ Думка Любомирского. Переговоры съ ханомъ. Жванецка умова. Татары опустошаютъ Русь.

ГЛАВА ДВАЙЦЯТА.

Земска рада въ Москвѣ. Приѣздъ московскихъ послѣвъ въ Переяславъ. Переяславска рада 8. сѣчня 1654 року. Присяга. Московскій послы въ Кіевѣ. Потвержене Переяславской умовы.

ГЛАВА ДВАЙЦЯТЬ ПЕРША.

Невдалый соймъ въ Польщѣ. Олексѣй Михайловичъ оголошує вѣйну. Другій соймъ. Завоѣване Литвы. Поразка Литовцѣвъ пѣдъ Шкловомъ. Здобуте Смоленська. Невдоволене на Украинѣ. Універсалъ короля. Хитрощѣ Богдана. Спѣлка Польщи съ Крымомъ. Вхѣдъ польскихъ вѣйскъ на Украинну. Здобуте Буши.



ГЛАВА ПЯТНАЙЦЯТА.

Майже въ сю саме пору спільної радости до вѣйска надѣшли вѣстки, котрѣ вывершили побѣдне торжество Польского короля. Хмельницкій, починаючи вѣйму, збудивъ и селянъ Червоной Руси. Въ сѣй краинѣ Украиньско-русской землѣ, що прилучена була до Польщи ще въ XIV. вѣцѣ, бѣльше погасала національнѣсть, губилися споминки про часы князя Ярослава и короля Данила. Вѣдвѣдину Хмельницкимъ Львова въ 1648 роцѣ, а ще бѣльше пѣклики Нечая, котрый въ своему полку мавъ багато хлопѣвъ зъ воеводства руского, зробили Русинѣвъ Червоной Руси спѣльниками боротьбы Украиньско-русского народу съ Польщею. Але по сусѣдству, духъ повстаня, надѣя на вызволене народу вѣдъ панѣвъ перейшли и въ польску люднѣсть. Хмельницкій розсылавъ своихъ агентѣвъ скрѣзь по всѣхъ краинахъ Речи-Посполитой. Якійсь Стасенко, що называвъ себе полковникомъ Хмельницкого, порозсылавъ юрбу бунтѣвникѣвъ, котрѣ пѣдбурювали нарѣдъ въ рѣжныхъ краяхъ. Зъявилося багацько бродягъ, старцѣвъ, що прикидувалися калѣками, а съ першою змогою виявлялися зовсѣмъ здоровыми и дужими; вони пѣдбурювали нарѣдъ проти панѣвъ, запевняючи, що самъ король хоче вызволити нарѣдъ и що вѣнъ стоить за одно съ Хмельницкимъ проти паньства, котре ворогує съ королемъ; вони пѣдпалювали мѣста и зѣмки и научали другихъ робити те жъ саме; складалися юнацкѣ ватаги, готовѣ выгубляти панѣвъ и жидѣвъ, а проводиремъ усѣхъ бувъ якійсь пѣпъ изъ Цѣшанова. Повстанѣ перейшло и до найближшихъ сусѣдѣвъ Русинѣвъ — польскихъ гѣрнякѣвъ, що звалися горалями; вони осягали просторонъ вѣдъ Кракова на пѣвдень до угорской границѣ. И туды Хмельницкій розѣславъ свои унѣверсалы и подававъ надѣю на помѣчь Ракочія. На чолѣ повстаня зъявився тодѣ Напѣрскій, пройдисвѣтъ, шибай-голова, шляхтичь, що

проциндривъ свое добро и теперь мавъ на думцѣ поправитися середъ загальнои колотнечи: такъ описують его сучасники. По свѣдоцтву вишого сучасника, се бувъ Симонъ Бзовскій, побѣчный сынъ короля Владислава IV. Въ мальствѣ вѣдано его для вихованя въ дѣмъ Костокъ, значной и давной родины, що мала повагу въ Речи-Посполитѣй черезъ кривну рѣдню предкѣвъ зъ св. Станиславомъ, котрого вважали патрономъ Полякѣвъ. Потѣмъ юнакомъ взято его нажемъ до королевой Ренаты; тутъ вѣнъ виховувався при дворѣ и бувши дуже здатнымъ, вѣдобравъ блискучу освѣту; въ дваццать лѣтъ вѣдъ роду вѣнъ знавъ багато чужоземныхъ мовъ. Пѣсля смерти Владислава вѣнъ оддалився вѣдъ двора, тивався невѣдомо де, а въ 1651 роцѣ зъявився въ околицяхъ Кракова, маючи при собѣ універсалы Хмельницкого, пѣдбурюючи хлопѣвъ проти своихъ панѣвъ, котрѣ вѣнъ ховавъ, поки приспѣе часъ оголошувати ихъ. Вѣнъ выдававъ себе за належачого до родины Костокъ и звався Олександромъ Львомъ Косткою изъ Штернберга. Его аристократичнѣй поведѣнки и знате мовъ не давали нѣякого приводу не вѣрити его родовитости. Се бувъ молодой чоловікъ дуже гожій, показный, хочъ и не высокій на зрѣсть, съ чорными вусиками, зъ маленькою гостренькою борѣдкою, зъ гарными кучерями, розумный, пѣддесливый, незвычайно привадливый.

Вѣнъ подружився въ мѣстѣ Новому Торзѣ съ тамошнимъ пѣдстаростою Здановичемъ, простымъ старенькимъ провінціаломъ и упевнивъ его, що король Янъ Казимиръ поручивъ ему вербувати людей у вѣйско. Старый полюбивъ его, мовъ рѣдного сына. Черезъ него вѣнъ познакомився и зѣйшовся зъ однимъ шкѣльнымъ сѣльскимъ учителемъ въ селѣ Пцимѣ, Мартиномъ Радоцкимъ, котрый до фанатизму бувъ опанованый думками анабаптистѣвъ, що колись-то лишили слѣды своей науки въ сему краю. Пройдисвѣтъ такъ пѣдбармувався до сего фанатика, що той бачивъ у нему пѣсланця небесного, котрый зъ волѣ короля приносить народови волю и миръ Христа. Знайшлась у Радоцкого королѣвска грамота на вербунокъ вѣйска, такъ званый приповѣдныи листъ, даный за рѣкъ передъ тымъ якомусь-то Напѣрскому. Мартинъ штучно пѣдробивъ такій документъ на имя Олександра Льва Костки-Напѣрского и ствердивъ его печатю, знятою съ передущой грамоты; зъ симъ пѣдробленнымъ

документомъ почавъ Костка-Напѣрскій свій вербунокъ. Въ сему краю, що лежавъ коло Карпатъ, жили такъ звані солтысы, на взѣръ козакѣвъ: то були вѣльнї хлѣборобы, котрї повинні були тѣльки вѣдбувати вѣйскову службу, нарѣдъ свавѣльнїй и бунтовливый, що живъ розбѣемъ и все пѣдтримувавъ въ паньскихъ хлѣнахъ ненависть до панѣвъ. Напѣрскій здружився зъ однимъ солтысомъ зъ Старого Дунайця, Станиславомъ Лентовскимъ, котрый мавъ велику силу на все свое товариство и прозваний бувъ маршалкомъ солтысѣвъ. Въ спѣлцѣ зъ нимъ и зъ Мартиномъ Радоцкимъ, Напѣрскій розпустивъ пѣкликъ до народу, що бѣ усе зѣбралися пѣдъ отамановане Костки проти жидѣвъ и шляхты, бо жиды замучили Христа, а шляхта замислила повстати проти короля. Обѣцяно народови вѣльности, роздѣль шляхотскихъ лѣсѣвъ, грунтѣвъ и поля, и пѣдмогу козацку вѣдъ Богдана Хмельницкого. Все, хто приставъ до сего дѣла, повинні уквѣтчати свои хаты клечанемъ, що бѣ нишї спѣльники, идучи черезъ таке село, знали, що тамъ живутъ ихъ товаришѣ и не чинили бѣ имъ нѣякои кривды, а въ походѣ вѣнокъ, привязанный до зеленои сосновой вѣтки, повиненъ бути знакомъ для обоѣльного обѣзнаня. Друге жерело подае звѣстку, що такою признакою бувъ зеленый шнуръ, котрый носивъ кожный ополченецъ, и поломя погрожало тому селу, де не хотѣли бачити сего знака. Напѣрскій покладався на Хмельницкого: тодѣ ще нѣхто не предбачавъ берестецкои халепы; мавъ надѣю и на Семигородского князя. Напѣрскій думавъ скористатися вѣдсутностю шляхты, що звѣдусѣль пѣшла въ посполите рушенѣ. Ватажокъ хотѣвъ опанувати все уквѣпленї мѣста, потѣмъ взяти Кракѣвъ и передати столицю въ руки Хмельницкого, поки тамъ шляхтичѣ будутъ боронити свои права на Волинѣ. Що бѣ зручнѣйше выконати свѣй замѣръ и до того, що бѣ не тратити марне людей, Напѣрскій, называючи себе Косткою, розпустивъ чутку, нѣ бы его прислано вѣдъ Яна Казимира зъ наказомъ поняти твердинѣ, що зѣсталися безъ обороны. Перша твердиня, съ котрои вѣнъ почавъ свою справу, була Чорштинѣ, на неприступнѣй горѣ, на березѣ рѣчки Дунайця. Тамъ, замѣсть старосты, бувъ пѣдстароста, жидъ. Напѣрскій вымагавъ, що бѣ его впустили. Самозванецъ показувавъ грамоту съ пѣдписомъ короля, зъ великоюисячою печатею. Жидъ спершу було суперечався, але неза-

баромъ, якъ мовить сучасникъ, почувъ, що въ него не стало духу. Бунтовники опанували Чорштинъ 14. червця.

Напѣрскій поручивъ Радоцкому и Лентовскому, котрыхъ назвавъ полковниками, збирати охотникѣвъ и приводити до него въ Чорштинъ. Вѣнъ розпустивъ ще й вѣдъ себе універсаль, въ котрому, удаючи зъ себе королѣвского пѣсланця, перестерѣгавъ всѣхъ, що бѣ не вѣрили нѣякимъ иншимъ універсаламъ, хочъ бы вони були съ королѣвскимъ пѣдписомъ и съ печатею, бо король, пробуваючи въ рукахъ у шляхты, по неволѣ мусить выдавати те, що ему загадано. Вѣддаючи цѣлкомъ на волю хлопѣвъ ихъ володарѣвъ шляхотского роду, Напѣрскій заказувавъ займати костелы и едину особу съ панѣвъ — Здановского, новоторского мешканця. Напѣрскій призначивъ свѣй похѣдъ на Кракѣвъ 24. червця у день. Але въ сей, загодѣ нацѣлений день, трапилось зовсѣмъ що иншого.

Дѣйшла вѣетка до кракѣвского бѣскупа, котрому король доручивъ доглядъ за симъ краємъ. Вѣнъ вырядивъ шѣстьдесять драгонѣвъ и доручивъ старостѣ добчицкому Йордану вѣднати опанованный замокъ.

„По якому праву и по чиѣму наказу опанованный Чорштинъ и що за вѣйско зъявилось въ Польщѣ?“ написавъ до Напѣрского бѣскупѣ.

„Я Костка, природженный шляхтичъ Речи-Посполитой, — вѣдмовлявъ самозванецъ; — я присланный вѣдъ короля для обороны границѣ вѣдъ ворожого нападу. Ёго величнѣсть турбується, що всѣ шляхтичѣ выйшли зъ вѣтчины и приславъ мене“.

Йордана не пустили въ замокъ и вѣнъ мусивъ нѣ съ чимъ вернутися въ Кракѣвъ. Хто бачивъ Напѣрского, самѣ не знали, за кого вважати ёго: чи за самозванця, чи за того, кого вѣнъ удававъ зъ себе, але запевняли бѣскупа, що самѣ бачили королѣвску грамоту и переказували ему прикметы нового чорштиньского коменданта.

„Не може бути, — сказавъ бѣскупѣ: — я знаю всѣхъ Костокъ, скѣльки ихъ есть въ Польщѣ. Се не Костка“.

Пѣдзоръ ёго на правду выйшовъ: у Кракѣвъ привели зъ ватаги Напѣрского купцѣвъ пороху и олива; вони пѣдъ муками призналися, що замокъ опанувавъ прихильникъ Хмельницкого.

Дѣзнався тодѣ бѣскупѣ и про те, що селяне збираються на сходины и стромляють на свои хаты вѣтки. Бѣскупѣ зрозумѣ-

мѣвъ, що задумується щось недобре для шляхотства. Вѣнъ вырядивъ ватагу своєї надворної команди и зъ ними ватагу староства Онуцького, всего коло 1000 чоловіка, підъ отаманованємъ шляхтича Яроцького, а тымъ часомъ оповѣстивъ короля про все, що трапилось.

До Напѣрського въ Чорштинѣ не встигли ще зѣбратися стовнища народу, побуреного проти напѣвъ. Зъ нимъ въ Чорштинѣ съ початку було всего сорокъ пять гѣрнякѣвъ и пятеро дѣвчатъ. То була вся его залога. Несподѣвано явилися підъ замокъ біскупскій драгоны. Напѣрскій не прийшовъ до розпуки, вѣнъ зведѣвъ запалювати натертій смолою пучки соломы и выставляги ихъ въ гору на показъ, що бѣ такимъ робомъ подати гасло своимъ одоумцямъ, що бѣ вони посиѣшали на вируку, а самъ жваво и непохибно оборонявся проти драгонѣвъ и, не маючи огнестѣльныхъ нарядѣвъ, ливъ на нихъ зо стѣнъ розтоплену смолу и кидавъ каменѣ. Такъ минуло два днѣ. Сподѣваною вируки не було. Тодѣ підвластнѣ, стоячи на стѣнѣ замка, невтерѣвши, загукали, що готовѣ выдати Напѣрського и его товариша Лентовского, коли ихъ помилують. Яроцькій зразу на все згодився, бо боявся баритися, що бѣ часомъ не надѣйшла ватага бунтовливыхъ хлопѣвъ, съ котрою не легко буде впоратися. Гѣрняки звязали Напѣрського и Лентовского и выдали Яроцькому. Тодѣ жъ бувъ схоплений и выданный Чепецъ, що его настановивъ Напѣрскій полковникомъ. Сей чоловікъ бувъ перше отаманомъ розбѣйничьей ватаги и бувъ схоплений и засуджений на смерть въ Новому Торзѣ саме тодѣ, коли Напѣрскій живъ у Здановича и удававъ зъ себе особу, котрої король доручивъ вербунокъ вѣйска. Напѣрскій впросивъ мѣскихъ радныхъ, що бѣ вони ослобонили вѣдъ смертної кары Чепця, доброго молодця, и дозволили взяти его у вѣйска. Такимъ побытомъ Напѣрскій добувъ собѣ сего Чепця и зробивъ его помѣчникомъ у справѣ народного повстаня.

Третѣго дня пѣсля выдачи Напѣрського, всѣ троє, выданѣ Яроцькому, вѣхали въ ланцюгахъ; юрбы народу съ цѣкавостю дивилися на нихъ. Гѣрнякѣвъ, що були зъ Напѣрскимъ въ Чорштинѣ, выпустили безъ слѣдкованя.

Бувши підъ сторожею въ ланцюгахъ, Напѣрскій здавався жвавымъ и веселымъ. По дорожѣ съ Чорштина въ Кракѣвъ, вѣнъ усе пивъ, гравъ, жартувавъ и въ загаль повѣдился такъ,

неначе не мавъ чого сподѣватися нѣякого лиха. Ёго ввезли въ Кракѡвъ на встоячки на повозцѣ; руки его були привязанѣ до вробленої въ повозку драбини. На тѡй же повозцѣ сидѣвъ зъ звязаными назадъ руками въ бруднѡй сорочцѣ Лентовскій. Ёго грубе старезне обличчє, облямованє круглою сивѡю бородою, вражало проти обличчя Напѣрського, що цвило молодостою и красою. Всѣхъ ихъ допытували зъ муками. Напѣрського привязали ногами до підлоги, а руками до стелѣ и вытягували суставы, потѡмъ піддѣкали боки свѣчками и брызкали груди горящою сѣркою.

„Я побѡчный сынъ короля Владислава, Симонъ Бзовскій,—сказавъ вѡнъ,—я помагавъ Хмельницкому. Коли бъ менѣ пощастило и мене не выдали, у мене набралнсь бы десятки тысячъ народу; я взявъ бы Кракѡвъ и вызволивъ бы хлопѡвъ вѡдѣ власти панѡвъ ихъ и жидѡвъ“.

При нему знайдено універсаль Хмельницкого до всѣхъ хлопѡвъ польского роду. Гетьманъ козацкій обѣцявъ, підгорнувши собѣ шляхотску державу польску, дати всему чорному народови Польскому волю вѡдѣ усѣхъ повинностей и панщины; вѡнъ умовлявъ, здатися на него на рѡвнѣ зъ Украиньско-рускими хлопами, зрєктися своихъ панѡвъ, повстати проти польской и жидѡвской силы и, еднаючись въ численѣ, яко мога ватаги, прибувати до него на помѡчь разомъ за одно зъ Украиньско-рускимъ народомъ.

Напѣрського присудили посадити на палю, Лентовского и Ченця — четверувати, а Мартину Радоцкому, котрого те жь арештували и потягли до суду — вѡдѣяти голову.

Присудъ бувъ виконаный 28. червця (н. ст.) о полудни. Напѣрскій, идучи на кару, хочъ и бувъ смертельно блѣднѣй, але силкувавсь здаватися байдужимъ и роздивлявся на юрбы народу, що зѡбралися дивитися на сцену кары злочинцѣвъ. Отже коли вѡнъ побачивъ нарядъ чекавшой на него кары, всѣ завважили, що страхъ вѡдѣбнвсь на его обличчѣ; про те, вѡнъ оправивсь и швидкою твердою ходою пѡшовъ на люту смерть, неначе такой смерти вѡнъ усе и давно вже чекавъ собѣ.

Коли бѣскупъ кракѡвскій сповѣстивъ короля, съ пѡдѣ Берестечка выправленѣ були ватаги мечника Зебжидовского и конюшого коронного Любомирского, що бѣ вгамовати повстанє,

але перше нѣ жь тѣ ватаги прибули на мѣсце, воно було вже погамоване.

Таке жь повстанє счинилося бѣля Познани, въ Великій Польщѣ. Туды прибуло шість шляхтичѣвъ Русинѣвъ, православною вѣры, що були послані Хмельницькимъ. Съ початку вони прикидалися передъ нанами, нѣ бы то утѣкли зъ родини, спасаючись вѣдъ народного повстаня, а потѣмъ, коли шляхта пошла въ посиолите рушенє и людей шляхотского стану стало въ тѣмъ краю менше, тодѣ вони стали пѣдбурювати простый нарѣдъ, розпускали поголоски про побѣды козаковъ, про поразку короля, казали, що Хмельницькій повставъ за волю не тѣльки Русинѣвъ, але за весь простый людъ въ Польщѣ, пѣдмовляли скинути ярмо польске и, такимъ побытомъ, набрали юрбу, котра и почала повстанє. Оденъ зъ сихъ емісарѣвъ, шляхтичъ сѣрадекского воеводства, радомского повѣту, Кулакѣвскій, бувъ схопленный и вѣнъ розказавъ про якогось Гжибовского, котрый, вернувшись съ татарскою неволѣ, зъ дозволу коронного гетьмана, збиравъ милостиню на выплатъ Татарамъ за свою волю. Сей Гжибовскій въ Познанѣ признався єму, Кулакѣвскому, що вѣнъ належить до товариства, котре має на метѣ розсылати своихъ агентѣвъ, що бѣ вони, прикидаючись старцями, дѣзнавалися скрѣзь про шляхотскі двори и пѣдмовляли хлопѣвъ до повстаня, — що такихъ агентѣвъ въ Польщѣ єсть до двохъ тысячъ и всѣ вони—пѣдъ доглядомъ полковника Стасенка, призначеного для сего Хмельницькимъ. Кулакѣвского стали пытати пѣдъ муками, а тымъ часомъ пятеро товаришѣвъ єго, котрыхъ назвавъ Кулакѣвскій, зѣбрали юрбу хлопѣвъ коло Кроликовецъ и отаборилися тамъ пѣдъ отаманованємъ Гжибовского; окрѣмъ того, багато ихъ вешталосся въ одежѣ прочанъ, ксѣндзѣвъ и навѣтъ жѣнокъ, вони все пѣдглядали и при нагодѣ пѣдиалювали паньскі двори. Але князь Чарторижскій, що орудувавъ тодѣ познаньскимъ епископствомъ, втихомиривъ бунтъ зъ самого початку. Ватага съ пяти сотень кѣнницѣвъ, выражена проти бунтѣвникѣвъ, напала на нихъ: хлопы не знали нѣ вѣйсковою сиравы, нѣ порядку, и съ першого натиску кинулися въ ростѣчъ. Чотырѣхъ емісарѣвъ схопили и посадили на палю; останній поховалися въ лѣсахъ. Ся поразка вѣдбила вѣдвагу у нишихъ хлопѣвъ, що, за прикладомъ першихъ, мали вже повстати. Вѣетка жь про

поразку Хмельницького підъ Берестечкомъ зовсімъ затлумила дальшій замѣры на новій рухъ; инакше могли бути въ Польщѣ великія перевороты.

Після зрабованя козацкого табору, самъ король мавъ було йти въ Украину зо всѣмъ вѣйскомъ и обѣцявъ не покидати вѣйска, поки не прибуде въ Кієвъ, осередокъ ворожої землѣ.

Вишневецкого и Калиновского выражено впередъ зъ сѣмъ ватагами, для слѣдкованя за втѣклыми козаками. Першій пішовъ на Дубно, а другій, на південь, до Кременця. Выражаючи сю погоню, король оповѣщавъ по Волинѣ універсалъ, котрый треба було оголосити по всѣхъ парафіяльныхъ церквахъ мѣськихъ и сѣльськихъ.

„Бажаючи полекшити судъ милосердемъ, — мовилося въ тому універсалѣ, мы обявляемо милѣсть свою Рускому народови: мѣщанамъ и селянамъ, коли вони не матимуть нѣчого спѣльного зъ бунтѣвниками, будуть ловити хлопѣвъ, що повтѣкали съ підъ Берестечка, и робитимуть для королѣвского вѣйска мосты, а для харчованя его — даватимуть харчѣ“.

Король виправився по дорожѣ въ Кременецъ: скрѣзь Поляки натыкалися на безщаснѣй недобитки розтрощеної украиньско-русской силы. Съ часу побѣгу потонуло або побито ворогами двацять двѣ тысячѣ Русинѣвъ. Краина була зовсімъ зруйнована и спустошена; тѣ, котрі встигли пробитися съ табору, вмирали зъ голоду, а найпаче пѣшій. Поля були всѣяні трунами. Коли Поляки вѣхали лѣсами, лѣсний гомѣнъ доносивъ до нихъ стогѣнъ умирающихъ, котрі марне силкувалися підтримати житє корѣнемъ та травами. Чуючи кѣньскій топѣтъ и польску мову, Русины силкувалися бѣгти, але ноги ихъ підломувалися и, спасаючи въ вѣдъ ворогѣвъ, вони залазили въ кущѣ, мовъ тѣ птицѣ підстрѣленѣ, бажаючи хочъ умерти не въ рукахъ ворогѣвъ. Король звелѣвъ підбирати ихъ и, зъ жалю, годувати, бо, якъ завважає сучасникъ, хочъ вони були и не дворяне, а все жъ таки підданѣ, здатні для того, що бѣ служити паньству. Але Русины зъ огидою вѣдвертали въ вѣдъ свого власного хлѣба, котрый тецерь давали имъ побѣдники, и розбивали собѣ головы объ каменѣ и пнѣ. Таке видовище уявлялося Полякамъ до самой рѣчки Иквы. Тамъ збирался ватаги, выраженѣ на здогѣнъ. Калиновскій привѣвъ у таборъ юрбу

полоненикѣвъ, родомъ зъ лѣвобѣчної України; привязані за шию до кульбакъ, вони бѣгли, мовъ хорты на мотузкахъ за ловцями. Поляки почали ихъ трусити и знайшли тѣльки кѣлька папушь тютюну; вѣды не було нѣякон; за те пороху и куль у декотрыхъ було чимало. „Багато васъ тутъ?“ пытали ихъ.

„Тисячѣ нашихъ тиняються по сему лѣсови, — вѣдмовляли вони: на наше лихо, немає тутъ и птицѣ, та ще къ тому мало хто зъ насъ здолѣе набити рушницю“.

„Що жъ вы вѣсте?“спытали ихъ.

„Катранъ, холодець*) та инше зѣля, та й того нема де дѣстати. Незабаромъ всѣ загинемо зъ голоду“.

Ярема не привозивъ полоненыхъ; заставши пѣдъ Дубномъ три тисячѣ слабыхъ и стомленыхъ, вѣнъ звелѣвъ добити ихъ, безъ жадного жалю надъ долею ворогѣвъ.

Посполитѣй почали вже нарѣкати и вымагати у коронного гетьмана, що бѣ вѣнъ вѣдпустивъ ихъ. „Якъ? — выгукували шляхтичѣ, — мы покинули нашѣ семьѣ, нашѣ домѣвки, въ лѣтну робочу пору, мы давали гроши и самѣ служили, — та й сего ще мало! Хочуть насъ знищити, повести въ ворожу землю и выморити голодомъ. А тымъ часомъ въ Польщѣ не спокѣйно. Кто знае, що теперь робиться зъ нашими жѣнками и дѣтьми“. Коронный гетьманъ спалахнувъ и почавъ имъ вымовляти лайливыми словами. Тодѣ мазовецкѣй пѣдкоморѣй завваживъ ему: „Пане гетьмане! звольте бачнѣйше поводитись зъ дворянствомъ: вы знаете, адже жъ се omnes!“

„Що? якъ? насъ? — загримавъ Потоцкѣй. — Довбушу! бий въ кѣтлы! Будемо бити сихъ omnes зрадникѣвъ!“

Ярема Вишневецкѣй схопивъ его за руку и ледве заспокоивъ. Ся сцена выкликала ще бѣльше хвилѣваня помѣжъ шляхтою.

Вони скликали генеральне коло, куды повиннѣ були зѣбратися шляхтичѣ рѣжныхъ воеводствъ, съ котрыхъ складалося посполите рушене Маршаломъ (проводиремъ) сего збору бувъ выбранный пѣдчашѣй судомирскѣй Мартинъ Дембицкѣй, чоловѣкъ, придбавшѣй собѣ славу, яко гарный мовець. На сѣй радѣ було постановлено, що по закону шляхотство, збираючись на посполите рушене, повинно обороняти вѣтчину тѣльки въ протягу

*) Зоветься ще заячѣй холодокъ або шиарага. Увага перекладчика.

двохъ тыжнѣвъ. На се декотрѣ тодѣ жь вѣдмовляли такъ: „Богъ не повиненъ вывершати чудомъ те, чого не хочуть робити недбалѣ шляхтичѣ, а що до того, що вони здаються на двохтыжневу повиннѣсть, то се абы тѣльки прикрити свое власне недбальство“. По правдѣ жь, шляхта порывалася до своєї господы, посѣщала до своихъ жѣнокъ, вважаючи за лѣпше спокѣйне житє въ своихъ садыбахъ, нѣ жь праця и невыгода вѣйскового житя. Король и сенаторы просили шляхтичѣвъ зѣставатися на службѣ въ походѣ съ кварцянымъ вѣйскомъ ще хочъ два тыжнѣ и дѣйти до Староконстантинова, де можна було сподѣватися бою зъ ворогомъ, бо зъ сего мѣста ханъ приславъ королеви листъ. Сенаторы казали шляхтѣ: вже одна чутка про те, що король йде зъ вѣйскомъ и зо всею силою посполитого рушеня, налякає ворогѣвъ. Шляхта й слухати нѣчого не хотѣла и про самого короля выгадувала чорнѣ поговоры; мѣжъ иншимъ брехали, нѣ бы то король навмысне выпустивъ козакѣвъ и Татаръ, взявши съ хана 800.000 золотыхъ, хочъ такимъ нѣсенѣтницямъ нѣхто вѣры не дѣймавъ. Пѣдканцлеръ коронный Радзѣвскѣй, съ котрымъ король мавъ сварку и тѣльки въ день берестецкого бою помирился, хотѣвъ було пѣдслужитися королеви и ставъ умовляти шляхту покоритися королѣвскѣй волѣ, але его не слухали и дорѣкали за двоєдушнѣсть, бо спершу вѣнъ самъ пѣдбывавъ иншихъ суперечити королеви. Про те, однакъ, умовляня Радзѣвского чи кого иншого мали впливъ на шляхту и воно черезъ децутацію заявило королеви, що замѣсть своєї особистої службы мае заплатити гроши або спорядити мѣліцію; але на се имъ вѣдмовили, що гроши безъ вѣйска можуть дѣстатися въ руки ворогѣвъ, а установка мѣліціи вчинить замѣшанє въ вѣйску, коли у ватаги мѣліціи почнуть переходити жовнѣры съ кварцяного вѣйска. Про те, однакъ, и те и друге прийняли, яко патріотичный дарунокъ вѣдъ шляхты. Але поки точилася про се розмова помѣжъ сенаторѣвъ, шляхтичѣ тѣкали за Стырѣ и розѣздилися по домѣвкахъ. Цѣкаво, що найбѣльше хвилювалися и гомонѣли проти волѣ короля вести посполите рушенє дальше въ походѣ—тѣ саме шляхтичѣ, котрѣ не встигли до бою и навмысне опѣзнилися, що бѣ справа обѣйшлася безъ нихъ, и отъ вони то, не выймаючи шаблѣ съ нѣховъ проти ворога, теперъ посѣщали до дому, що бѣ тамъ хвалитися своими небувалыми

подвигами. Кварцяне вѣйско нарёвало на затримане платы и правило, що бѣ король дѣбравъ способу зѣбрати податки на заплагу вѣйсковн. Сего инакше не можна було зробити, якъ выслобонивши шляхтичѣвъ вѣдѣ вѣйсковон службы.

„Та й сиравдѣ — казали деякѣ пань, — нема чого тримати посполите рушене: козакн зовсѣмъ побитѣ. Доволѣ невеликого вѣйска, що бѣ знищити останки бунту. Ще жѣ и те треба сказати, що не можна лишати середину королѣвства безъ людей, здатныхъ до зброѣ, бо й Ракочѣй може напасти на насъ“.

Король згодився. Потоцкѣй марне силкувався зупинити его. Посполите рушене розпустили.

„Уступаю вамъ, панове, славу докѣнченя вѣйны“, сказавъ гетьманамъ Янъ Казимиръ.

И останнѣй разъ оглядѣвъ зѣнѣ свое вѣйско пѣдѣ Орломъ, за пѣвторы милѣ вѣдѣ Кременця. Всего вѣйска, що выряжалось въ Украинну, було бѣльше трийцати тысячѣ: переважно воно складалось зѣ Нѣмцѣвъ; до сего вѣйска додали ще сѣмъ тысячѣ посполитого рушеня сѣ тыхъ, котрѣй приѣшли пѣзно и не були ще въ бою. Слѣдкомъ за посполитымъ рушенемъ самовѣльно выходили зѣ вѣйска охочѣ, паньскѣ надворнѣ команды, багато челяди, выходили навѣтъ жовнѣры сѣ кварцяного вѣйска, иѣ бы то задля того, що бѣ служити въ мѣлицѣн. Але воеводскихъ мѣлицѣй, про якѣ гадалось, не споряджено, а жовнѣры, записавшись охочими до мѣлицѣн и взявши впередѣ частину грошевон платы и харчѣвъ, верталися на службу въ вѣйско; шляхта жѣ, предложивши замѣсть особистон службы у вѣйску гроши, не заплатила ихъ вновѣ. Тѣ гроши, що успѣли зѣбрати, були розданѣ кварцяному вѣйску, въ пѣдмогу тымъ, хто мавъ бѣльшу нужду.

Король выѣхавъ у Варшаву черезъ Броды и Львѣвъ, а кварцяне вѣйско рушило въ Украинну трема великими ватагами.

Бѣльше тыжня йшли жовнѣры по зруйнованѣй и спустѣлѣй Волынѣ.

Се були сумешнѣй землѣ мѣжъ Украинною и Польщею по зборѣвскѣй умовѣ и все пѣднадали першимъ ворожимъ дѣямъ, а черезъ се мешканцѣ сего краю розбѣгалися. Цѣлыми юрбами переселялися тодѣ въ Московске царство. „Край сей бувъ такѣй безлюдный, мовить самовидецъ, що про него можна було

промовити: земля була спустѣла и невиорядкована; мы не бачили нѣ городѣвъ, нѣ сѣлѣ, тѣльки поле и попѣлѣ; не було нѣ людей, нѣ твари, тѣльки птицѣ кружали въ повѣтрѣ. Бурянѣ по полю пѣдѣймавъ високо въ гору свои высокѣ макѣвки, такѣ, що конѣ тонули въ нему и ледве вѣдцѣ виднѣлися.

Скрутне було тодѣ становище польского вѣйска. Тѣльки кѣнниця мала дещо запасу и до того ще, роблячи набѣги по околицяхѣ, могла добувати собѣ хочѣ якѣ небудѣ харчѣ. Пѣхота жѣ цухла зѣ голоду, якѣ мовить сучасникѣ. Не маючи спромоги роздобувати запасы, пѣхота мусѣла все купувати; але жовнѣръ у той часѣ всю свою плату звичайно проѣдавѣ, пропивавѣ и програвавѣ, а потѣмѣ йшовѣ обѣдраный, босый и голодный. Та ще кѣ тому, коли хто й мавѣ гроши, та нѣ въ кого було купити. Пѣхота мусѣла вѣсти кѣньске падло, часомѣ навѣтъ такѣ, що вже три днѣ гнило въ болотѣ. Вѣдѣ сего въ вѣйску пѣшла пошестѣ и бѣльше пѣвторы тысячи чоловѣка загинуло, поки вѣйско дѣйшло до першого украиньского мѣстечка Любара.

Потоцкѣй поспѣшавѣ въ Украину, котру Поляки звали тодѣ обѣтованою землею, сподѣваючисѣ мати тамѣ запасы; та, на лихо имѣ, ливнѣй дощѣ йшли безѣ перестанку: болото не давало нѣ йти, нѣ вѣхати, и не було нѣякои будѣвлѣ, де бѣ можна було сховатися вѣдѣ негодицѣ. Коли напоследокѣ вѣйско вступило въ Украину, жовнѣры зѣ радостю побачили хлѣбѣ на полѣ; але незабаромѣ радѣсть ихѣ щезла; люди повѣбкали и спалили за собою млыны; пѣхота мусѣла вдовольнятися смаженими зернами. Въ Любартовѣ (Любарѣ) Потоцкѣй вѣдобравѣ такѣ посланѣ вѣдѣ чотырѣхѣ козацкихѣ полковникѣвъ: бѣлоцеркѣвского Громыки, миргородского Гладкого, кропивеньского Джеджалия и полтавского Пушкаренка:

„Поляки! постановимо щирѣ и братню згоду; вы насѣ можете побѣдити користными умовами, але звоювати—нѣколи: знайте се! И коли вы насѣ теперь подужаете, то козаки будутѣ ще бѣльше невблаганѣ въ своѣй пѣметѣ, нѣ жѣ въ боротьбѣ за свою волю“.

Потоцкѣй, по старости лѣтъ и слабости, мавѣ було пристати на мирѣ, звичайно, на користныхѣ умовахѣ, але вишѣ паны, найпаче Вишневецкѣй и Ляндскороньскѣй, правили одно, що треба до останку выгубити ворога.

Въ ту саме годину, коли, зъ одного боку, Поляки вступили въ Украину, зъ другого — инше вѣйско взяло гору надъ Русинами и опанувало осередкомъ землѣ украинсько-рускої. Коли Хмельницькій виряжався на Волинь, вѣнъ лишивъ полки чернигѣвскій и нѣжинскій на пѣвнѣчнѣй границѣ Украины для обороны вѣдъ литовского вѣйска. Пѣдъ отаманованемъ Радивиля литовске вѣйско стало по надъ Припѣтю для вгамованя бѣлорускихъ хлопѣвъ, котрѣ те жъ пѣднималися, коли тѣльки на Украинѣ козаки бралися до збрѣи проти панѣвъ. Повстанє выбухало въ околицяхъ Могилева и Чечерска. Пѣдвоевода смоленскій писавъ королеви пѣдъ Берестечко, що чотырехтысячна козацка ватага пробралася черезъ землѣ Московского царства и опанувала Рославль. Отаманъ ватаги бувъ якійсь Тарасенко. Усадовившись въ Рославль, вѣнъ вирядивъ ватаги въ Прудки, въ Черепѣвъ, въ Ёльню, въ Дорогобужь: козаки опанували останнимъ мѣстомъ, взяли тамъ багато гарматъ и великій запасъ пороху. Якъ тѣльки зъявилися козаки въ сихъ мѣсточкахъ, нарѣдъ въ околицьныхъ селахъ захвилювався, складалися повстаньскѣ ватаги, нападати на шляхотскѣ садибы. Шляхта метиславского повѣту, задля самообороны, збиралася на соймки и посылала проти повстанцѣвъ служебныхъ козакѣвъ, але тѣ нѣчого не здѣляли вдѣяти. Чернигѣвскій полковникъ Небаба, котрого Хмельницькій лишивъ, яко наказного гетьмана въ одсутности его, выславъ до Метислава три тысячѣ на пѣдмогу козакамъ, що були вже въ Бѣлоруси, а друга козацка ватага пѣшла до Кричева. Коло Кричева ледве вѣдбывався вѣдъ повстанцѣвъ полковникъ Вайсъ, а виряджену до Метислава трехтысячну ватагу хочъ и подужавъ троцкій воевода Служка, але зъ великимъ силкуванемъ и зъ великою втратою своихъ воякѣвъ. Повстанє народу зъ Бѣлоруси, про те, не переставало, а ще дужшало помѣрно тому, якъ зъ Украины прибували тысячнѣ ватаги козакѣвъ; бѣлорускѣ хлопцы, единовѣрнѣ съ козаками, приставали до нихъ: небезпеченьство погрожало навѣтъ и великимъ городамъ и мѣжъ ними самому Смоленску. Признано потрѣбнымъ вчинити дѣверсію въ саму середину козацкого краю, маючи на увазѣ, що выступъ бѣольшої частини вѣйскової силы зъ Украины позбавлявъ способѣвъ обороны сего краю. На правому боцѣ Днѣпра, въ Чернобыль, стоявъ кѣвскій полковникъ Антѣнъ Ждановичъ, а на Полѣсю Гаркуша

зъ шістьма, а по другимъ звѣткамъ—съ пятьнайцятьма тисячами, и иншій ватажки. Въ Кієвѣ пробувала двохтысячна залога съ корсуньского полку, підъ отаманованємъ Мозыры; вона залежала вѣдъ Ждановича. На лѣвому боцѣ Днѣпра було наготовѣ двайцять тисячъ козакѣвъ. Головнымъ отаманомъ ихъ бувъ Небаба. Вѣнъ стоявъ у Черниговѣ. Якъ завважає сучасникъ, Небаба тѣльки пиячивъ та сварився зъ иншими отаманами.

Невелика сторожа була підъ Лосевымъ, на переправѣ черезъ Днѣпро.

Поки ще невѣдомо було, якъ покѣнчається вѣйна на Волынѣ, Радивилъ не рушавъ зъ мѣсяця и стоявъ таборомъ підъ Рѣчицею; тѣльки по Полѣсю чинилися бѣйки. Але якъ король давъ звѣстку про побѣду підъ Берестечкомъ и звелѣвъ ему зѣднатися зъ вѣйскомъ, котре пѣде въ Украину, Радивилъ вырядивъ на переправу ватагу підъ командою Мирского. Мирскій напавъ на сторожу, котра складалася съ трехъ сотень чоловѣка. Козаки не сподѣвалися нападу и байдуже собѣ пиячили. Мирскій розбивъ ихъ такъ, що ледве кѣлька чоловѣка встигло прибѣгти въ Черниговъ и сказати Небабѣ: „Ляхи прийшли на тоє мѣсто, де була наша залога; але не много Ляхѣвъ“.

Небаба, „порвавшись несправно противъ исправного вѣйска“, якъ мовить сучасникъ, вважавъ себе непоборнымъ и думавъ було геть чисто выгубити незначну ватагу Мирского. Небаба мавъ усего вѣйска двайцять тисячъ, але за высылкою частины полку въ Бѣлорусь и для збору запасѣвъ, зѣставалося всего пятьнайцять тисячъ козакѣвъ. Вони счепилися зъ ватагою мирскою підъ Рѣиками, але въ той саме часѣ, коли вони билися, князь Радивилъ швидко и вмѣло займавъ зъ заду козацкого вѣйска и кинувся на него. Въ кѣлька годинъ козаки потягли трохи не всѣ. Самъ Небаба, збувшись коня, побѣгъ, але важкій панцырь не дававъ ходы: два Литовцѣ напали на него разомъ; вѣнъ оборонявся; ему вѣдрубали праву руку — вѣнъ оборонявся лѣвою и наложивъ головою, якъ во-яка, разомъ зъ братомъ своимъ. Недѣбитки повѣкали въ Черниговѣ.

Радивилъ посунувся до Чернигова. Злякані мѣщане прислали до него децутатѣвъ.

„Благаємо, — писали вони, — змилосердітись надъ нами и нашими дѣтьми, и помилувати насъ. Мы выдамо всѣхъ парубкѣвъ, котрі прийшли для зъєднаня зъ Небабою“.

Радивилъ ставъ таборомъ у Любечѣ, а частину вѣйска вырядивъ на Чернигѣвъ. Невѣдомо, чи видали ему Чернигѣвцѣ козакѣвъ, а тѣльки Литовцѣ, яко вороги, спустошили чернигѣвску кранну, грабували, вбивали Русинѣвъ безъ розбору и багато мешканцѣвъ у самому мѣстѣ выгубили. Друга ватага литовского вѣйска, нѣдѣ отаманованѣмъ Гонсевского, перейшла Днѣпро и розбила Гаркушу на рѣчцѣ Припѣть; Ждановичъ вѣступивъ проти Литовцѣвъ, що йшли на Кієвъ, за пѣтьнайцѣть веретъ вѣдъ сего мѣста, и почавъ зъ ними бѣй, але митрополѣта Сильвестеръ и печерскій архимандрита писали до него умовляня, що бѣ вѣдступивъ и не мавъ справы зъ литовскимъ вѣйскомъ: вони сновѣщали, що гетьманъ литовскій, выражаючи проти него ватагу Гонсевского, давъ наказъ, розбивши кієвского полковника зъ его вѣйскомъ, вѣступити у Кієвъ, зруйновати церкви и будинки и перебити всѣхъ Кієвѣвъ, якихъ застають у мѣстѣ. Митрополѣта и архимандрита мали на думцѣ, коли Ждановичъ послухае ихъ и вѣдступить, просити помилованя у Радивиля, сподѣваючись такимъ побытомъ спасти Кієвъ вѣдъ зруйнованя. Ждановичъ, вѣдобравши такій листъ вѣдъ духовенства, вѣдступивъ. Гонсевскій дѣйшовъ майже до Кієва и, вернувшись, оповѣстивъ, що Украину опанувавъ загальний жахъ и що въ Кієвѣ вѣйско невелике. Тодѣ литовскій гетьманъ посунувся до Кієва.

Тѣльки що Кієвѣ почувли, що Литовцѣ прямують до украинсько-рускои столицѣ, съ переляку, на швидку, зѣбрали що вспѣли, зъ свого добра, сѣли на байдаки и подались въ низъ Днѣпромъ до Канева и Черкасъ. Козаки те жѣ покинули Кієвъ, спаливши передмѣстя. Митрополѣта, архимандрита печерского монастыря Осипъ Тризна, духовенство и урядники мѣского магістрату лишились въ мѣстѣ и вѣддались на волю Божу, хочъ житѣ и було небезпечне, якъ завважае украинскій историкъ. Вони боялись попасти въ руки Полякѣвъ и покладались бѣльше на милосерде Литовцѣвъ. Ще не дѣйшовъ Радивилъ до мѣста, якъ вѣдобравъ такій листъ:

„Найяснѣйшому, ясневельможному пану гетьману вѣйска

его королівської милости литовського и всему лицарству низькій поклѣнъ“.

„Зъ слѣзми благаємо васъ, милостиві паны, выказати жаль до насъ и змилосердитися надъ церквами Божими и всѣмъ вашимъ мѣстомъ Кіевомъ: не попускайте своихъ воякѣвъ до руйнованя. Мы нѣколи не піднимали рукъ проти помазаника Божого, але все молили всемогучого Бога за щасливе его царюванє, а за часъ колотнечи багато переховували дворянъ и дворянокъ, котрі самі се ствердять. Давно бѣ мы принесли вамъ, панове, нашу покѣрливѣсть, коли бѣ бувъ намъ вѣльний проѣздъ. Просимо вашої милости вызволити насъ вѣдъ вѣйськового знищеня. Червця 29, у св. Софії“.

Радивиль вѣдповѣдавъ:

„Вѣрні піддані нехай спокѣйно пробувають у своихъ госпѣдахъ, не маючи чого лякатися нѣякихъ ворожихъ вчинкѣвъ“.

Литовске вѣйско посунулось до Кієва и таборъ ставъ съ початку на площинѣ підъ Подоломъ. Самъ Радивиль помѣстився въ покояхъ митрополіты, бѣля собора св. Софії, оповѣстивъ про се Потоцкого и закликавъ его йти швидше, що бѣ обоцѣльными дѣями выгубити ворога.

Отакъ Украина була затоплена ворогами зъ двохъ бокѣвъ и вони вже лагодилися выгубити въ нѣй всякій зародокъ украинсько-рускої незалежности. Де жъ бувъ тодѣ Хмельницкій, коли, якъ спѣвається въ народнѣй пѣснѣ, его ковані вozy стоять въ Берестечку заточені въ лозы, его вороніи коні — у гетьмана Потоцкого стоять на принонѣ, его битіи талары — Ляхи росхапали?“

Темні чутки вѣялися про козацкого гетьмана. Казали, наче бѣ то ханъ тримає его въ ланцюгахъ и бе нагаями; казали те жъ, що вѣнъ зѣбравъ проти Ляхѣвъ нові силы. Довго не знали про него нѣ Поляки, нѣ козаки. Покинувши свое бѣдолашне вѣйско, що присудило его на выдачу Полякамъ, Хмельницкій думавъ вернути Исламъ-Гирея. Пѣсля звѣстки одного съ товаришѣвъ Хмельницкого, полковника Семена Савича, Хмельницкій съ початку було умовивъ хана и его мурзъ вернутися до козацкого табору и продовжати вѣйну съ Поляками. Въ недѣлю гетьманъ съ підъ Ямполя, верстъ за двацять вѣдъ Берестечка, де зупинився ханъ, пѣславъ у козацкій

таборъ універсаль про те, що бѣ вѣйско було на поготовѣ до бою у вѣвторокъ, бо до того дня повиннѣ, якъ запевнявъ гетьманъ, вернутися на боѣве поле Татарѣ. Але у слѣдъ за тымъ иѣшла дощъ и въ иризначеннѣй день у вѣвторокъ сталося таке бездороже, що Татарѣ, выстунувши въ похѣдъ зъ своимъ ханомъ до Берестечка, почали гомѣти и марѣкати. Мурзы казали ханови: „Бачишь, Богъ не велить ити — пѣславъ дощъ. Куды намъ бѣгъезъ съ Поляками, коли мы все промокли и заляпанѣ болотомъ! Та и конѣ у насъ потомленѣ и голоднѣ“. Вони умовили хана залишити справу. Не було жадного способу примусити Татаръ до слухняности, бо и тодѣ вже багато було такихъ, що, не дѣждавшисъ ханьского наказу, покидали свои набутки и повѣкали. И ханъ зо всемъ своимъ вѣйскомъ бѣгъ, не зупиняючисъ, дванадцать миль до Константинова. Зъ нимъ були и Богданъ Хмельницкѣй и писаръ его Иванъ Выговскѣй. Ханъ дорѣкавъ гетьманови за те, що вѣнъ запевнявъ его, наче бѣ то у Полякѣвъ не багато силы, а на дѣлѣ вышло зовсѣмъ инше. „Отъ, — казавъ ханъ, — Поляки забрали въ полонъ моихъ мурзъ: чимъ менѣ ихъ выкупати?“ Було замѣтно, що ханъ мавъ замѣръ вѣддати Хмельницкого и Выговского Полякамъ за своихъ, що забранѣ Поляками въ бою. Выговскѣй, коли покладатися на те, що вѣнъ самъ розказувавъ, казавъ тодѣ ханови такъ: „Ваша ханьска величнѣсть думаете вѣддати насъ Польскому королеви, але мало вамъ буде користи вѣдъ нашої крови; Богъ васъ покараѣ за зломанѣ присяги, а вѣйско запорожке пѣмѣститься за насъ“. „Я не ламаю присяги, — вѣдмовлявъ ханъ, — иначе я не прѣйшовъ бы сюды зъ своимъ вѣйскомъ. Я самъ не знаю, якъ се зробилося, що на моихъ людей жахъ напавъ; вы самѣ бачили, якъ вони, покидавши свои наметы, порозбѣгались. Я и на дальше не зламаю присяги и буду вамъ помагати“. Вѣнъ вѣднуестивъ Выговского, а Хмельницкого затримавъ. Вѣнъ давъ Выговскому двайцать тысячъ Татаръ съ чотырма мурзами, але пройшовши зъ нимъ верстъ двайцать, сѣ Татарѣ покинули Выговского зъ двома Татарами и трѣма козаками. Выговскѣй не мавъ чого йти до козацкого вѣйска и повѣхавъ въ Украинну. Тамъ вѣнъ побачивъ, що Татарѣ забирають въ неволю Русинѣвъ и оповѣстивъ козакѣвъ, що бѣ вони вѣдбивали своихъ землякѣвъ. Такъ оповѣдавъ самъ Выговскѣй. Польскѣ жерела показують инше, що ханъ,

затримавши у себе Хмельницького, вѣдпустивъ Выговского въ Чигиринъ за грѣшми, котрыхъ вѣнъ вымагавъ за выкупъ Хмельницького и Хмельницкій сидѣвъ у него за вартою, поки Выговскій не привѣзъ ханови вѣсѣмсотъ тысячъ талярѣвъ. Польскій переказъ подѣбный до правды, хочъ, здається, сума выкупу прибѣльшена. Пробуваючи полоненикомъ, Хмельницкій, зъ дозволу хана, пославъ універсаль вѣ Украину. Пелевною вийшла дружба вовка зъ бараномъ, христіанина зъ бисурменомъ, завважає українській лѣтописецъ. Мабуть такъ, що ханъ взявъ съ Хмельницького гроши и тодѣ вѣдпустивъ его съ честю и зъ милощами. „Коли я, — казавъ вѣнъ гетьману, (такъ переказувавъ про се Выговскій), — тримавъ тебе, то се я робивъ, люблячи тебе; не можна було тобѣ проѣхати вѣ таборъ до вѣйска; теперъ зовсѣмъ инше дѣло, тобѣ можна ѣхати; я жъ вѣдъ тебе и вѣдъ козакѣвъ не вѣдкинуся и съ Польскимъ королемъ на миръ не пристану“. Поляки казали, що ханъ вѣдпустивъ козацкого гетьмана грѣхъ не вѣ одній сорочцѣ та вѣ тулупѣ.

Якъ бы воно тамъ не було, Хмельницкій вѣѣхавъ съ пѣдъ Старокопстантинова вѣ половинѣ червця нового стилю, вѣ супроводѣ пяти мурзѣвъ и коло сотиѣ козакѣвъ.

Гетьманъ метнувся заразъ же на Украину, що бѣ швидше зѣбрати вѣйско и поспѣшати на пѣдмогу обложенимъ пѣдъ Берестечкомъ. Нѣчого не знаючи про ихъ долю, вѣнъ прибѣгъ у Паволочь. Мѣщане те жъ нѣчого не знали про поразку и здивувалися, побачивши свого гетьмана безъ полковникѣвъ и почесной гвардіи.

Юрба оточила его зъ роспытками.

„Якимъ се побытомъ твоя милѣсть вѣдешъ оденъ? Що се таке?“ пытали его съ почутемъ и турботою православнѣй.

„Нѣчого! нѣчого! — вѣдмовлявъ Хмельницкій: все буде добре! Я лишивъ двацѣть полкѣвъ молодецкого вѣйска проти короля: вони будуть оборонятися хочъ три мѣсяцѣ: живности и пороху у нихъ багато, а мы вѣ таборѣ умѣємо оборонятися, та й голодъ перетерпѣти для козака нѣчого не значить!“

„А литовскій гетьманъ не приѣде вѣ Украину?“ пытали мѣщане.

„Нѣ! — вѣдмовлявъ Хмельницкій: — Радивилъ давъ слово тѣльки обороняти границу“.

Заспокоивши такимъ побытомъ мѣщанъ, Хмельницкій збѣ-
стався въ Паволочѣ дожидатися ханьскои помочи и два днѣ
пивъ безъ просыпу. На третій день прибувъ у Паволочъ Хме-
лецкій, оденъ зъ старшины.

„Тутъ гетьманъ?“ спытавъ вѣнъ.

„Тутъ, — вѣдмовляли ему: — а що таке?“

„Таке, — сказавъ Хмелецкій: — що я теперь не знаю, якъ
менѣ на очі передъ гетьманомъ стати: насъ у пень розбили!
Гетьманъ убі мене! Якъ небудь хочъ вы оборонѣть!“

Разомъ зъ мѣщанами Хмелецкій увѣйшовъ до Хмель-
ницкого.

„А таборъ де?“ скрикнувъ гетьманъ, побачивши козака
съ пѣдъ Берестечка.

„Уже чорты взяли таборъ. Утѣклисьмо съ табору“ ска-
завъ Хмелецкій.

„Якъ?“

„Молодцѣ битися не схотѣли“.

„А корогвы де?“

„И корогвы пропали“.

„А гарматы?“

„И гарматы!“

„А шкатула съ червонными?“

„Про те не знаю“.

Хмельницкій рвавъ на собѣ волоса, проклинавъ самъ себе
и цѣлый свѣтъ.

Въ такому смутному духовому настрою, мовить сучасникъ,
застали его новіи гостѣ: приѣхавъ Джеджалій и росказавъ, що
сталося въ козацкому таборѣ; приѣхавъ Гладкій, а потѣмъ
и иншіи полковники зъ недобитками кѣнницѣ: у кого було чо-
ловѣка пѣвтораста, у кого сто... тѣльки Пушкаренко привѣвъ
шѣсть сотень своихъ Полтавцѣвъ.

„Бѣльше вѣйска немає?“ пытавъ гетьманъ.

„Немае, пане гетьмане, — вѣдмовляли полковники: — усѣ
въ роспорошку пѣшли“.

Тодѣ почався плачь и лементъ; на бѣльше лихо, надхо-
дить въ Паволочъ вѣстка, що Радивилъ розбивъ Небабу и всту-
пивъ въ Украинну.

„Якъ же такъ?—казали мѣщане:—казавъ еси, пане геть-
мане, що Литовцѣ не будутъ, а отъ вже йдуть!“

„Отже, не здержавъ слова Радивилъ!“ сказавъ Хмельницькій зъ роспуки.

Хмельницькій пробувъ у Павлочѣ ще два днѣ, якъ ось прийшло кѣлька Татаръ: вони принесли універсалъ вѣдъ хана до всѣхъ Украинцѣвъ. „Коли я вѣдступивъ вѣдъ Берестечка, — писавъ ханъ, — то я се зробивъ не вѣдъ жаху, а розмѣркувавъ такъ вчинити съ причины болѣть и лѣсѣвъ; але я не вѣдступлюсь вѣдъ запорозкого вѣйска, и коли вамъ буде небезпечно вѣдъ Полякѣвъ, знову прийду зо всѣми ордами“.

Хмельницькій звелѣвъ читати прилюдно сей універсалъ, що бѣ подохожувати мѣщанъ и козакѣвъ. Але на другій ранокъ Хмельницькій вѣдобравъ вѣдъ свого спѣльника зовсѣмъ инше посланѣ. Исламъ-Гирей зрѣкався помагати козакамъ, та ще й погрожавъ имъ. Уманьскій полковникъ Глухъ, почувши, що Татарѣ, котрѣ повтѣкали съ пѣдъ Берестечка, почали грабувати въ его полку, наздѣгнавъ ихъ на Синихъ Водахъ и люто побивъ десять тысячъ сихъ спѣльникѣвъ.

Хмельницькій въ досадѣ выѣхавъ съ Павлочи.

„Пѣду на Запороже, — казавъ вѣнъ: — и не хочу бѣльше воювати съ панами“.

Хмельницькій прибувъ у Корсунъ. Кругъ него зѣбралосѣ три тысячѣ козакѣвъ корсуньского полку, а въ околицяхъ, вѣдъ Корсуна верстѣ на пять чи шѣсть, кочувала татарска орда въ трийцѣть тысячъ чоловѣка пѣдъ отаманованемъ двайцѣти чотырѣхъ мурзѣ. Въ Корсунѣ 13. липця (н. ст.) гетьманъ витавъ назаретского митрополіту Гавріила, що вернувся зъ Москвы и теперь прибувъ съ пѣддѣчымъ Григоріемъ Богдановымъ, котрому доручено було передати въ Москву вѣстки про все те, що почуе въ Украинѣ. Царъ выхвалявъ гетьмана за его бажанѣ вѣддатися пѣдъ високу царску руку — та й годѣ; единою справжнѣю втѣхою козакамъ зъ Москвы була звѣстка митрополіты, що до царѣ приѣздили польскѣ послы, але царъ выпровадивъ ихъ не зъ ихъ охотою, — не такъ якъ вони хотѣли и доправлялися. Прочитавши царску грамоту и выслухавши вѣдъ митрополіты звѣстку за приѣздъ польскихъ панѣвъ у Москву, Хмельницькій сплакнувъ, поцѣлувавъ царску грамоту и сказавъ: „Я незабаромъ выражу послѣвъ просити великого царѣ принѣти всю Украину пѣдъ свою руку“. — „Се самѣ найкрасше дѣло“ — сказавъ митрополіта, котрый въ приеутности москов-

ского поддачого мовивъ те, що ему въ Москвѣ наказано, „и великому цареви любо, що ты, гетьмане, хочешь служить ему; тільки те дивно, що ты, гетьмане, православный христіанинъ, та побратався и зъєднався зъ бисурменомъ и Крымскимъ царемъ, а Татаре, побратавшись зъ войскомъ запорожскимъ, убиваютъ православныхъ христіанъ, берутъ ихъ въ неволю, руйнують ихъ домѣвки. Отъ Крымскій ханъ приходивъ на подмогу тобѣ, та й зрадивъ и грохи було тебе самого не вѣддавъ Ляхамъ, для своей користи. Я живу въ бисурменской землѣ и знаю ихъ звычаѣ; якъ не записягнуть бисурмены православнымъ христіанамъ — то все зрадать и за грѣхъ собѣ сего не покладають, бо у нихъ въ законѣ такъ написано: хто житиме зъ джавромъ побратимнѣму, не вчинивши ему нѣякого лиха, того чекае вѣдъ Магомета вѣчна мука. Якъ же имъ не выповняти своего закону? Покинь, гетьмане, побратимство съ Крымскимъ ханомъ, а то вѣнъ тобѣ багато шкоды наробить“.

„Самъ я, — сказавъ Хмельницкій, — знаю, що православнымъ христіанамъ не слѣдъ брататися и єднатися зъ бисурменами, та, мабуть, за грѣхи нашѣй такій теперъ часъ наставъ, що намъ по неволѣ треба брататися зъ бисурменами; мы зъ ними братаемся для того, що бѣ вызволити съ польскихъ и еретицкихъ рукъ святѣй церкви и вѣру православну, а вони, помагаючи намъ, здобувають собѣ велику користь. Крымскій ханъ зрадивъ намъ: мене вѣдѣвъ вѣдъ польского табору и съ тыждень тримавъ у себе, не пускаючи до войска, а войско подумало, що Крымскій ханъ змагався съ Польскимъ королемъ и пошовъ руйновати нашѣй украинскій города и забирати въ неволю жѣнокъ и дѣтей козачихъ; вѣдъ того жъ то войско запорожке зъ ляку кинуло таборъ и побѣгло, що бѣ не попускати до знищеня своихъ домѣвки и семьѣ. Якій же пѣсля сего менѣ другъ Крымскій ханъ? Але до якого часу менѣ не можна вчинити зъ нимъ розмиръ; треба терпѣти вѣдъ него усѣ кривды, бо пнакше вѣнъ зъєднається съ Польскимъ королемъ и почне воювати козакѣвъ разомъ съ Поляками. А отъ нехай великій царь прийме мене зъ войскомъ запорожскимъ и всю Малу Русь и всѣхъ людей пѣдъ свою високу руку—тодѣ я именовъ царскои величности самъ стану страшнымъ Крымскому ханови, не буду терпѣти вѣдъ него кривды и не буду мати зъ нимъ спѣлки и нѣякихъ зсылѣкъ безъ царского наказу. Тодѣ ему

не можна буде з'єднатися съ Польскимъ королемъ. Пôдданій великого царя, доньскій козаки, будуть страшній Крымскому ханови, та й я зъ вôйскомъ запорозкимъ чинитиму ему шкоду. Де вже ему тодѣ дружитися съ Польскимъ королемъ? Нехай тôльки великій царь зведить прийняти мене пôдъ свою царску руку: я служитиму ему и Крымского хана зроблю пôдданнымъ его“.

Такъ казавъ Хмельницкій въ присутности московского пôддочого; такъ вôнъ и думавъ справдѣ, хочъ вôдъ гаяця и незручности московской полôтики пôдчасъ не ставало у него терпѣня и тодѣ вôнъ высловлявся про Москву далеко не въ такому поважному тонѣ. „Я до нихъ съ щиримъ сердцемъ, а вони надо мною насмѣхаються — сказавъ якоесь Богданъ въ присутности одного Грека, що переказувавъ слова его въ Москву, — побий мене Богъ, коли я не пôду на Москву и не зруйную єѣ гôрше Литвы!“

Писарь Выговскій пôдбармовувався до московского пôддочого и удававъ себе, нѣ бы то вôнъ працює на користь Москвы нишкомъ вôдъ Хмельницкого и бôльше до неї прехильний, нѣ жъ Хмельницкій. „Я—казавъ вôнъ—присягну служити цареви безъ лукавства, и коли гетьманъ матиме якій небудь зсылки съ Польскимъ королемъ або Крымскимъ ханомъ, буду оповѣщати цареви и писати нишкомъ въ Путивль до боярина и воеводы князя Семена Василевича Прозоровского, тôльки що бѣ нѣхто про се не дôзнався, бо якъ дôзнається гетьманъ, зведить мене скарати“. А про те, може се було мовлено зъ волѣ самого гетьмана, бо потôмъ писарь казавъ пôддочому те жъ саме, що сказавъ бы й гетьманъ. „Коли царь зволить прийняти насъ пôдъ свою руку,— мовивъ Выговскій,— тодѣ его царство дуже прибôльшиться безъ вôйны и проливу крови багато земель и городôвъ опанує великій царь; вôдъ мѣщанъ и людей всякого стану, вôдъ торгôвъ и промыслу, пôде въ скарбищю великій прибôтокъ; тодѣ Польскій король не то що не посмѣє пôти вôйною на великого царя, а ще до него вырядить послôвъ просити, що бѣ великій царь не наступавъ на него и скрôзь у всему буде поступатися передъ нимъ. Кажу правду, що коли царь, прийме насъ до себе и вырядить свое вôйско на Польшу, то вся Польска корона и Велике князѣвство Литовске безъ вôйны будуть въ пôдданьствѣ у царя и пôдъ

его рукою, бо й теперь уже вѣдъ однихъ насъ, козакѣвъ, Ляхи не счуются вѣдъ жаху и чекають на себе руйнованя. Коли жъ царь незабаромъ не зволить прийняти насъ пѣдъ свою високу руку, такъ мы, не бачучи царевой ласки, станемо пѣддаными Польского короля, и король и цаны приваблять насъ и доведуть до того, що мы пѣдемо съ Поляками въ Московске царство руйнувати православныхъ християнъ. Лихй ихъ замѣры тѣльки тому й не справдилися, що вѣйско запорожке не хотѣло воювати Московске царство; и Крымскій ханъ за се саме на гетьмана реметнувавъ. Польскій король багато кривды заподѣявъ великому цареви и за сй кривды можна бѣ великому цареви прийняти до себе Малу Русь и зробити прибутокъ своему царству“.

На Масловому-Бродѣ, на рѣчцѣ Русавѣ, збиралася такъ звана чорна рада. Козаки винуватили Хмельницкого за те, що вѣнъ покинувъ вѣйско пѣдъ Берестечкомъ. Въ рѣжнихъ мѣсяцяхъ Украины збиралися бунтовливй сходины, на котрыхъ винуватили Хмельницкого яко зрадника.

Але тутъ-то Богданъ виявивъ свою звичайну присутнѣсть духа. „Вѣнъ, мовить сучасникъ, не змѣнився передъ пѣдлеглыми нѣ лицемъ, нѣ духомъ; зъ веселымъ виглядомъ, зъ смѣлою мовою вѣнъ удававъ, що не вмерла ще его доля“. Съ Корсуня розѣславъ вѣнъ козакамъ унѣверсалы, котрыми загадувавъ усѣмъ збиратися и бути на поготовѣ въ похѣдъ. Се тычилося однаково якъ до тыхъ козакѣвъ, котрй зѣставалися оберегати Украинну, такъ и до тыхъ, що порозбѣгалися пѣсля берестецкои халепы. Козаки лѣвобережныхъ полкѣвъ повиннй були збиратися въ Переяславѣ, а козаки правобережныхъ полкѣвъ — на рѣчцѣ Русавѣ на Масловому-Бродѣ, на тому мѣсци, де збиралася бунтовлива рада. Полковникамъ: бѣлоцеркѣвскому, винницкому, паволоцкому и брацлавскому гетьманъ звелѣвъ збиратися зъ своими полками въ Бѣлоѣ-Церквѣ. Нѣхто не знавъ, куды гетьманъ мавъ вести теперь свое козацке вѣйско. Вѣнъ самъ прибувъ на Маслѣвъ-Брѣдъ и незабаромъ тй козаки, що саме теперь нарѣкали на него, знову готовй були йти на смерть за однимъ махомъ руки его.

На диво ворогамъ, Хмельницкй, въ самому скрутному станѣ свого житя, женився. Нова жѣнка Хмельницкого була сестра Золотаренка, котрого вѣнъ потѣмъ настановивъ корсунѣ-

скимъ полковникомъ, на имя Ганна. Поляки, не вѣдомо чому, зовуть єѣ козачкою Пилипиною.

Пробуваючи на Масловому-Бродѣ, Хмельницкій знову пѣславъ до хана перепросити, що незгода козакѣвъ съ Татарами счинилася мимо его волѣ.

„Мы не маємо, казавъ вѣнъ, другої надѣѣ, окрѣмъ твоєї ханьскої милости и татарскої орды. Теперъ саме часъ вѣддяти Полякамъ и напасті на нихъ. Король и все посполите рушене вернулись въ Польшу. Тѣльки паны зъ ватагами йдуть забирати свои украиньскій маєтности“.

Козацкій урядникъ Котѣржый поѣхавъ у Царгородъ.

Але Потоцкій вырядивъ у Крымъ посла Гебултѣвского, пригадувавъ домовлений съ королемъ трактатъ и обѣщавъ ханови нові користи вѣдъ зѣднаня зъ Речю-Посполитою. Лупула те жъ умовлявъ хана вѣдкинутись спѣлки съ козаками. Прикидаючись другомъ Туркѣвъ, господарь чорнивъ передъ ними Хмельницкого и добувався передъ визіромъ, що бѣ турецке правительство вернуло подарунки, які вже були пѣслані Хмельницкому. Такимъ побытомъ, обыдва спѣльники Полякѣвъ, турецкій визіръ и Крымскій ханъ, хочъ и не обявлялися ворогами козакѣвъ, але нѣчого не робили, даючи Потоцкому скористати часъ и ослабляти бунтовливу и незгѣдну Украину. Ханъ писавъ Хмельницкому, що вѣнъ зовсѣмъ не покидає козакѣвъ, але зрѣкався выступати въ походѣ. „И—писавъ вѣнъ—бажаю гетьману, писарю, полковникамъ, отаманамъ и всему вѣйску запорозкому здоровля и вѣкъ довгій. Вышлю брата свого Нуредіна, Шеферъ-казі, Субінгізі-агу та пишихъ агъ и беѣвъ, а самъ зѣстануся въ Крыму. Давайте вѣдѣчь ворогу, але покиньте пиячити, якъ перше робили, а благайте Господа Бога за побѣду“. Тѣльки двѣ тысячѣ вѣдборныхъ Татаръ служили у Хмельницкого; крѣмъ того на границѣ було у него чотыри тысячѣ Татаръ вѣльной ногайскої орды, пѣдъ отаманованемъ Карачъ-Мурзы.

Треба було на своихъ покладатися. Хмельницкій розпустивъ по Украинѣ універсалъ, зазываючи народъ обороняти батькѣвщину.

„Доля зрадлива, — такого розумѣня бувъ его універсалъ, пѣсля звѣстокъ Полякѣвъ, — вона звычайно пѣднимає въ гору того, кого потоптала; теперъ вона сиріє Полякамъ, але неза-

баромъ обернется до козакѣвъ. Треба тільки почати вѣйну и мы вернемо втрату зъ лишкою. Король зъ вѣйскомъ пошовъ уже въ Польшу, де Ракочій взявъ Кракѣвъ. Проти насъ иде слабе вѣйско по́дъ отаманованемъ панѣвъ, котрѣ вважають насъ за рабѣвъ и думаютъ панувати надъ нами по своѣй волѣ. Гетьмануе надъ ними пыхатый Потоцкій, старезный дѣдуганъ, котрый колись-то бувъ у насъ въ рукахъ и проданый бувъ Тугай-бею. Звѣдуюды збираються Татары и будутъ тецерь битися охотѣйше, що бѣ стерти неславу недавнѣй поразки“. „Плодовита матка козацка, Украина, мовить рускій лѣтописецъ, возродила козацтво, неначе й не було берестецкои поразки.“ Скрѣзь збрался юрбы народу и клялися вмерти, а не по́ддаватися ворогамъ. Але не було нѣ ладу, нѣ одностайности въ розъѣданому вѣйску. Однѣ вѣвшали себе тымъ, що, може, прийдуть Турки и Украинѣ буде лекше по́дъ володѣнемъ Султана; другѣ называли Хмельницкого зрадникомъ за зсылки зъ бисурменами. Та й справдѣ, Татары часомъ такъ повѣдилися, що здавалися спѣльниками Полякѣвъ проти Украинцѣвъ, а не Украинцѣвъ проти Полякѣвъ. Съ Паволочи выступило, на помѣчь козакамъ, ополчене съ поспѣльства або такъ званою черни, по́дъ отаманованемъ паволоцкого вѣйта, але ихъ стрѣли на дорожѣ Татары и на половиину выгубили. Вѣдъ сего неприязнь черни до Татаръ оберталася и на спѣльникѣвъ ихъ, козакѣвъ; були случѣя, коли поспѣльство напало на козацкій семьѣ, що зѣставалися дома за часъ походу, въ вѣдплату за семьѣ посполитыхъ, забранѣ въ полонъ Татарами. Вся злоба звычайно валилася на Хмельницкого, якъ на головного винуватника побратимства съ Татарами. Въ рѣжныхъ мѣсяцяхъ шибай-голови выбирали собѣ иншихъ ватажкѣвъ и не хотѣли признавати власти Хмельницкого. Въ самѣй радѣ Хмельницкого чинилася рѣжниця. Выговскій та иншій шляхтичѣ, що ихъ спасли козакы и вони записалися въ козацкій станъ, мали на думцѣ миритися съ Поляками; иншій жѣ нѣ въ якому разѣ не приставали на се и радиѣйшій були красше вѣддатися Туреччинѣ або Московскому царству. Въ самому народѣ хочъ и дуже сильно пробивалося ремство на гетьмана за тѣ руйнованя, якѣ причиняли Татары, але ще дужкою була невблагана ненависть проти Полякѣвъ и вся маса украиньско-рускои людности радиѣйша була красше загинути до останку, нѣ жѣ зновъ при-

знати власть панівъ. Подоляне, найзавзятѣйшій зъ усѣхъ Русинівъ, повстали зновъ зъ давнымъ заеклымъ ворогованємъ до панівъ. Паны думали, що теперъ, подужавши хлопівъ, можна вже безпечно вѣхати въ свои маѣтности, и прибули на Подѣлу зъ ватагами; але наддѣстрицьскій мешканецъ привитали гостей вилами и косами. Потоцкій думавъ, що се робиться зъ росиуки, вѣдъ безнадѣйности мати прощення за прежій свавольства, та й пославъ до нихъ милостивій універсалу, въ котрыхъ обѣцявъ забутокъ всего минулого, коли вони перестануть бунтувати. Подоляне зѣбралися на чорну раду въ Дерешчинѣ, перебили посланцівъ Потоцкого и выбрали собѣ ватажківъ. Выбраніи ватажки, Олександренко и Чугай, зѣбрали до куны ватаги левенцівъ або опрышківъ (якъ ихъ звали), що нарѣзно орудували по берегахъ Днѣстра, выгубили шляхтичѣвъ въ околицяхъ Бару, спалили въ сему мѣстѣ замокъ и будѣвлѣ, выгубили паньскій хлѣбъ въ скиртахъ, на току и на пнѣ въ полѣ. При сему Чугая випадкомъ убивъ оденъ зъ своихъ, що выпаливъ въ ознаку привитаня. Олександренко, лишившись единымъ отаманомъ, прибѣльшивъ свою ватагу до десяти тысячъ и самъ ставъ таборомъ коло Браилова: вѣдѣля вѣнъ розѣславъ чаты въ рѣжнѣ стороны. Такимъ побытомъ вони опанували волости: Багrynѣвцѣ, Ванькѣвцѣ, Дубову и иншій; скрѣзь повстанцѣ выгубляли шляхтичѣвъ и забирали паньскій клунѣ. Упертій въ ворогованю до панівъ, вони и въ думцѣ не покладали слухати Хмельницкого, хочъ и спочували універсалу, въ котрому гетьманъ пѣдбурювавъ селянъ захоплювати паньскій маѣтности, будучи певнымъ, що паны Ляхи теперъ зовсѣмъ вже въ козацкихъ рукахъ.

Бужане зѣбралися въ Прилуки до винницкого полковника Богуна, котрый съ кожного мешканця бравъ по таляру, що бѣ наняти Татаръ. По наказу гетьмана зѣбралося ополченѣ въ Бѣлѣй-Церквѣ, але тутъ бѣлоцеркѣвскій полковникъ Громыка накликавъ на себе пѣдзѣръ за схильнѣсть до миру. Богунъ, прочувши, що коронне вѣйско йде на Кіевъ, посилѣшивъ зѣднати свѣй полкъ зъ бѣлоцеркѣвскимъ и тодѣ, коли Хмельницкій зѣправъ вѣйско на Масловому-Станѣ, укрѣпивъ Бѣлу-Церкву и поставивъ козацкіи залоги въ Хвастовѣ и Трилѣсахъ, що стояли на дорожѣ въ Кіевъ. Дѣяльнѣсть и поклики винницкого полковника найбільше будили и пѣдтримували въ мешкан-

цяхъ уцертѣсть передъ наближенемъ Полякѣвъ. Вони зъ озвѣренемъ палили на полѣ свій власный хлѣбъ, руйнували свои хаты, заганяли въ замки худобу, вывозили запасы, що бѣ не дати ворогамъ нѣ пристановища, нѣ харчѣвъ.

Поляки незабаромъ почули озвѣреніе народу. Съ початку вони зрадли, коли вийшли зъ Любара и пошли по обѣтованѣй землѣ, якъ вони звали Україну; черезъ кѣлька днѣвъ все перемѣнилось; паны за великій гроши не могли добути собѣ живности, „а меду, пива або вина, мовить сучасникъ, мѣгъ вѣдвѣдати хибѣ Потоцкій, та й то заплативши въ четверо за погане пиво, якого въ иншу годину не пивъ бы и слуга его.“ Въ походѣ безъ перестанку нападали на нихъ узброеніи ватаги; вѣднимали у нихъ возы, коней, зупиняли на переправахъ, ламали мосты и гукали:

„Коли здумаете побѣгти, то й нога ваша не втече“.

Дня 3. серпня (13. н. ст.), въ недѣлю, польске вѣйско прибуло въ Паволочъ. Наближаючиъ до сего мѣсточка, отаманы вырядили впередъ Царыну съ кѣлькама ватагами дѣзнатиъ, що робитиъ въ Паволочѣ и чи схильніи будутъ мешканцѣ покоритиъ своему володарю панови Замойскому. Паволочане дуже щиро витали гостей, вѣдчиняли передъ ними свои оселѣ, закликали жовнѣрѣвъ до себе ѣсти й пити, казали, що вони теперь покѣрніи панамъ, Хмельницкого й знати не хочуть, кляли козакѣвъ. Царына и его жовнѣры заспокоилися и зѣсталися ночувати въ хатахъ мешканцѣвъ, а тымъ часомъ паволоцкій вѣйтъ давъ звѣстку въ Таборѣвку бувшимъ тамъ козакамъ и Татарамъ, що бѣ вони знеобатка прибули въ Паволочъ и перебили Ляхѣвъ. Але козаки й Татарѣ, мабуть, опѣзнилися, прибувши пѣдъ Паволочъ тѣльки передъ свитанемъ, а тутъ почувъ гомѣнъ и кѣньскій топѣтъ панъ Михайло Войниловичъ, що стоявъ недалеко въ селѣ съ пятьма ватагами кн. Вишневецкого; вѣнъ кинувся до Паволочи, запобѣгъ своихъ ворогѣвъ, вдаривъ на сполохъ и, зѣєднавшиъ зъ розбуженою ватагою Царыны, прогнавъ козакѣвъ и Татарѣ, що пѣдкрадалися до мѣсточка. Незабаромъ надѣйшло цѣле вѣйско и вступило въ мѣсточко. Деякіи отаманы хотѣли вдарити просто на Хмельницкого, але Вишневецкій давъ пораду йти по дорожѣ въ Кієвъ и зѣєднатися зъ Радивиломъ, а потѣмъ вже, зъ бѣльшими силами, задавити козацкого гетьмана. Потоцкій принявъ раду и назначивъ спо-

чинокъ вѣйску на кѣлька днѣвъ у Паволочѣ. Настало свято Першоп Пречистоп. Поляки вважали за обовязокъ святкувати на мѣсцѣ, а не въ дорожѣ. Може жива згадка зборѣвского бою лишила таке вражене и нещасливу прикмету про сей день.

Въ часѣ стоянки въ Паволочѣ Полякѣвъ вразила несподѣвана туга. Дня 3. серпня (13. и. ст.) була рада, де була принята думка Вишневецкого; рада вѣдбувалася въ шатрѣ князя. Цѣлый день паны у него гостювали. Ярема бувъ веселый, жартувавъ, частувавъ гостей и самъ пивъ навпаки своѣй звычайной тверзости. Другого дня вѣнъ зѣвѣвъ кавунѣвъ и напився меду; се зашкодило ему на жолудокъ; зѣявилися признаки горячки. Дня 9. серпня его вѣднесли въ замокъ, а черезъ двайцять двѣ години переставився вѣдважний отаманъ, въ цвѣтучихъ лѣтахъ, середѣ блискучихъ подвиговъ, щасливый любовью землякѣвъ. Жаль оцанувавъ вѣйскомъ до несамовитости; смерть его здавалася непевною; балакали навѣтъ, що его отруили данемъ.

Дня 12 (22) серпня тѣло Яремы выправили у Вишневецъ до рѣднихъ могилъ. Вѣрна ватага похѣйника провожала его и хоружий, въ ознаку останнѣи шанѣбы, тримавъ опущену внизъ корогву, а отаманы йшли за нимъ зъ непокрытыми головами. Гомѣнъ трубъ и бубнѣвъ, выпали зъ рушницъ и гарматъ були прощальною данною всего вѣйска воѣвитому князю. „Мало хто тодѣ не плакавъ, мовить самовидецъ, бо все простѣ жовнѣры любили его, якъ тѣльки може любити воякъ звого генерала“. „Не скоро буде въ Польщѣ такий лицаръ“, казали вони въ оденъ голосъ. „За те Хмельницкій, мовить польскій лѣтописецъ, зрадѣвъ, якъ почувъ, що вже немає того, хто все стоявъ ему кѣсткою въ горлѣ“. „Богъ таки почувъ нашѣ молитвы, казавъ вѣнъ козакамъ: правда Божа выявила правду: князь Вишневецкій, що хотѣвъ колись володѣти цѣлою Русю, теперь понявъ собѣ чотыри лѣктѣ земли. Наша зброя не вразила его; Богъ, местникъ нашої крови, вразивъ беззаконну голову“.

Другого дня пѣсля похорону вѣйско выйшло съ Паволочи, по дорожѣ на Трилѣсы, на 30 верстѣ вѣдъ Паволочи. „Мы опинилися тодѣ, мовить сучасникъ, середѣ неоглядныхъ жнивъ и спѣльного достатку. По обыдѣвъ стороны шляху манячѣли хуторѣ, що тонули въ роскошныхъ садахъ и пасѣкахъ, и голодне жовнѣрство зъ жадобою накинуде грабувати“. Въ пятѣй

годниъ у вечеръ Поляки надѣйшли до Трилѣсъ. Потоцкій по-славъ въ мѣсточко объявити мешканцямъ помилованя, коли вони впустиать вѣйско. Поляки, подѣйшовши, побачили, що округъ всего мѣсточка по валу дубовый парканъ, а на парканѣ сидѣли узброеніи люди обохъ полѣвъ, зъ рѣжnymi пристроями, вѣйсковыми и домашними.

„Покорѣться вы намъ, Ляхи, — гукали вони: — не морѣть собѣ коней, бо нѣ на чому буде до Кракова утѣкати!“

У слѣдъ за тымъ розлягся выстрѣлъ и смѣхъ надъ падавшими врагами.

Потоцкій звелѣвъ вѣйску присунутися, що бъ показати упертымъ свою силу; „але нѣ одна жива душа не думала просити милосердя, мовить сучасникъ. Вони сидѣли попрежньому и глузували надъ врагами, хочъ бачили ясно, яке велике вѣйско польске и яка нѣкчемна ихъ сила“.

Потоцкій вырядивъ шѣстьсотъ чоловѣка пѣхоты и чотыреста драгонѣвъ и велѣвъ имъ йти на приступъ, а тымъ часомъ ще разъ по-славъ умовляти.

„Гетьманъ, — казали по-сланцѣ: — не хоче губити васъ и обертати въ попѣлъ мѣсточко его королѣвскои милости. Схаменѣться и покорѣться“.

„Подѣть къ чортамъ, Ляхи, — вѣдмовляли козаки: — король вамъ утѣкъ, и вы идѣть собѣ у Польщу, бо се вже не ваша земля“.

Ся дивна упертѣсть розлютувала Полякѣвъ. „Нѣ, — казали вони, — нема чого жалѣти поганого мѣсточка; хлопску упертѣсть скорѣйше шаблею и огнемъ усмиришь, нѣ жъ похвалками и потуранемъ.“

Ватага, назначена для штурму, выйшла ще въ досвѣта, саме тодѣ, коли сонъ наибѣльше обѣймае чоловѣка. Мешканцѣ не спали. Въ мѣсточку горѣло свѣтло; на дубовому частоколѣ по прежнему сидѣли люди. Въ мѣсточку, крѣмъ узброеныхъ мѣщанъ, було всего на всего шѣстьсотъ козакѣвъ; погибель ихъ була певна, але вони зважились показати на собѣ прикладъ Украинѣ, що тѣльки завзятостю можна спасти справу.

Пшиемскій вдаривъ разомъ зъ гарматъ; зъ мѣсточка вѣддали такъ саме.

Пшиемскій повторивъ пальбу; польскіи ядра пробили тронистый парканъ: жовнѣры перескочили черезъ глубокий

и вузкій рѣвъ и вдерлися въ мѣсточко. Мешканцѣ заперлися въ замку. Пѣхота полѣзла на валъ замку. Зъ озвѣренемъ оборонялися Русины; жѣнки били Нѣмцѣвъ рогачами и косами; одна баба зарѣзала косою отамана ватаги полковника Штравса, и бѣльше нѣ жъ сто чоловѣка Нѣмцѣвъ лягло на валу. Але Трилѣсы взято; залѣзна упертѣсть привела побѣдникѣвъ до звѣрства; опанувавши мѣсточкомъ, вони розбивали обѣ стѣны дѣтей, бо зъ людей дорослыхъ нѣхто живцемъ у руки не давався. „Въ четвертѣй годинѣ ранку Трилѣсъ не стало; все мѣсточко, замокъ, гарна церква—все пошло на офѣру Вулькану, якъ мовить сучасникъ; згорѣли навѣтъ вѣковѣ, товстѣ, якъ цивна бочка, дубы округъ мѣсточка“. Всѣхъ людей загинуло въ мѣсточку бѣльше двохъ тысячъ. Полякамъ сего було мало, вони бѣгали по околицѣ, по лѣсахъ и болотахъ, и вбѣвали безъ рѣжницѣ кожного Русина, якого тамъ здибали. На обгорѣлыхъ руинахъ хатъ лежало багацько розкиданихъ трупѣвъ мужескихъ, жѣночихъ и дѣтскихъ; вся околиця була засѣяна трупомъ; вѣдвага українськихъ жѣнокъ дивувала Полякѣвъ, и вони, въ озвѣреню, вбѣвали кожну жѣнку, думаючи, що се чоловѣкъ у жѣночѣй одежѣ.

„О, Господи Боже! якій ты милосердный!“ покликували Поляки, добувши въ зруйнованихъ хуторахъ худобу, хлѣбъ и горѣвку. Отамана козацкои ватаги въ Трилѣсахъ, сотника Богдана, схоплено живцемъ, его посадили на палю.

Простоявши два днѣ на поцѣлищѣ Трилѣсъ и околичнихъ хуторѣвъ, Поляки переправлялися цѣлый день черезъ узку греблю и 16 (26) серпня прийшли въ Хвастѣвъ. Тамъ не було душѣ живои. Всѣ мешканцѣ, переляканѣ зруйнованемъ Трилѣсъ, чекали й собѣ такои жъ долѣ, а покоритися не хотѣли, и черезъ те порозбѣгалися, лишивши жовнѣрамъ порожнѣ хаты. Кіевскій митрополита пославъ у подарунокъ Потоцкому напѣткѣвъ и просивъ милосердя духовенству и православнымъ мешканцямъ. Простоявши кѣлька днѣвъ у Хвастѣвъ, вѣйско рушило на Василькѣвъ.

За чотыри днѣ до зруйнованя Трилѣсъ, Кіевъ зустрінула така жъ гѣрка доля. Литовцѣ съ початку пѣдѣйшли приязно, а черезъ кѣлька днѣвъ Радивилъ увѣвъ у Кіевъ усе свое вѣйско, звелѣвъ вѣдбѣрати у мешканцѣвъ зброю и потѣмъ винувативъ городъ въ зрадѣ, бо городяне выпустили вѣльно ватагу

корсунського полку и своїх товаришівъ, що втѣкли на низъ України. Литовскій гетьманъ спорудивъ комісію для вѣдшуканя виноватихъ. Ся комісія знайшла, що виноваті тѣ, котрі втѣкли зъ мѣста; тодѣ Радивилъ взявся за тыхъ, котрі мали якій небудь зсылки съ признаными бунтовниками и багато мѣщанъ вѣшавъ и на палю садовивъ. Жовніры грабували и чинили насильства, глумилися навѣть падъ вѣрою. Памятникомъ вѣдвѣдинъ ними Кієва зѣстався й доси въ братському монастирѣ пошвеченый образъ Божои Матери, до которого побожнѣ богомольцѣ удаються зъ благаннями. Вчинки вѣйска озвѣрили мешканцѣвъ. Тымъ часомъ Богданъ Хмельницкій, дѣзнавшись про вѣдхѣдъ Ждановича съ пѣдъ Кієва, пѣславъ ему сувору вымову, погрожаючи вѣйськовою карою за самовѣльство, и вырядивъ на помѣчь ему два полки: бѣлоцерковскій и уманьскій, а митрополітѣ Сильвестру написавъ, що ему, яко православному пастырю, не слѣдъ було выдаляти козакѣвъ вѣдъ обороны церковъ, монастирѣвъ и цѣлющихъ мощей кієвскихъ и православныхъ христіянъ вѣдъ еретичныхъ рукъ, и самому митрополітѣ не гоже боятися смерти, маючи надѣю, коли бѣ вѣнъ и принявъ муки за вѣру, мати за те вѣдъ Господа Бога вѣнецъ. Тодѣ Ждановичъ почавъ таємно зсылатися съ Кієвлянами и скомпонувавъ плянъ выгубити вороже вѣйско въ Кієвѣ. Вѣнъ вырядивъ Мозырю зъ двома тысячами до Днѣпра, звелѣвъ ему тишкомъ-нишкомъ пѣдильсти пѣдъ литовскій байдаки и запалити ихъ; другій же отаманъ, Гаркуша, те жъ зъ двома тысячами повиненъ бувъ йти правымъ берегомъ и вдарити неспѣдѣвано на старый городъ. Самъ Ждановичъ, съ шѣстьма тысячами козакѣвъ, плавъ Днѣпромъ въ гору и мавъ причалити до берега, що бѣ напасти на Литовцѣвъ саме тодѣ, коли Гаркуша нападе на нихъ зъ другого боку мѣста. Тодѣ, умовившись зъ Ждановичемъ, мешканцѣ, озвѣрени грабованемъ Литовцѣвъ, наважились самі запалити свои хаты, выгубити все добро, що бѣ воно не дѣставалося въ руки ворогѣвъ, и сею пожежою зрѣбити переполохъ, що бѣ такимъ побытомъ помогти козакамъ.

Дня 6 (16) серпня оденъ невжахливый мѣщанинъ на Подолѣ первый пѣдпаливъ свѣй дѣмъ и всю будѣвлю; его подвигъ побачили вороги, то вѣнъ хотѣвъ вызволитися вѣдъ ганебной кары и самъ кинувся въ огонь. Шѣстьдесять дѣмѣвъ зрѣвнялися

зъ землею. Другого дня, о полудни, мѣщане здалеку побачили козакѣвъ—и Кієвъ загорѣвся зо всѣхъ бокѣвъ. Пѣднявся страшенный вихоръ. Самовидецъ розказує, що вѣнъ, стоячи на горѣ, згадувавъ собѣ Содому й Гомору. Горѣли крамницѣ съ крамомъ, шляхотскіи и мѣщанскіи дома, школы, церкви, мѣжь ними загинули двѣ стародавній мурованіи церкви: одна въ имя св. Троицѣ, друга въ имя св. Василя, збудована Володимиромъ, котра стояла на тому самому мѣсци, де теперь стоить церква Трехъ Святителѣвъ, згорѣвъ жѣночій Фроловскій монастырь и церква Миколы-Доброго. Тѣльки католицкій катедральный костель и домініканскій монастырь охоронили жовнѣры. Бѣльше двохъ тысячъ дворѣвъ було выгублено пожежою. Литовцѣ кинулися було грабувати останки добра, котре такъ пильно кидали въ огонь власній господарѣ, ажъ тутъ вдарили на гвалтъ: козаки нападали на нихъ.

На лихо та на безголове Русинѣвъ, отаманъ корсуньскихъ козакѣвъ Мозыря попеувавъ всю справу. Замѣсть того, що бѣ выконати наказъ Ждановича и пѣдлысти Днѣпромъ пѣдъ литовскіи байдаки, вѣнъ пѣшовъ на правый берегъ, зъ заду Гаркуши, и почавъ огнемъ давати признаки Ждановичу, що бѣ той поспѣшавъ швидше. Се вѣдкрыло Радивилу тайну. Сильна ватага, пѣдъ отаманованемъ Нольда, стрѣла козакѣвъ за Золотыми Ворѣтьми, близько Лыбеди, а друга частина вѣйска кинулася въ байдаки и поплыла швидко до Печерского монастыря проти Ждановича. Гаркуша на Лыбедѣ не мѣгъ нѣчого зрѣбати. Двѣ тысячѣ Татарѣ, що були зъ нимъ, замѣсть того, що бѣ помагати ему, зѣсталися за Лыбедю. Съ початку на Лыбедѣ козаки повернули ворога назадъ и пѣгналися за Нольдомъ, але потѣмъ драгоны оточили ихъ зо всѣхъ бокѣвъ и вѣдопхнули. Тодѣ жъ саме Литовцѣ, що плыли по Днѣпру, примусили Ждановича повернути назадъ; вихоръ бивъ козакамъ прямо въ очи; имъ треба було плыти проти воды, а вороги плыли въ низъ и за вѣтромъ. Такимъ побытомъ плянъ Ждановича не вдався черезъ свавѣльство єго пѣдлеглыхъ. Русины выиграли тѣльки те, що ихъ добро не дѣсталося въ руки ворогѣвъ.

Кієвска пожежа и трѣлѣке душегубство ще прибѣльшили озвѣрене Украиньско-руского народу. Русины, ховаючиъ по лѣсахъ, набѣгали тишкомъ на ворогѣвъ и надъ полонениками метилися за кровь своихъ братѣвъ и поплѣли ихъ осель;

зъ найбільшимъ озвѣренемъ вони слѣдували за Нѣмцями, бо Нѣмцѣ виявили себе дуже лютими въ Трилѣсахъ. Привѣвши полоненикѣвъ у захистнїй межигѣря, вони садовили ихъ за стѣлѣ, частували медомъ и виномъ, приязно розмовляли зъ ними, потѣмъ, наглумившись доволѣ, саджали на палѣ, дупили шкѣру и простромлювали вилами. Летючїй козацкїй ватаги разъ-у-разъ наадали зо всѣхъ бокѣвъ на литовске вѣйско, вѣднимали возы, вводили полоненикѣвъ на мукы. Радивилѣ ибѣславъ до Потоцкого предложене зъѣднатися зъ нимъ до куцы яко мога швидше.

Хмельницкїй заразъ же дѣзнався про се. Становище его було недобре. Его власть хиталася; полковники орудували окремо вѣдъ него; вѣйска у гетьмана було мало; на Татаръ не було надѣѣ: крымскїй ватаги, котрїй прийшли на помѣчь, тѣльки грабували своихъ спѣльникѣвъ. Хмельницкїй боявся не тѣльки ворогѣвъ, але и своихъ власныхъ пѣдлеглыхъ, съ котрыхъ багато було такихъ, що не хотѣли коритися, орудували вѣдважно, але свавѣльно, и черезъ те не було нѣякои користи. Вѣнъ уважавъ за красше заобѣгти зъѣднане польского вѣйска и ибѣславъ депутатѣвъ до Потоцкого. Вѣнъ просивъ и Кисѣля дѣбати за него и написавъ коронному гетьману листъ такого змѣсту:

„Бачить Богъ, що мы не хотѣли нового проливу крови и вдовольнялися милостями его величности, але сварка почалася знову зъ обохъ сторѣнъ. Яка сторона винна — нехай Богъ розсудить. Намъ було важко нахилати голову пѣдъ мечъ: треба було оборонятися. Мы не пѣднимали рукъ на его величнѣсть; пѣдъ Берестечкомъ наше вѣйско не мало вѣдъ него милосердя: мы поступилися нашому королеви и пѣшли до дому, бажаючи згоды. Але ваша милѣсть нападаете на насъ зъ своимъ вѣйскомъ: се вже веде не до згоды, а до бѣльшого проливу крови. Все се починається не вѣдъ насъ: Богъ въ тому свѣдокъ. Не разъ уже ваша милѣсть воювали зъ нами и вѣдъ того выходила безповоротна шкода для обохъ сторѣнъ. И теперъ, коли ваша милѣсть не будете мати до насъ нѣякого жалю, кожный зъ насъ, при своей бѣднѣтѣ, готовый наложити голову: и пташка обороняе свое гнѣздо. До того жъ, окрѣмъ Бога, нѣхто впередъ не може знати, кому на вѣйнѣ припаде щаслива доля. Просимо вашу милѣсть: яко найпершїй панъ въ корѣлѣвствѣ, вашѣю мудрою порадою схилѣте на миръ и покло-

почіте передъ его величностію за насъ, що бѣ король лишивъ намъ нашій вѣльности и выказавъ батькѣвске милосерде надъ своими пѣддаными. Нехай въ нашому королѣвствѣ запануе згода и обопѣльнїи силы повернуться на службу его величності! Звольте сповѣстити насъ: чого вѣдъ насъ доправляється король, а зъ вѣйскомъ на насъ не наступайте. Въ універсалѣ, присланому въ Бѣлу-Церкву, вы самїи зволили выказати, що не хочете бѣльше проливу крови. И мы не рушаємо зъ нашимъ вѣйскомъ и будемо сподѣватися милостивого суду вашого: сподѣваємося вѣдобрати его въ понедѣлокъ“.

ГЛАВА ШІЬСНАЙЦЯТА.

Не подобався Потоцкому невжахливый тонъ листу Хмельницкого. Вѣнъ бачивъ дальше новїи побѣды. Але Украиньско-рускїи нарѣдъ и при лихѣи годниѣ бѣвъ страшный и грѣзньиый своею жорстокостію. Потоцкїи мѣгъ боятися, що незгоды козацкїи вгамуються, гетьманъ зновъ стане на чолѣ народного повстанія, загального въ повному розумѣнію сего слова, коли навѣтъ и жѣнки выходили на ворога, а, напоследокъ, до козакѣвъ може прибуде помѣчь вѣдъ Турчина або Москаля; окрѣмъ того у вѣйску появились смертїи пошести. Коронный гетьманъ згоджувався на користный миръ, але перше хотѣвъ ще бѣльше показати свою силу и торжество.

Листъ Хмельницкого доставлено 24. серпня (3. жовтня н. ст.). Пѣсланцѣвъ козацкихъ провели черезъ увесь таборъ, що бѣ вони бачили польске вѣйско. Вони прийшли въ наметъ Кисѣля.

„Панъ кракѣвскїи, — сказавъ воѣвода: — не хоче вести зъ вами переговоры; я ледве впрохавъ его дозволити вамъ явитися до него. Але скажу вамъ загодѣ, що вамъ буде помилуване тѣльки въ такому разѣ, коли вы перебете Татаръ, котрїи у васъ пробувають, перевяжете мурзъ, выдасте Хмельницкого и зовсѣмъ здастесь на волю его величності и Речи-Посполитой.“

На другїи день ихъ покликали до Потоцкого. Коли вони йшли, усе вѣйско сѣдало вже на коней и мало выступати; вѣйскова музика розлягалася веселою и торжественною луною. Козаки съ поважанємъ вклонилися.

„Пане краківській, — сказали вони: — вы маєте власть надъ вѣйскомъ и въ сенатѣ, вгамуйте проливъ крови и доставте вѣйску запорозкому давню милѣсть короля, яку мы мали по зборѣвскѣй умовѣ.“

„Розбѣйники! дурисвѣты! — крикнувъ Потоцкій: вы думаете, я не знаю, що у васъ на думцѣ? Хмельницкій пѣславъ за ордою, а вы просите помилованя. Слушайте жь, я вашего Хмельницкого и знати не хочу: я не вважаю за гетьмана того, хто пѣднявъ руку на его величнѣсть, а обертаюся до васъ, до всѣхъ козакѣвъ, и скажу ось що: его королѣвска величнѣсть довѣривъ менѣ въ одну руку мечъ, а въ другу милосердѣ: вибирайте, що хочете, а я не стану довго балакати зъ вами, коли вы не зважитесь на те, що сказавъ вамъ вѣдъ мене кѣвскій воевода. Отъ вамъ речинець до середи, а я заразъ же зъєднаюся зъ литовскимъ гетьманомъ, йду на васъ и нехай розбллется кровь христѣянська. Бога заступника зову на помѣчь; покладаємося на нашу правду! Оденъ нехай иде, другій зѣстається заручникомъ“.

Потоцкого про все оповѣстивъ Лупула. „Коли Хмельницкій прише до васъ для переговорѣвъ, — писавъ вѣнъ, — не вѣрте: вѣнъ зрадникъ обдурюе васъ: вѣнъ шукае помочи у Турчина.“

Другого дня, 25. серпня (4. жовтня н. ст.) Потоцкій, сѣдючи на роскошно убраному кони, зустрѣчавъ у полѣ литовского гетьмана. Лишивши пѣхоту въ Кѣвѣ, Радивилъ съ кѣнницею прибувъ для зъеднаня съ короннымъ вѣйскомъ. Зъ обохъ сторѣнъ, мовить самовидецъ, вояки блищали сребломъ и золотомъ; блискучѣ були ихъ панцырѣ, гарнѣ кульбаки и зброя, показнѣ конѣ. Пѣсля обопѣльныхъ привитанъ, Потоцкій закликавъ литовского гетьмана до своего шатра на жовнѣрске печене, якъ вѣнъ казавъ.

Та ледве що вспѣли паны усѣтися за похѣдний обѣдъ, коли разомъ прибѣгае гонецъ зъ оповѣщенемъ, що три тысячѣ козакѣвъ идуть по правому березѣ Днѣпра, що бѣ напасти на лишене пѣдъ Кѣвомъ литовске вѣйско. Тодѣ жь саме козакѣ на човнахъ поплыли въ низъ Десною, и такимъ побытомъ думали напасти на Литовцѣвъ зъ двохъ бокѣвъ.

Сей новыи замахъ козакѣвъ на литовске вѣйско не вдався. Поляки дѣзналися заздальгѣдъ. Калишевскій пѣшовъ на зустрѣчь

тымъ, що йшли правымъ берегомъ, зупинивъ ихъ мѣжъ ярами и чагарниками и у пень розбивъ.

Того жъ дня пѣхота, що зѣсталася въ Кієвѣ, почала крѣ-
ваву баталію съ козаками пѣдъ Миколаївскимъ монастиремъ.
Козаки погубили багато човнѣвъ своихъ и, не бачучи зъ другого
берега нѣякои пѣдмоги, вѣддалились.

Литовска пѣхота заразъ покинула Кієвъ и вѣльно выпра-
вилась для зѣднаня съ короннымъ вѣйскомъ.

Дня 29. серпня (18. жовтня н. ст.) Хмельницькій вырядивъ
нову депутацію до Потоцкого. Пѣсланіи були козаки Андрѣй
Кулька и Романъ Латошь. Гетьманы приїмали ихъ въ роско-
шному наметѣ посередъ множества панѣвъ. Кулька вклонився
до землѣ и подавъ начку листѣвъ до рѣзнихъ панѣвъ.

„Старшина вѣйскова,—сказавъ вѣнъ:—прислала до вашихъ
милостей просити помилуваня“.

„Багато вже крови пролито, писавъ знову козацкій геть-
манъ, а все черезъ нашу упертѣсть. Така вже мабуть воля
Божа. Клянуся Богомъ, ясновельможній паны, що хочу вгаму-
вати проливъ крови и служитиму вѣрно королеви. Звольте
пѣслати розумного пана, а я пошлю писаря Выговского: нехай
вони перебалакають, а потѣмъ постановимо миръ“.

Не вважаючи на успленя польского вѣйска, гетьманы
раднѣйшій були покѣнчати вѣйну користнымъ для Речи-Поспо-
литой миромъ, нѣ жъ вѣдважуватися на нову боротьбу. Недостача
ѣстовныхъ запасѣвъ робилася надто чутною въ силюндрованѣй
ворожѣй крайнѣ; пошестъ що дня вѣднимала найкрасшихъ
жовнѣрѣвъ; наближалася осѣнь, а зъ нею негодиця и нові не-
згѣдя, а тымъ часомъ Русины не тѣльки не гамувалися, але,
здавалося, що при бѣльшому лихолѣтѣ набиралися бѣльшой
вѣдваги. Паны турбувалися, чуючи надходячій до нихъ недобрій
вѣсти. Хмельницькій перенѣсъ свѣй таборъ въ Рокитню на Роси,
и вѣйско его що дня прибувало: Богунъ привѣвъ до него десять
тысячъ козакѣвъ; Бѣла-Церква мала пять тысячъ чоловѣка,
що пристали до Хмельницького.

Винниця була въ рукахъ козакѣвъ и зробилася зборнымъ
мѣсцемъ для ополченя. Паволочъ зъ нечева взяли козаки
и всю лишену тамъ польску залогу порубали. Въ Хвастовѣ
явилося тысяча чотыриста чоловѣкъ; тодѣ жъ саме, вѣдъ нѣв-
ночи и зѣ сходу, зъ лѣвого боку Днѣпра мали гримнути на

Полякѣвъ нові сили Українсько-руського народу, а зъ степѣвъ прибуло до Хмельницького чотыри тысячѣ Татаръ съ Карачь-мурзою. Пѣсля звѣстки одного сучасника, у Хмельницького було тодѣ 160.000 козакѣвъ и 10.000 орды. Поляки боялися, що ли вѣйна протягнеться до глибокои осени, ворогъ може оточити ихъ зо всѣхъ бокѣвъ и вѣдрѣзати вѣдъ Польщи.

Лютийшій вороги козацтва все ще гукали: „Не треба вступати нѣ въ якій переговоры съ козаками, нѣякого жалю надъ ними не повинно бути! выгубимо саме имя ихъ зъ лица землѣ“.

Але Потоцкій уявлявъ имъ невыгоды вѣйсковѣ и на останку сказавъ:

„Украинсько-рускій нарѣдъ хибѣ тодѣ тѣльки можна покорити збрѣйною рукою, коли вѣнъ загине, коли цѣла кранна обезлюдиѣе и границя корѣлѣвства зѣстанеться вѣдкрытою вѣдъ невѣрныхъ“.

Пѣсля сѣи рады паны приняли послѣвъ. Потоцкій сказавъ имъ:

„Я люблю бѣльше дѣло, нѣ жъ слова; я мѣгъ бы швидше и лекше покѣнчати сѣю справу збрѣю, нѣ жъ розмовами; але я не лютий чоловѣкъ и не хочу карати козакѣвъ, коли вони каються, то зъявляю имъ милѣсть и выражаю до нихъ шляхотного пана Маховского комісаремъ. Бачите, якъ мы вамъ вѣримо?“

„Пріймаємо его на души свои“, сказали послы и поклялися, що Маховскому не буде нѣякои кривды.

На доказъ своѣи новаги до грецкои вѣры, Потоцкій, въ ирѣсутности послѣвъ, скаравъ на смерть шѣстѣхъ жовнѣрѣвъ, що пограбували церкву въ Васильковѣ.

Дня 31. серпня (10. жовтня н. ст.) Маховского дуже ласказо витали въ козацкому таборѣ пѣдъ Рокитною. Хмельницькій привитавъ его зъ своимъ полковниками и перше, нѣ жъ завѣвъ рѣчь про дѣло, почавъ частувати гостя. Козаки шуткѣючи розказували про берестецку поразку.

„Ханъ зрадникъ виный, — казали полковники: — а то бѣ мы розбили васъ, якъ и перше.“

„Еге, — додавъ Хмельницькій: — бисурмень поклявся Магометомъ, що вернеться, а потѣмъ и мене зъ собою забравъ“.

„Теперь вы вже знаете, якъ дружити зъ невѣрными, — сказавъ Маховскій:—краще було бѣ поражати невѣрныхъ“.

„Имя его величности,—сказавъ Хмельницкій:—зробилося страшнымъ після берестецкого бою. Присутність короля дала вамъ побѣду“.

„Нема де двѣ правды,—сказали полковники:—підъ Берестечкомъ одна королѣвска куля варта була за сто козацкихъ, а вже якъ у пятницю вы на насъ гримнули, такъ мы думали, що такъ крѣзь землю и провалимось.“

„Ну, я ще мѣгъ бы зъ вами помѣряться,—сказавъ Хмельницкій,—та не хочу: жалю крови христіянської. Повоювали—и годѣ! Часъ вже бѣдному народови и спочинокъ дати; а до того ще я недавно женился. Порадьте вѣдъ мене пану краківскому женитися. Мы бѣ тодѣ швидше помирились, бо заблаглось бы до жѣнки: а поки будемо удѣвцями, такъ нудно сидѣти дома и будемо воювати“.

Після обѣда Маховскій подавъ гетьману листъ зъ мирowymi умовами. Хмельницкій почавъ его читати, пополотнѣвъ и насупивъ брови“.

„Скажѣть, пане Маховскій,—сказавъ вѣнъ:—зъ якои речи милостивѣ паны гетьманы вѣднимають у мене гетьманскій титулъ, дарований менѣ вѣдъ его величности?“

Джеджалій, що стоявъ бѣля гетьмана, сказавъ:

„Не добре такъ, панове, не годиться вѣднимати честь гетьманьску вѣдъ нашего добродѣя“.

„Маховскій засыпавъ ихъ словами и доказами, такъ що вони слухали, розвѣсивши уха“, мовить сучасникъ.

„Будьте певнѣ,—додавъ посолъ:—що король вынагородить вамъ все, що вы втратили; але я не вѣлможнѣ паны покладають за першу умову згоды розлуку вашу зъ ордою. Не годиться такому вѣдважному гетьману мати спѣлку зъ невѣрными, котрѣ вже доказали свою зрадливѣсть“.

„Орда,—вѣдмовлявъ гетьманъ:—може пробувати въ моему орудуваню и не робитиме вамъ лиха; навпаки тому, я постараюся сю спѣлку повернути на користь королѣвству; я поведу орду на Туркѣвъ и розвѣю корогвы свои на стѣнахъ Царгорода“.

„Розлука зъ ордою—перша воля его величности,—сказавъ Маховскій:—вы повиннѣ вволити его волю, що бѣ доказати свою прихильнѣсть королеви“.

Хмельницькій відмовлявся, Маховскій напосѣдавъ; цѣлыхъ три години суперечалися, напослѣдокъ Полякъ не витерпѣвъ и сказавъ:

„Вы не згѣднѣй, такъ дозвольте менѣ вѣдѣхати“.

„До згоды легко прийти, — сказавъ те жь розпалсний Хмельницькій: — коли Поляки ствердятъ зборѣвску умову“.

Вже повозка була готова на поворотну путь, коли Выговскій підбѣгъ до Маховского и сказавъ:

„Не вѣдѣздайте, мы справимо дѣло; я постараюся умовити гетьмана“.

„Знаю, — відмовивъ Маховскій: — що вы володѣете розумомъ и серцемъ Хмельницкого. Вѣдъ васъ теперъ залежить зробити послугу вѣчнѣй, а я обѣцяю вамъ особливу милѣсть королѣвску, коли вы зъумѣете вѣдхилити Хмельницкого вѣдъ сиѣлки зъ варварами“.

Выговскій увѣйшовъ въ наметъ Хмельницкого, налко говоривъ зъ нимъ и вѣйшовъ розсерджений.

„Значить, немає надѣй?“ сказавъ Маховскій.

„Тривайте, почекайте, — сказавъ Выговскій: — у насъ такъ робиться: спершу прожене, потѣмъ самъ прише за мною и згодиться“.

И справдѣ, черезъ кѣлька тамъ часу Выговского знову покликали; Маховскій чекавъ вѣдиовѣди. Напослѣдокъ вѣйшовъ Выговскій и сказавъ:

„Залишимо до часу сей артикулъ; Хмельницькій згоденъ, але чернѣ збунтується, коли дѣзнається, та й Татарѣ не послухають и почнуть грабувати насъ“.

„А чому жь, — сказавъ Маховскій: — козакамъ не зъеднатися съ короннымъ и литовскимъ вѣйскомъ и не прогнати невѣрныхъ?“

„Не можна, — сказавъ Выговскій: — свавѣльна чернѣ не дозволить. Мы владнаємо сю справу и выпровадимо орду“.

Маховскій знову увѣйшовъ до Хмельницкого.

„Самѣ найкрасше, — сказавъ вѣнъ: — коли вы зъ старшиною прийдете до насъ у таборъ и тамъ самѣ побалакаєте зъ гетьманами“.

Выговскій хотѣвъ уже було домовлитися, коли оденъ съ полковникѣвъ сказавъ:

„Сего не буде. Мы не цуетимо такъ гетьмана. Що бѣ ще й вѣнъ зѣостався въ польскому таборѣ, якъ Крыса! Вже мы й такъ натерпѣлися вѣдъ черни пѣдъ Берестечкомъ, коли гетьманъ пѣшовъ съ ханомъ. Коли старшина домовлятиметься въ польскому таборѣ, а чернь не знатиме, що вони постановляють, тодѣ пѣдниметься бунтъ“.

„Въ такому разѣ мы будемо радитися въ полѣ передъ нашимъ и вашимъ вѣйскомъ“, сказавъ Маховскій.

„Нѣ,—вѣдмовлявъ Хмельницкій:— нехай лѣпше комісарѣ, котрыхъ настановлять гетьманы, прибудуть для переговорѣвъ у Бѣлу-Церкву“.

„Для поваги его величності, дарующого миръ, бѣльше личить,—додавъ Выговскій,—коли комісарѣ будуть домовлятися въ Бѣлѣй-Церквѣ, въ королѣвскому замку: тамъ вони будуть зовсѣмъ безпечнѣ“.

Маховскій не згоджувався, ображався на те, що козаки, не дѣймаючи вѣры Полякамъ, вимагали вѣдъ нихъ до себе багато вѣры.

Але Выговскій ставъ передъ нимъ на колѣшки и мовивъ:

„Про'бѣгъ, благаемо васъ, нехай комісарѣ приѣдуть у Бѣлу-Церкву. Въ полѣ не можна домовлятися; чернь и свавѣльна орда не допустять. Богомъ и душами нашими клянемося, що паны будуть безпечнѣ“.

Хмельницкій и полковники те жъ стали на колѣна и поклялися берегти народнѣ права и святѣсть гостинності.

Дня 3. жовтня (13. н. ст.) Маховскій выѣхавъ зъ двома выборными козаками въ таборъ, котрый за часъ его вѣдсутности перенесеный бувъ съ пѣдъ Василькова въ Германѣвку: въ той самый день коронне и польске вѣйско зѣєдналися. Хмельницкій, дожидаючи комісарѣвъ, рушивъ зъ своимъ вѣйскомъ пѣдъ Бѣлу-Церкву.

Кисѣль вызвався ѣхати до Хмельницкого комісаремъ. Зъ нимъ поѣхали: смоленскій воевода Глѣбовичъ, Гонсевскій и брацлавскій пѣдсудокъ Косаковскій. Вони взяли зъ собою двацять чотыри артикулы мировои, котрѣ всѣ схилялися до скасованя козацкои силы. Зъ сихъ артикулѣвъ, що трохи чи не всѣ увѣйшли потѣмъ у бѣлоцеркѣвску умову, найголовнѣйшѣй бул: зменшене реестрового вѣйска до 15.000, обмежуванє козацкого житлѣ (осѣлости) єдинимъ кѣвскимъ воеводствомъ;

право стояти коронному войску въ Украинѣ и розлука зъ ордою. Два полки провели комисарѣвъ до Бѣлоп-Церкви и вернулись назадъ, а вони поѣхали дальше съ нятъма сотнями драгонѣвъ. Перѣста юрба козакѣвъ и Татаръ оточила замокъ. Повозы комисарѣвъ ѣхали посередъ козацкихъ возѣвъ и татарскихъ гарбѣ. Русины товпилися коло нихъ, гукали, свистали, похвалялися вѣднати у нихъ повозы, проклинали Ляхѣвъ. Старый Кисѣль, выглядючи съ повоза, лагѣдно промовлявъ до нихъ:

„Мы не Ляхи, друзѣ мои; я Русинъ; мои кости такі жъ рускі, якъ и вашѣ“.

„Твои рускі кости надто вже обросли польскимъ мясомъ“, вѣдмовляли ему козаки. Хмельницкій, Выговскій и полковники поспѣшили на зустрічъ до нихъ, гамували свавѣльну юрбу и съ повагою ввели ихъ у замокъ.

Юрба козакѣвъ и Татаръ бѣгла за ними.

„Ей, пане гетьмане! — гукали козаки: — не добре такъ чинишь, що вже зъ Ляхами братасешся“.

Въ сю годину везли въ замокъ ѣстовий запасы.

„А що се? — гукавъ оденъ козакъ: — Ляхамъ стаціи будемо давати!“

За се Богунъ розрубавъ его шаблею.

Переговоры точилися не довго. Гетьманъ на все згоджувався, тільки просивъ прибѣлышити число козакѣвъ до 20.000 и право для козацкихъ городѣвъ и мѣсточекъ, бути вѣльными вѣдъ стаціи. Що тычиться до орды, вѣнъ обѣцявъ не зсылатися съ Татарами, але вѣдцурався повернути на нихъ зброю, бо козаки не послухають его и счиняться бунтъ. Скончивши умову, Хмельницкій съ полковниками вышли зъ замку. Все замовкло; почали читати умову. Але тільки що хлопцы завважили, що збѣрѣвска умова зломана и вони зновъ служитимуть панамъ, зъ разу пѣднявся гомѣнь.

„Отъ такъ то ты, пане гетьмане, зъ Ляхами трахтуешь, а насъ покидаешь и вѣдъ орды вѣдступаешся! Самъ себе та старшину вызволяешь, а насъ знати не хочешь. Самъ еси привѣвъ на все, що мы пѣднялись на панѣвъ, а теперъ вѣддаешь насъ, бѣдныхъ, на муки пѣдъ кнѣ, та батоги, на палѣ та на шибеницѣ. Але прежъ, нѣ жъ до того дѣйдеться, и ты самъ наложишь головою и нѣ оденъ Ляхъ живцемъ вѣдсѣля не выйде“.

Гримнуло вищали; Хмельницькій и полковники повтѣкали въ замокъ. Юрба обступила замокъ и мала вже добувати его штурмомъ.

„Отсе вже вы пошалѣли, панове, — мовивъ до комісарѣвъ, Выговскій: — въ такій огонь приѣхали! Бороныч васъ, и мы пропадемо. Однакъ же хибѣ по нашому трупу дѣйдуть до васъ!“

Татарѣ почали пускати стрѣлы; хлопѣ кидали камѣня; шибки розбивалися и одна стрѣла трохи було не попала въ голову воеводѣ. Хмельницькій, зъ дивною для панѣвъ невжахливостю, вийшовъ знову зъ замку зо всею старшиною; чернь товпилася коло него съ піднятими шаблями и колами. Хмельницькій кинувся на бунтовникѣвъ зъ булавою въ обохъ рукахъ и власноручно почавъ бити ихъ зо всего розмаху; за нимъ полковники и козаки розганяли хлопѣвъ шаблями и пѣрначами. Выговскій удававъ зъ себе мирового и умовлявъ такими речами:

„Чого вы хочете, злодѣѣ? за що вы кривдите панѣвъ, коли вони нѣ въ чому не винни; се не Ляхи. А до того вони послы, а послѣвъ не можна займати: народне право забороняє; се вже такъ скрѣзь водиться: послы скрѣзь безпечни!“

Деякі схаменулися.

„Правда, — казали вони: — Кисѣль Русниъ, а инші Литовцѣ, и нѣколи не робили намъ кривдъ; знали Ляхи, кого пѣслати. Отъ, коли бѣ справдешні Ляхи прийшли; такъ уже бѣ не вийшли вѣдси!“

Але смѣливѣсть Хмельницкого вгамувала юрбу тѣльки на малый часъ. Черезъ кѣлька годинъ знову почався гомѣнъ. Хмельницькій, Выговскій и полковники цѣлу нѣчь не спали, самі стояли на вартѣ и стерегли браму. Другого ранку хвилѣване вчинилося таке, що бѣлоцерковскій полковникъ погрожавъ палити зъ гарматъ на бунтовникѣвъ и предкладавъ комісарямъ свѣй збройный запасъ, а Гонсевскій пѣславъ нишкомъ до вѣйска записку на жмудскѣй мовѣ: вѣнъ оповѣщавъ про небезпечу и вымагавъ узброеного конвою.

Комісарѣ не дѣждалися помочи; черезъ день, 9. жовтня вони выѣхали зъ замку. Хмельницькій и старшина провожали ихъ и обороняли, поки вони не выѣхали зъ ворожого табору. Хлопѣ знову кидалися на нихъ, и Хмельницькій, на паньскыхъ очахъ, знову поклавъ на мѣстѣ кѣлька вѣдважныхъ. Але

тільки що опинилися вони в чистому полі, як шалена юрба хлопів і Татаръ наздогнала ихъ, высадила съ повозівъ, забрала у нихъ золото, срібло, одежу і коней... зняла павіть съ пальця у Гонсевського коштовний перстень; „словомъ, пустили ихъ в одному убраню“, мовить сучасникъ. Грабували не тільки съ користи, а ще й зъ юнацтва, що бь допекти на-намъ. Іншій, котрымъ не дѣстало коштовности, здирали зъ ридванівъ оббитя, дерли на шматки, дѣлили і, махаючи ними зъ далеку, гукали: „А що? и у насъ єсть лядека здобычъ?“ Києвъ продовжавъ нагадувати Русинамъ, що вони браты его. Тодѣ Татаре ломаною словянською мовою гукали: „Ляшка братка, а лоша не братка, и сукманка не братка!“

Києвъ и Косаковскій мали тодѣ шкоды на трийцять тисячъ золотыхъ, а Глѣбовичъ и Гонсевскій на сто тисячъ.

Пограбованій комісаръ стрѣли цѣле вѣйско вже на дорозѣ зъ Германівки въ Бѣлу-Церкву. Черезъ двѣ години за ними явилися послы козацкій Москаленко и Гладкій.

Вони зъявили згоду на тѣ артикулы, що подали комісаръ въ Бѣлѣй-Церквѣ. „Нехай, — казали вони, — паны приѣзжать до нашего табору для обоцѣльної присяги“.

Коронный гетьманъ Потоцкій ласкаво впитавъ се посольство, але польный гетьманъ Калиновскій, завсегдашній супротивникъ Потоцкого, и гетьманъ литовскій Радивилъ були проти сего, такъ само и деякі паны. Вони лютували за образу, вчинену комісарямъ и покладали, що й самѣ артикулы, постановлені въ бѣлоцерковскому замку, надавали козакамъ надто багато права. Коли въ наметѣ, куды зѣбралися отаманы слухати козацке посольство, Потоцкій звичайно просивъ козаків сѣдати, Калиновскій промовивъ: „Я наготовивъ имъ палѣ, на котрѣ ихъ слѣдъ посадовити, а тутъ вони посередъ насъ недостойні сидѣти“. Але Потоцкій напосѣвъ, що бь съ козаками поводилися бѣльше людяно“.

Гладкій зѣстався заручникомъ. Козакамъ те жь дали въ заручники двохъ Поляківъ. Выражаючи Москаленка, Потоцкій сказавъ ему:

„Скажи шляхотному гетьманови вѣйска запорозкого, Богдану Хмельницкому, що коронный гетьманъ и каштелянъ краківскій иде до Бѣлой-Церквы зъ вѣйскомъ приймати присягу

на вѣрність вѣдъ пѣдданныхъ его королѣвскои величности козакѣвъ запорозкихъ“.

Дня 10 (20) жовтня все коронне и литовске вѣйско рушило до Бѣлон-Церкви. „Величение се було вѣйско, — мовить самовидецъ: — одныхъ возѣвъ йшло сто тринайцать рядѣвъ. У ноця приступили вони до Бѣлон-Церкви и жовнѣры, боячись нападу, цѣлу нѣчь не стуляли очей.

Другого дня Поляки розбили роскошный наметъ на могилѣ, званѣй Остра-Могила, и ждали Выговского и козакѣвъ для присяги; але замѣсть спѣдѣванныхъ явился иншій, зовсѣмъ неспѣдѣваній козакъ. Дванайцать чоловѣкъ зъ Одынцемъ на чолѣ вступили въ наметъ и сказали:

„Милостивій паны и комисарѣ! вѣйско запорозке пѣслало насъ просити вашій милости, що бѣ вы ствердили зборѣвску умову, що бѣ коронне вѣйско выступило зъ Украины и не мало стаций въ нашѣй землѣ и що бѣ насъ не снняли зсылатися съ Татарами, котрї оберегаютъ нашу волю“.

Се вымагане розлютувало комисарѣвъ: — съ нересердя вони навѣтъ схопилися за шаблѣ, мовлячи:

„Що жъ се таке? мы здались на играшку ганебному хлюпству?“

Але вѣйско ихъ стояло вѣддаля и вони мусили вгамувати свѣй запалъ.

„Мы спѣдѣвались, — сказавъ Кисѣль: — що вы прибудете присягати на вѣрність, бо все вже скѣнчено, а вы зновъ починаете квестїи?“

„Козаки не будутъ присягати и покоряться, — вѣдмовляли козакъ: — поки вы намъ не пѣдпишете зборѣвску умову.“

„Въ Бѣлѣй-Церквѣ була ниша умова, — сказавъ Кисѣль: — схаменѣться, отже жъ тамъ владновано справу“.

Козаки вѣдмовляли: „Мы розѣѣхались съ паномъ гетьманомъ, не знаемо, не вѣдаемо, що тамъ у васъ у Бѣлѣй-Церквѣ було, а насъ вѣйско съ тымъ пѣслало“.

„Бачу, — сказавъ Кисѣль: — що васъ дурить Турецкій султанъ и хоче повернути васъ въ мусулманство. Вы на него покладаетесь. О проклятїй душѣ! вамъ бѣльше подобается безладе, нѣ жъ порядокъ; вы лѣьше хочете бути невѣльниками тїрана, нѣ жъ вѣльными пѣдданными христїаньского короля!

Богъ покарає васъ и въ одну мить знищить вашій безглуздій замѣры“.

Козаки тягли, якъ мовить сучасникъ, все одну пѣсню:

„Мы не знаємо, не вѣдаємо! Пôдпишѣть зборôвску умову и тодѣ мы заприсягнемо на вѣрнôсть“.

„Мы вôдѣзджаємо, — сказавъ Кисѣль:— и свѣдимосѣ Богомъ, що хотѣли вчинити зъ вами по щирости, а вы намъ вôддячили лукавствомъ“.

„Якъ ваша воля,—сказали козаки:—мы пришлемо вашихъ заручникôвъ цѣлыхъ и здоровыхъ“.

Польскій заручники вернулися и отаманы почали порядкувати вôйско до бою. Русины вымагали бою. Хмельницкій не покладався на свои силы и черезъ те не хотѣвъ вступати до конечного бою, вôнъ не ставъ отаманувати козаками, але не ставъ и боронити имъ: на случай невдачи, вôнъ лишавъ за собою право упевнити панôвъ, що бôй счинився безъ его дозволу; а коли пощастить, вôнъ мôгъ выправити у Полякôвъ бôльше користнôй умовы. Вôнъ удававъ, нѣ бы то нѣчого не знає, що замышляється въ козацкому таборѣ, а тымъ часомъ выкотивъ своимъ молодцямъ сѣмъ бочокъ горѣвки.

Дня 13 (23) жовтня, на другôй день пôсля невдалыхъ переговоровôвъ, Поляки и Русины стояли одинъ проти другихъ; мѣжь ними простягалосѣ широке поле, усеѣяне могилами, котрыхъ такъ багато въ сѣй крапнѣ. Татаре першôй выскочили на могилы и молодецкимъ свистомъ выкликали на герцѣ. Козаки ще не починали нападу, але Радивиль, котрый орудувавъ правымъ крыломъ вôйска, вдаривъ на нихъ всѣма силами. Вôнъ закликавъ Потоцкого яко мога швидше помагати ему зъ другого боку, та Потоцкій, якъ мовить сучасникъ, почувавъ себе недужимъ и не хотѣвъ того дня выступати до бою. Марне Чарнецкій умовлявъ его и уявлявъ ему, що тодѣ була субота, день присвяченый Божôй Матери, добродѣйцѣ Полякôвъ, день, щасливый для бою, а найпаче зъ Русинами, котрô не тримають посту въ суботу. Коронный гетьманъ тôльки пôславъ свою артилерію. Козаки вôдступили съ поля и вороже вôйско не слѣдувало за ними. Радивиль дуже ремствувавъ на упертôсть Потоцкого и запевнявъ, що коли бъ коронне вôйско помогло ему, якъ слѣдъ, то козакамъ було бъ тутъ друге Берестечко.

Невдачу Поляківъ, що не встигли розбити тутъ козаківъ, якъ підъ Берестечкомъ, приписували ще й тому, що ліве крыло, котрымъ орудувавъ польскій гетьманъ, не скористало доброю оказією, коли Литовцѣ вѣдогнали козаківъ вѣдъ болотъ та пасѣкъ на широку площину, що простягалася саме проти лѣвого крыла польского вѣйска.

Хмельницкій побачивъ тодѣ, мовить польскій лѣтописецъ, що ему не вдаються жарти, и ранкомъ другого дня приславъ у польскій таборъ Райтаровского, Поляка, лишеного въ Бѣлѣй-Церквѣ комісарями.

„Дивуюся,—писавъ вѣнъ,—якъ се трапилася така незгода мѣжь Поляками и Русинами. Я нѣчого не знаю; я заборонявъ своимъ выводити вѣйско съ табору, а вони вийшли проти моеи волѣ. Бодай я радий, що не счинилося великого прѣливу крови. Прошу швидше выслати послѣвъ для докѣнчаня умовы, а я вышлю своихъ“.

По наказу Потоцкого Кисѣль вѣдмовлявъ ему:

„Ясно, що ваша милѣсть маєте на думцѣ хитро та штучно оточити насъ и довести до прикрого стану. На вѣщо се, замѣсть урядовыхъ козаківъ, являлися якѣсь ганебнѣ хлопы доправлятися зборѣвскои умовы? Атже жъ въ Бѣлѣй-Церквѣ про ню и згадки не було. Про те, коли щиро бажаєте згоды, пришлѣть послѣвъ; для сего треба не бѣльше двоухъ годинъ часу“.

Поляки ждали вѣдповѣди до полудня. Вѣдповѣди не було. Коли разомъ, зъ усѣхъ бокѣвъ посыпалися на нихъ Русины и Татары и въ одну мить такъ оточили таборъ, що не було выходу. Поляки разили ихъ огнепальною зброєю, але вороги швидко нападали на нихъ и забирали полоненикѣвъ. Зъ обоухъ сторѣнъ втрата була чимала.

У вечерѣ прибувъ Райтаровскій зновъ перепросити вѣдъ Хмельницкого и зъ якимись новыми вимогами за права грецкои вѣры. Потоцкій спонукавъ прислати швидше депутатѣвъ.

Минувъ ще другій день. Татары и козаки все бѣльше та бѣльше тѣснили польскій таборъ. Три днѣ йшовъ ливный дощъ, вѣйску погрожавъ голодъ. Радивилъ скаржився, що ему треба вертатися въ Литву, котра такъ довго лишилася безъ обороны; частину литовского вѣйска, лишеноу въ Любечѣ, обложили козаки; треба було вызволити єѣ. Але всего бѣльше спонукала Поляківъ до згоды пошесть, котра що дня ставала бѣльною

и дійшла вже до того, що за одну нічъ умерло триста чоловіка. Деякі съ панівъ все ще напосѣдали, що бѣ завзято провадити війну и винищити до пня козацтво.

„Коли підъ Берестечкомъ, — відмовлявъ їмъ Кисіль: — въ чужої землѣ, обложенїї війскомъ, втрое бѣльшимъ, покинутїї своимъ гетьманомъ и Татарами, будучи въ поганої мѣсцевости, козаки не то що не здалися, а на нашихъ очахъ втѣкли и розвѣяли нашї гадки, то якъ таки можна легко покорити сей народъ на его власнѣй землѣ! Намъ треба вдовольнитися и тимъ, що хочъ на яку годину можемо заговти сї рани и потѣмъ дѣбрати способу, вгамувати и призвичаити до послухання нѣспѣльство“.

Хмельницькому те жъ потрібною була згода. Посланецъ Хмельницького, вернувшись съ Царгорода, привѣзъ обѣцянку падишаха, прислати незабаромъ на підмогу козакамъ добруджску орду и звелѣвъ ханови зновъ помагати Хмельницькому. Але Хмельницькій не дѣждався нѣ того, нѣ другого. Вѣйска у него було підъ Бѣлою-Церквою не бѣльше якъ сорокъ тисячъ, та й то бѣльше зъ селянъ недосвѣднихъ и, що найгѣрше, свавольнихъ; тимъ часомъ коли польске вѣйско, котре, здається, досягало шестидесяти тисячъ, було переважно зъ Нѣмцѣвъ, досвѣднихъ воякѣвъ; артилерія була у нихъ незрѣвною красша, нѣ жъ у козакѣвъ. Пошесть лютувала въ козацкому вѣйску такъ саме згубно, якъ и въ польському. Украина була зруйнована; продовжати війну, значило бѣ довести народъ до останнѣй знемоги, голоду и розладу; до того ще власть Хмельницького, а зъ нею разомъ порядокъ и підлеглѣсть були дуже розхитанї вѣдъ дня безщаснои берестецкои поразки; чернѣ на-рѣкала на гетьмана; обявившись ворогомъ Полякѣвъ и не маючи вже законного права на свое достоинство, вѣнъ мусивъ залежати вѣдъ панои юрбы, котра за малу недогоду готова була скинути его або навѣть вѣддати Полякамъ. Понизливо було для Хмельницького, що недавно ще по своѣй волѣ керувавъ народомъ Украиньско-рускимъ, приняти умовы, котрѣ робили его тѣльки отаманомъ кѣлькохъ тисячъ вѣйска и вѣддавали украиньско-руську землю підъ власть Полякамъ; але вѣнъ мусивъ, що бѣ спасти себе, згодитись; нѣчого було й думати, що бѣ така згода була тривалою, коли навѣть и зборѣвска умова не обезпечувала правъ Украиньско-руского народу.

Хмельницькій тямивъ се. Але вѣнъ дивився на сю згоду не бѣльше, якъ на перемирѣ, котре вѣнъ сподѣвався легко перервати, коли буде треба.

Гетьманъ козацкій въ останнѣ попробувавъ було схилити Потоцкого на бѣльше корпетній умовы и 16 (26) жовтня пѣславъ до него двоухъ козакѣвъ. Вѣнъ згодився на все артикулы, предложень въ Бѣлѣй-Церквѣ, але просивъ тѣльки, що бѣ козакѣвъ було дваццять тысячъ и що бѣ у королѣвскихъ маєтностяхъ брацлавского и чернигѣвского воеводства могли пробувати козаки и маєтности сѣ були вѣльнѣ вѣдъ стацѣи. Такимъ побытомъ Хмельницькій, помѣстивши въ снхъ рускихъ краинахъ хочъ незначну частину вѣйска, сподѣвався, що присутнѣсть вѣльныхъ воякѣвъ зновъ пѣднѣме Украиньско рускій нарѣдъ, и ему можна буде зновъ скористати слухнымъ часомъ, що бѣ досягнути меты и доставити Русинамъ волю. Але Потоцкій згодився на число дваццять тысячъ и зовсѣмъ вѣдмовивъ въ останнѣму домаганю.

Росказують, що коли козацкихъ урядникѣвъ закликали на обѣдъ, то оденъ зъ нихъ, Романъ Катержанъ, за обѣдомъ обернувся до Потоцкого и сказавъ:

„Милостивый пане кракѣвскій! чому вы насъ не пускали на море, на Турка: того бѣ лиха не було въ нашѣй землѣ!“

„Все, що мы терпѣмо, — вѣдмовлявъ Потоцкій: — то на користь Турецкому цѣсарю; мы оберегаємо его царство, а самихъ себе руйнуємо“.

„Уже жѣ теперь нехай королѣвска милѣсть и Рѣчь-Посполита не боронить намъ моря, бо козакъ не обѣдѣться безъ вѣйны“.

„Хочъ бы й заразъ хотѣли йти,—вѣдмовлявъ Потоцкій:—идѣть: мы вамъ не будемо боронити“.

Другого дня була пѣдписана умова; козацкій урядникъ Сава вѣдвѣзъ оденъ примѣрникъ до Хмельницкого. Козацкій гетьманъ зъявивъ волю побачитися съ польскими отаманами.

Дня 17. жовтня приѣхали въ козацкій таборъ Гонсевскій и Марко Собѣскій: се були заручники, котрѣ повиннѣ были зѣбавитися, поки Хмельницькій вѣдвѣдає польскій таборъ. Козацкій гетьманъ знавъ, що нарѣдъ не пустить его, то звелѣвъ выкотити козакамъ кѣлька бочокъ горѣвки, и коли козаки

поперечивалися, тоді зібрався в дорогу. Полковники старалися вѣдхилити его.

„Ты бувъ побѣдникъ,—казали вони:—а теперъ идешъ кланятися имъ!“

„Не можна, — вѣдмовлявъ вѣнъ: — мы теперъ вѣ такому станѣ, що вони намъ потрібнѣ, а не мы имъ“.

Вѣнъ приѣхавъ у таборъ и вѣйшовъ у наметъ Потоцкого, де зібравлися всѣ значивѣйшѣ отаманы. Вѣнъ кланявся и перепрошувавъ.

„Я знаю, — сказавъ вѣнъ Потоцкому: — що передъ Вами виенѣ бѣльше, нѣ жѣ передъ кимъ небудь“.

Козацкому гетьманови було якось нѣяково дивитися на магната, котрого вѣнъ колись вѣддавъ у полонъ Татарамъ.

Потоцкѣй вѣдмовлявъ:

„Обрѣзу, яку я мавъ пѣдъ Корсунемъ, я давно вже забувъ для Бога, вѣры и вѣтчины, и не хочу бѣльше згадувати про неи; и мои пригоды и лихолѣте цѣлои вѣтчины — все се кара Господня. Богъ дасть, що ты вѣддячишь за все прежнѣю своєю вѣрністю и славными вѣчиками на користь Речи-Посполитой“.

Хмельницкѣй побачився зъ Радивиломъ и зъ иншими панами, показуючи велику смиренѣсть. Потѣмъ була прочитана бѣлоцерковска умова *).

*) БѢЛОЦЕРКѢВСКА УМОВА.

Вѣддавши, напередъ усього, дяку Господеви за вгамованѣ кровавои усобицѣ, бо вѣйско запорозке зъ гетьманомъ и всею старшиною приносить его величюности и Речи-Посполитѣй належиту покѣрнѣсть и пѣдданьску вѣрнѣсть, мы дозволяемо ему пробувати вѣ числѣ двайцати тысячъ.

1) Се вѣйско, гетьманъ и старшина повинни набрати и записати вѣ реестеръ, и воно повинно пробувати тѣльки вѣ маестностяхъ его королѣвскои милости, вѣ кѣвскому воеводствѣ, не займаючи анѣ трошечки воеводствъ брацлавского и чернигѣвского; а маестности шляхотскѣй повинни зѣставатися вѣольными и вѣ нихъ реестровѣ козаки нѣде не мають права зѣставатися; але хто зѣстанеться реестровымъ козакомъ вѣ числѣ двайцати тысячъ, той зъ маестностей шляхотскихъ у воеводствахъ кѣвскому, брацлавскому и чернигѣвскому, такожъ зъ маестностей его королѣвскои милости вѣ останнихъ двохъ воеводствахъ, повиненъ переселитися вѣ маестности его королѣвскои милости вѣ воеводствѣ кѣвскому, туды, де буде пробувати вѣйско его королѣвскои милости запорозке. А хто, будучи реестровымъ козакомъ, має переселятися, тому вѣольно

кулы, підписавъ ихъ; за нимъ підписали полковники. Козацкій гетьманъ просивъ Потоцкого подарувати ему Черкасы и Боровицю, але коронный гетьманъ, по выразу Полякѣвъ, выкручывався церемоніями, знаючи напередъ, що сего не буде. Заразъ за підписомъ умовы, обидвѣ стороны заприсягли.

Покѣнчавши справу, Потоцкій закликавъ Хмельницкого на обѣдъ. Въ ознаку новаги до Хмельницкого за обѣдомъ джура стоявъ за нимъ съ піднятою въ гору булавою. „Поки козацкій гетьманъ ще не вышивъ, мовить сучасникъ, бувъ смиренный, але незабаромъ горѣвчана нара розвязала ему языкъ“.

„Дуже дивно,—сказавъ вѣнъ Радивилу:—що я бачу вашу милѣсть въ польскому таборѣ. Пѣдъ Хотинномъ и въ иншихъ небезпечныхъ пригодахъ литовске вѣйско не выступало на вѣйну“.

„Немає нѣчого дивного,—вѣдмовлявъ Радивиль:—я прийшовъ для вгамованя бунтѣвникѣвъ“.

буде продавати свое добро, безъ жадной перешкоды вѣдъ панѣвъ, старость и пѣдстарость.

2) Выше згадане впорядковане двадцятитысячного реестрового вѣйска его королѣвской милости повинно початися въ протягу двохъ тыжнѣвъ вѣдъ сего дня, а покѣнчатися до Рѣздвяныхъ святъ. Реестеръ сего вѣйска, зъ власноручнымъ пѣдписомъ гетьмана, мусить бути вѣдосланный его королѣвской милости и вписаный спискомъ въ кѣвскій городскій книги. Въ сему реестрѣ козаки повинни бути записані ясно въ кожному мѣсци, по именамъ и призвищамъ, и въ загалѣ число козакавъ не повинно бути бѣльше двадцяти тысячъ. Вписані въ реестеръ козаки повинни зѣставатися при давнихъ своихъ правахъ; а тѣ, котрі не будутъ вписані въ реестеръ, повинни зѣставатися по прежнѣму хлопамъ, приписаными до зѣмкѣвъ его королѣвской милости.

3) Коронне вѣйско не повинно зѣставатися, нѣ мати стаціи въ воеводствахъ кѣвскому, въ тыхъ мѣсточкахъ, въ котрыхъ пробуватимуть реестрові козаки, але воно має право пробувати въ воеводствахъ брацлавскому и чернигѣвскому, въ котрыхъ не буде вже козакавъ: теперь, однакъ, що бѣ запобѣгти колотнечу, котра може выникнути, поки всѣ записані въ реестеръ, въ числѣ 20.000 не перейдуть въ призначені имъ королѣвскій маестности въ воеводствахъ кѣвскому, польске вѣйско повинно зѣставатися до скѣнченя реестравъ, се бѣ то до Рѣздвяныхъ святъ; але воно не повинно ходити далше Животова до скѣнченя реестравъ.

4) Мешканцѣ воеводства кѣвского, брацлавского и чернигѣвского, самі особне и черезъ своихъ урядникѣвъ заразъ же мають право забирати въ свое пановане свои маестности и всѣ доходы, корчмы, млыны

„Однакъ, — вѣдмовивъ Хмельницкій: — предки вашей княжон милости не давали вамъ прикладу воювати проти вѣйска запорозкого“.

Чимъ дальше, то все бѣльше смѣльшавъ гетьманъ. Зайшла розмова про Молдавского господаря. Хмельницкій не вытримавъ и скрикнувъ: „Зрадникъ!“

„Зъ якои речи вы такъ взываете вѣрного слугу Речи-Посполитой?“ слытали паны, здивовані такимъ докоромъ въ присутности зятя самого господаря.

„Вѣнъ обдуривъ сына моего Тимоша, не вѣддавъ за него дочки, — сказавъ Хмельницкій: — та ваша княжа милѣсть, хочъ вѣнъ и тестъ вамъ, а я скажу, що маю воювати зъ нимъ; має вѣнъ багато грошей, а я багато людей; розграбую его скарбы, покараю зрадника!“

и юрисдикціи, про те збѣръ податкѣвъ съ хлопѣвъ треба вѣдкласти до вышше згаданого речниця, назначеного для скѣпченя реестрѣвъ, що бѣ выбрані въ реестрові козаки тымъ часомъ переселилися, а збѣталися тѣ, котрі належать до стану хлопского. Те жѣ саме повинно бути и въ мастиностяхъ королѣвской милости, що бѣ було вже вѣдомо, хто збѣтається на правахъ козацкихъ, а хто приписанный до замку и має вѣдбувати селянскій повинности.

5) Чигиринъ, на основѣ привилея его королѣвской милости, повиненъ збѣставатися при гетьманови. Якъ темерѣшній гетьманъ, благородный Богданъ, такъ и на потомні часы гетьманы повинні пробувати пѣдъ зверхністю гетьманѣвъ коронныхъ и стверджаються привилеями. Каждый зъ нихъ, роблячисъ гетьманомъ, повиненъ дати присягу на вѣрибѣсть пѣдданьства его королѣвскѣй милости и Речи-Посполитѣй. Веѣ полковники и старшины настановляються пѣсля порады гетьмана его королѣвской величности вѣйска запорозкого.

6) Вѣра грецка, котру сповѣдає вѣйско его королѣвской величности запорозке, такожъ соборы, церкви, монастырѣ и кѣвска колегія повинні збѣставатися при данихъ правахъ, згѣдно зъ стародавними привилеями. Коли хто, въ годину лихолѣтя, выпрохавъ собѣ на власнѣсть церковну або належачу духовенѣству мастибѣсть, то такое право власности иѣякои силы не матиме.

7) Шляхтичѣ римской и грецкой вѣры, котрі въ годину лихолѣтя пробували при вѣйску его королѣвской милости запорозкому, а такожъ мѣщане кѣвскі, веѣ повинні мати амнистію и доховати непорушными свое житѣ, честь, особистѣ права и добро. Коли добро кого небудѣ зъ нихъ выпрохавъ собѣ хто другій на основѣ конституціи, то такое пожалованѣ повинно бути скасованѣ, що бѣ усѣ мали зажити милости короля и Речи-Посполитой. Такъ саме и козаки, що пробували при вѣйску

Князь сполотивъ вѣдъ гнѣву, але перемѣгъ себе и сказавъ:

„Сподѣваюся, що господарь сего не злякається. Тодѣ, якъ признається Полякъ сучасникъ, наны, нишкомъ шепчучись промѣжъ себе, задумали отруити Хмельницкого.

Пѣселя обѣду заграла музика, вдарили зъ гарматъ, въ козацкому таборѣ одгукнулися такъ саме; почали пити за здоровля короля. Хмельницкій догадався, що въ заздровному кухлику була отрута; вѣнъ вѣдкрывъ голову при имени короля и знову надѣвъ шапку, коли пили за шляхту; судорожнымъ рухомъ схопивъ вѣнъ кухликъ, вдаривъ нимъ обѣ стѣлъ, заразъ же попрощався съ нанами и, складаючи на нездоровля, выйшовъ геть. Ему подали турецкого коня въ богатѣй зброѣ: се бувъ подарунокъ коронного гетьмана.

„Се щедрѣсть вашего Потоцкого,— сказавъ вѣнъ:— дякую его, яко гетьмана, побѣдника, спѣльника, а за коня готовый вѣддарувати ему трпета такихъ“.

его королѣвскои милости, будутъ непоручными зъ своими жѣнками и добромъ.

8) Жиды, якъ перше були мешканцями и орандарями въ маѣностяхъ его королѣвскои милости и шляхты, такъ и теперь повинни бути.

9) Орда, яка теперь пробуває въ краинѣ, повинна бути заразъ же выправлена и повинна лишити краину, не роблячи нѣякои шкоды въ краинахъ его королѣвскои милости: вона не повинна те жъ кочувати на земляхъ, що належать до Речи-Посполитой. Гетьманъ запорозкій обѣцяє привести орду до послуху его королѣвскои милости и Речи-Посполитой. Коли бъ се не сталося до будущого сойму, то гетьманъ и вѣйско его королѣвскои милости запорозке не повинни мати зъ ордою нѣякои дружбы, нѣякои спѣлки, але повинни вважати еѣ за порога его королѣвскои милости и Речи-Посполитой, обороняти границу и йти вѣйною проти орды разомъ зъ вѣйскомъ Речи-Посполитой. Гетьманъ повиненъ те жъ на потомнй часы не мати нѣякихъ зсылкокъ и змовинъ зъ ордою и въ загалѣ съ чужоземными царствами, але повиненъ цѣлкомъ и незломно пробувати въ вѣрному вѣдданьствѣ его королѣвскои милости и Речи-Посполитой, такъ саме теперѣшній гетьманъ зо всею старщиною и всемъ вѣйскомъ, якъ и все его наступники, на потомнй часы повинни вѣрно и щиро вѣдбувати всяку службу его королѣвскои милости и Речи-Посполитой.

10) Якъ вѣйско его королѣвскои милости запорозке, при складаню своего реестру, нѣколи не дотыкалося границъ Великого князѣства Литовского, такъ и теперь не повинно дотыкатися, але, якъ выше мовлено, повинно пробувати тѣльки въ вѣсводствѣ кѣвскому.

11) Кѣвъ есть мѣсто етоличное, судовое, и въ нему повинно бути занесено въ реестръ яко мѣста менше козаковъ.

Сильно збурений, вѣнь скочивъ на коня и полетѣвъ навздоуды. Поляки зъ дивованємъ дивилися на сѣ чуднѣйшій вчинки гетьмана и ясно побачили зъ нихъ, що Хмельницкій догадався про ихъ замѣръ отруити его. На пѣвъ дороги, гетьманъ скочивъ съ коня, сѣвъ у колясу и засмученый полетѣвъ у свѣй таборъ.

Другого дня Выговекій привѣвъ турецкого коня въ подарунокъ вѣдъ Хмельницкого сыновя Потоцкого, старостѣ каменицкому, котрого козацкій гетьманъ похвалявся колѣсь посадити на цалю. Писарь заневнявъ наамъ свою прихильность и обѣцявъ, пробуваючи при Хмельницкому, орудувати на користъ Польщи. Вѣнь старався выставити Полякамъ, що постановлено такъ корпѣтно для нихъ умовы — се дѣло его ниль-

Всѣ выше списанѣй артикулы, для бѣльшой певности и конечного выполненя, ствердили присягою мы, комисарѣ его королѣвскои милости, а тако жъ и гетьманъ вѣйска запорозкого зъ старшиною. Присягу дано намъ, а разомъ и его королѣвскоѣ милости и Речи-Посполитѣй, абы всѣ артикулы, по вгамованю и выполненю выше списаныхъ роспорядкѣвъ, були дохованѣ несломно, въ мирѣ и згодѣ. Вѣйска коронне заразъ же повинно рушити на мѣсяцъ, якѣ ему назначенѣй, и чекати зложени рес-стру, такъ саме и орда повинна заразъ же выступити съ краю, а вѣйска запорозке повинно заразъ же роспустити козацкѣвъ по домѣвкахъ.

На будучѣй найближшѣй соймѣ повиннѣй прибути послы вѣдъ гетьмана и вѣйска его королѣвскоѣ милости запорозкого, що бѣ принести пайнявшу подяку его милости королеви и Речи-Посполитѣй за милосерде и ласку.

Ихъ милости намы комисарѣ:

Его милѣсть гетьманъ великѣй короннѣй намы Микола Потоцкій. Его милѣсть гетьманъ нельнѣй короннѣй намы Мартинъ Казиневскій. Его милѣсть воевода кѣевскѣй намы Адамъ Кнезль. Его милѣсть воевода брацлавскѣй намы Станиславъ Лидекороньскѣй. Его милѣсть подеудѣкъ брацлавскѣй намы Казимиръ Косакѣвскѣй.

Комисарѣ Великого князѣвства Литовского: Его милѣсть гетьманъ польнѣй Великого князѣвства Литовского намы Янушъ Радивилъ. Его милѣсть воевода смоленскѣй намы Юрій Карлъ Глѣбовичъ. Его милѣсть стольникъ Великого князѣвства Литовского намы Викентій Гонсевскѣй.

Комисарѣ вѣйска его к. м. запорозкого: Богданъ Хмельницкій, гетьманъ его к. м. вѣйска запорозкого, именемъ всего вѣйска. Полковникъ миргородскѣй Матвѣй Гладкѣй. Полковникъ наволоцкѣй Янъ Кучевичъ Минковскѣй. Полковникъ чигириньскѣй Якѣвъ Пархоменко. Полковникъ бѣлодѣрковскѣй Михайло Громыка. Судѣя черкасскѣй Якѣвъ Одинецъ. Полковникъ черкасскѣй Баранъ Худѣй. Писаръ вѣйска его к. м. запорозкого Янъ Выговекій.

ности. Підійшовши до Радивила, вінъ переказавъ ему вибаченє вѣдъ Хмельницького за вчорашню палкѣсть.

„Я про се и въ думцѣ не маю, — вѣдмовлявъ Радивилъ: — коли вінъ говоривъ на підшптку, то я й тверезый скажу зновъ, що я и господарь не боимось его похвалокъ. Мене вінъ усе найде готовымъ, коли вінъ хоче, въ полѣ, хочъ зъ вѣйскомъ, хочъ самъ нѣ самъ, якъ вінъ хоче“.

„Слава Богу, — мовили тодѣ у вѣйску: — мы вернули вѣтчинѣ честь єн!“ Але сумный бувъ поворотъ вѣйска зъ України, де, пробувши два тыжнѣ пѣсля мировой умовы, жовнѣры почали вже забувати, що недавно терпѣли нужду и радѣли дешевинѣ въ медовѣй землѣ, якъ вони звали Україну. Пошестъ, що появилася въ лѣтку, лютувала на Подѣлю всею силою. Выйшовши съ кѣвского воеводства, жовнѣры такъ вмирали, що не поспѣвали ихъ ховати, и часто въ полѣ, далеко вѣдъ села, замѣсть подзвѣнного, провозжали въ могилу мертвыхъ воякѣвъ трубленємъ зъ суремъ. Потоцкій не проживъ и мѣсяця пѣсля мира; вінъ переставився въ Летичевѣ 9. листопада. Цѣле лѣто старый почувавъ себе слабымъ и хотѣвъ тѣльки дожити до того, що бѣ змыти соромъ корсуньской поразки.

Радѣвъ король, радѣло шляхотство, але якесь сумне причутє обгортало серця проти волѣ: була якась незрозумѣла турбота, котра, проти всякого переконання, звертала на думку, що Польщѣ погрожає ще нова бѣльша пригода.

Ще, не мовъ, до бѣльшой турбѣты зъявилася на небѣ комета (мѣтла), и астрѣологи вѣщували, що єя мѣтла та сама, котру все видко буває передъ великимъ переломомъ або лихолѣтемъ. Вѣялися въ Польщѣ рѣжнѣ поголоски: то виднѣлися якѣсь чуднѣ маршца, то зъявлялися мертвяки и вѣщували всѣмъ горе. Однѣ выглядали небезпеченьства вѣдъ Хмельницького, другѣ вѣдъ Туреччины, вѣдъ Московского царства и Шведчины; навкруги Польщи були вороги. Иншѣ зѣтхали, згадуючи про законопротивный шлюбъ Яна Казимира. Люде розсудливѣ, хочъ и смѣялися надъ пересудками, а проте нишкомъ и самѣ почували якусь незрозумѣлу журбу въ душѣ. Причутє цѣлого народу рѣдко коли буває невѣрнымъ.

ГЛАВА СЪМНАЙЦЯТА.

Після бѣлоцеркѣвскои умовы Украина-Русь опинилася въ такому становищѣ, въ якому перебувала до року 1648: за чотыри роки праць, за страту народу, за зруйнуванє Руси — край и нарѣдъ нѣчого не придбали. Паны зновъ поверталися до своихъ маєтностей; жидамъ зновъ можна було ставати управителями и орацдарями; жовнибрамъ зновъ по колишньому не заказано було збирати зъ селянъ стаціи и сповидати натовномъ по мѣстахъ и по селахъ. Та навѣть становище Украиньско-русского народу могло зробитися ще гѣрше, нѣ жь було, бо народнїй вороги, вѣдбувши крѣпавый сиѣръ, заходжувалися взятися до пѣмєты надъ народомъ. Схѣдно-православной релігїи такожь не забезпечила бѣлоцеркѣвска умова; було, правда, тамъ вымовлено, що ся релігїя лишається зъ своими давными правами; але жь тї права Поляки нехтували кѣлька разѣвъ, значить, и нѣмї тї права не набували собѣ новой ваги. А вже жь, доки своєвольство мало бѣльшу силу, анѣ жь усѣ написанїи умовы, доти мусили бути лишень на паперѣ права православной релігїи, хочъ бы якими вони не були. Умова бѣлоцеркѣвска могла статися хибѣ лишень новымъ жереломъ чварѣ и розладя. „Умову сю выроблено на леду“, повѣдає оденъ лѣтописецъ; отсими словами вѣнъ каже, що сипнѣтѣ вѣйну и пристати до згоды, було неминує и Русинамъ и Полякамъ черезъ те, що лягла зима и розновсюдилнє пошєсти на людей. Поляки, складаючи мирову умову, добре тямли, що вона не вволить Украиньско-русского народу, котрый пѣдчасѣ вѣйны вызначився такимъ завзятемъ. Оденъ шляхтичъ ще съ пѣдъ Бѣлои-Церкви писавъ до Варшавы такє:

„Треба остерѣгатися! що бѣ хлопы не обѣбрали собѣ другого кого на гетьмана, а здається на те походить“. А Кисѣль мовивъ: „Певными до Хмельницкого не можна бути, бо вѣнъ дѣє не разъ-у-разъ по своѣй волѣ, а часомъ и по волѣ нерозумного натовцу“.

Съ пѣдъ Бѣлои-Церкви польске вѣйско рушило до Виницѣ: за головного отамана надъ вѣйскомъ, по смерти Потоцкого, ставъ Калиновскїй. Лѣтописє повѣдає: „Пѣдъ заступництвомъ его паны почали зѣвздѣтнє до своихъ маєтностей и спостерегли, що треба зновъ готовитися до вѣйны“.

Придністрянє и Бужанє не хотѣли й чути про жаду умову, стацій не давали, коритися старостамъ та панамъ и не гадали и вважали себе по давному за козакѣвъ. Калиновскій вѣшавъ ихъ на шибеницяхъ, четвертувавъ, наливъ на тихому огни. Не вважавъ и на церкви Божі; сучасникъ повѣдає, що вѣнъ велѣвъ дзвони церковній здѣмати, выливати зъ нихъ гарматы и проганявъ православныхъ попѣвъ. Жовнирамъ потурали, а черезъ те вони господарѣвъ селянъ, де були постоемъ, гнобили немовъ власныхъ невѣльничѣвъ, а добромъ ихъ орудували, якъ собѣ подобали. Паны, вернувшись до своихъ маєтностей, бачили въ нихъ рупну; въ краю, де довгий часъ землѣ лежали не орані, бракувало хлѣба, панамъ нѣ съ чого було набутти зыску. Паны взялися мучити своихъ пѣдданныхъ, допытуючись, де поховані скарбы, награбовані по паньскихъ домахъ. „И лунало въ народѣ, каже лѣтописць, голосѣня, стогѣнѣ, туга и нарѣканя на Хмельницкого“.

Селяне гомонѣли: „Отъ до чого довели насъ его побѣды! Сподѣвалися собѣ волѣ, а вѣнъ зновъ насъ закрѣпостивъ въ неволю“.

И справдѣ, на око, не було надѣѣ на Хмельницкого! здавалось, вѣнъ оглухъ, онѣмѣвъ до стогону народного и чинивъ собѣ за одно съ панами. Вѣнъ явно показувавъ недовѣре до Русинѣвъ; вѣддалявъ вѣдъ себе козакѣвъ а оточувався Татарами. „И не оденъ разъ, каже лѣтописць, доводилося ему трохи не загинути вѣдъ розлютованныхъ хлопѣвъ“. До того ще Украиньско-рускій народъ терпѣвъ голодъ, найпаче страшенно бѣдувала Волянъ. Ще пѣдчасъ торѣчнои вѣйны за четверакъ (8 мѣрокъ) житного борошна треба було платити 120 золотыхъ. Кто зъ людей убогихъ не встигъ вѣѣчи, той мусивъ умирати зъ голоду. Сучасникъ повѣдає, що въ одному селѣ бѣля Луцка молодиця зарѣзала двоихъ чоловѣкѣвъ и годувалася ихъ тѣломъ; та ще й другимъ надѣляла отеи ѣжи. Въ иншому селѣ голодна мати зарѣзала и засмажила двое власныхъ дѣтей.

Здавалося тодѣ Украиньско-рускому народови, що съ такого становища — одна стежка: „Ити свѣтъ за очима“. И отъ селяне съ Подѣля и Брацлавщины рушили на лѣвый берегъ Днѣпра; перейшли вони черезъ Вишневеччину, се бѣ то землѣ, що займали полки прилуцкій и лубеньскій, и оселилися по Полтавщинѣ и Ахтиринѣ; а тутъ по берегахъ р. Ворсклы

и осадили зъ разу великі села. Але жъ Поляки и на сей далекій край квапилися, черезъ що Украинцѣ мусили кидати власну вѣтчину и выбиратися въ Московщину. Ще съ початкомъ XVIII. вѣку завѣвся по Украинѣ звичай виходити на слободы и селитися по вѣльныхъ стѣнахъ теперѣшнѣй Полтавщины. Отакі перехожі, рушаючи все дальше та дальше, заняли частину Московскихъ земель и осадили села коло Рыльска, Путивля и Бѣлгороду *). Се було за часу царюваня въ Московщинѣ царя Михайла. У слѣдъ отсихъ першихъ перехожихъ — подалися и теперъ Русины шукати новои вѣтчины.

Першій провѣдъ переселятися въ Московщину дали зъ Волини козаки, але не паньскі пѣддані. Заразъ пѣсля берестецкои поразки тысяча козакѣвъ, зъ заведеного тодѣ остроцкого полку пѣдъ проводомъ якогось Ивана Дѣвиковского, сподѣваючись, що бѣ не напали Поляки, що гналися за розбитымъ вѣйскомъ Хмельницкого, утѣкли за межу и просили Московского царя, що бѣ не заборонявъ имъ поселитися въ Московщинѣ.

За того часу московскій урядъ вельми вважавъ на пѣвденну межу своєї державы и нильцувавъ заселити пусті землі на берегахъ рѣкъ Дону, Сосны и Осколу. Такій замѣръ тымпаче здавався потрѣбнымъ, що Московщина неуговно терпѣла вѣдъ нападѣвъ Татаръ крымскихъ. Царь Олексѣй збудувавъ вже по отѣй межѣ кѣлька укрѣпленихъ мѣстъ. Задля Московщины були великимъ скарбѣмъ тысячѣ украиньскихъ козацкихъ семей зъ за Днѣпра: се жѣ були люде воѣвиті, загартовані въ бояхъ. Царь не згодився, що бѣ вони селилися тамъ, де самі бажали, бѣля Путивля и Бѣлгороду, а казавъ будувати имъ мѣсто на березѣ Тихон-Сосны. Мѣсто се названо Острогожекомъ **). Прибувши сюды, Украинцѣ заняли побудовані хаты, а въ нихъ навѣтъ збѣже потрѣбне на першій заводини. Царь давъ имъ право триматися свого козацкого устрою, держати свого полковника, сотникѣвъ, осаулѣвъ и всю полкову організацію украиньску. Такі сиріяючі обставины пѣдохочували и иншихъ.

Приднѣпряне и Бужане лаштували волові возы, або сани, складали на нихъ своє добро, хаты и stodолы палили, що бѣ

*) Имиѣ повѣтові мѣста Курекон губерніи.

**) Имиѣ повѣтвое мѣсто Воронѣжской губерніи.

не лишити ихъ ворогамъ и цѣлыми селами рушили шукати собѣ другой Украины. Марне жовцѣры персеймали ихъ на шляхахъ и мордували тыхъ, хто понадався до ихъ рукъ. Русины зъ старого рѣдного краю вывздили зъ гарматами та зъ рушницями и кровю дбали собѣ нову вѣтчину.

Меншъ пѣ жъ за пѣвъ року на просторони вѣдъ Путивля до Острогожска выникло багато новыхъ слобѣдъ, съ котрыхъ потѣмъ поробилися мѣста и замѣжнѣ мѣсточка: Сумы, Лебединъ *), Короча **), Бѣлополе и иншѣ. Другѣ рушали на пѣвденъ въ глибину стенѣвъ по рѣкахъ Донцю, Удамъ, Харкову, Коломаку. Помѣжъ слободами бувъ и сучасный Харкѣвъ. Осаджено его мѣжъ болотами въ гаяхъ, на мѣсцевости безсечной и зробився вѣнъ полковымъ мѣстомъ, зъ организацією украинскою, але не бувъ пѣдъ рукою гетьманѣвъ. Заселенѣ мѣсцевости звали слободами, тымъ-то увесь обширъ землѣ, закованый захожими Украинцями, стали звати Слобѣдскою Україною, що бѣ вѣдрѣжити вѣдъ старої Украины, де людибѣсть терпѣла утиски вѣдъ Полякѣвъ.

Вѣдрекшисъ вѣдъ Полякѣвъ, отсѣ перехожѣ вѣдрѣкалися вѣдъ свого гетьмана. Хмельницкѣй боявся, що бѣ такимъ шляхомъ не перебрависъ на нову Украину все Украинцѣ, покпнувши его зъ невеликимъ числомъ. Боявся вѣнъ збѣтисъ на родної прихильности, боявся, що бѣ и Московскѣй царь не лишивъ сирняти, тымъ-то на веснѣ р. 1652 гетьманъ вырядивъ до Московского царя послѣвъ, вдаючисъ зъ думкою — доволѣ чудною, переселити усѣхъ козакѣвъ на землѣ Московского царя.

„Пожалѣй насъ, царю православный, писавъ Хмельницкѣй, змилосердисъ надъ православными божими церквами и надъ нашою неповинною кровю. Нѣчого Поляки не выконують съ того, на що поѣднаються. Не вертають намъ зъ унѣи тыхъ святыхъ Божихъ церквей, якѣ обѣцяли вернути, та ще й тѣ, що лишилися у насъ, повертають до унѣи. Поляки бажають выкоренити въ нашому народѣ православну вѣру, тому й зѣбрали проти насъ коронне вѣйско; глумляться зъ святощѣвъ, православныхъ христѣянъ, и духовныхъ и мѣрянъ, мучать и занодѣвають такѣ лютости, що вашѣй величности и чути буде тяжко.

*) Пынѣ повѣтовѣ мѣста въ Харкѣвщинѣ. Сумы мѣста вельми замѣжне.

**) Короча повѣтоне мѣсто въ Курскѣй губерніи.

Плачучи благаємо Тебе, православный царю! не попусти, що бь зрадыки и каты зруйнували насъ цѣлкомъ! возьми насъ пѣдъ свою мѣцну руку“.

Царь Олексѣй разъ-у-разъ виявлявъ, що вѣнъ миролюбый и правдивый и не бажавъ зривати згоды съ королемъ; вѣнъ лишивъ до слушного часу выконати свои замѣры. Послови Хмельницкого, полковникови Искрѣ, дозволено побачпться съ царемъ. Дякови Волошанинови царь звелѣвъ перебалакати зъ Искрою. Ось та цѣкава розмова московского дяка зъ Искрою.

„Его царска величнѣсть, мовивъ дякъ все буде ласкавымъ до гетьмана и держатиме усѣхъ васъ на своѣй платнѣ. Але жь великій державецъ не бажает зрушати спокѣй и радить гетьманови й усему вѣйску занорозкому триматися того, на чому погодилися съ Поляками“.

„Коли жь король, сенаторы и цѣла Рѣчь-Посполита, мовивъ Искра, не додержують слова и разъ-у-разъ кривдять въ тому, на що заприсягають. Тымъ-то немає гетьманови и вѣйску занорозкому нишого захисту, якъ тѣльки у царя. Благаємо великого державця най за насъ заступиться“.

„Але жь, мовивъ дякъ, вашъ гетьманъ вельми приятелюет съ ханомъ. Чи пѣдете вы до хана, коли Поляки почнуть за надто утискати васъ?“

На те Искра вѣдиовѣвъ:

„Съ ханомъ гетьманъ хочъ и приятелювавъ, та по неволѣ; Поляки на насъ напали, а намъ нѣхто не дававъ пѣдмоги, мы й покликали хана на помѣчь. Ханъ хочъ и помѣгъ намъ проти Полякѣвъ—та потѣмъ Татары и насъ самыхъ руйнували. Ханови Крымскому не можна няти вѣры; бо вѣнъ бисурмень и мы нѣколи до него не пѣдемо, а будемо покладати надѣю—едино на Московского царя. Коли жь его царска величнѣсть не волѣет зрушати згѣду съ Поляками, нехай не заборонюет намъ перейти на его сумѣжнѣй землѣ и оселитися бѣля Путивля по межѣ литовскѣй.“

Тутъ знати було не вымовлену думку Хмельницкого: коли бь царь погодился, вѣнъ зъ разу ставъ бы страшнымъ Полякамъ, а тымъ часомъ не тѣльки не покинувъ бы Украины, а ще дальше поширивъ бы ен межѣ.

Дякъ зъ разу вгадавъ, чого хочуть козаки и мовивъ:

„И гетьманъ и все вѣйско ваше добре робите, що не

пристаєте до бисурменівъ, а вдаєтесь до ласки нашого великого державця. Нехай гетьманъ зъ усѣма Черкасцями*) переходить до насъ. Ї въ нашого державця багато вільныхъ земель, нехай селяться на Дону, на Ведмедицѣ, на зручнихъ мѣцевостяхъ; а селитися по межахъ литовськихъ не приходиться, бо тодѣ будуть у нихъ зъ Литвою и съ Поляками великій чвары; чимъ дальше вѣдъ нихъ—тымъ лѣнше; не будуть задирати. Вѣчнымъ договоромъ съ королемъ мы умовилися, що бѣ не вертати тыхъ, що переберуться до насъ зъ Литвы, або вѣдъ насъ на Литву. Тымъ-то гетьманъ зъ усѣмъ вѣйскомъ може перебраться до насъ на царскій землѣ, мы не выженемо назадъ: житимуть у насъ въ ласцѣ и шанобѣ; царь надѣлить ихъ великою платнею и простѣрними вѣльными землями“.

Того часу Выговскій наvertsъ гетьмана и старшину на сторону царя. Вѣнъ вдавався до воеводъ пугивельськихъ, переказувавъ имъ вѣсти и разъ якось трохи головою за се не наложивъ: гонецъ его не вдержавъ языка и розповѣвъ козакамъ усе, що мусивъ казати Выговскому вѣдъ воеводы и воеводъ вѣдъ Выговского. До гетьмана прибули послы царскій, Василь Ушковскій съ пѣддячимъ Адрабевымъ: у Выговского була зъ ними потайна розмова; вѣнъ давъ имъ списы зъ листѣвъ короля Польского, хана Крымского и господаря Волоеского. Выговскій, знявши зъ стѣны образъ Спасителя запрягався по ему передъ гонцями въ своѣй вѣрности и мовивъ:

„Доки я ту, такъ зъ Божою помочю — спѣдѣваюся, що здержу гетьмана и все запорозке вѣйско и царя Крымского, и усю его орду, що бѣ вони не нападали на царскій сумѣжній намъ мѣста; ханъ Крымскій и Нурединъ и мурзы — усѣ вони слухають мене; всѣ вони тямлять, що нѣхто, якъ не я, кермую справами въ вѣйску запорозкому; и гетьманъ и полковники и все запорозке вѣйско слухають мене и шанують“.

Сусѣды вѣдали, що Выговскій має впливъ у справахъ, тымъ-то всѣ й вдавалися до него. Ракочій пѣдмовлявъ его лишити гетьмана и перебраться до него, за те обѣцявся поставити его керманнчемъ свого вѣйска, дати ему рѣчну платню пѣвторы тысячи червѣнцѣвъ и надѣлти ему на орудоване кѣлька мѣстъ. Выговскій показувавъ Ракочого листъ царскимъ

*) Такъ Москалѣ звали Украинцѣвъ.

гонцямъ и зацвнявъ ихъ, що для него дорожша всего ласка царска. Однежъ сторожкій писарь заздальгѣдъ дѣлавъ собѣ захисту и підмоги у царя, коли бѣ на Украинѣ его становище перемѣнилось. „Багато тутъ такихъ, казавъ вѣнъ до гоньцѣвъ, що почнуть гетьмана підмовляти, що бѣ вѣнъ бувъ підъ рукою царя Турецкого, та Крымского; а въ мене й на думцѣ не ма, що бѣ я гадавъ повернути куды инде крѣмъ царя, абы тѣльки великій державець пошанувавъ мене, „холопа“ свого, звелѣвъ забезпечити мене своєю ласкою, та нехай бы велѣвъ выслати до мене нѣтай гетьмана и що бѣ нѣхто про те не вѣдавъ, свою грамоту за рукою думного дяка: коли буде до мене ласка его, великого державця, такъ я зъ батькомъ, братами и съ приятелями переберуся до великого державця; та певно, що за мною перебереться багато лѣпшихъ людей зъ запорожскон землѣ. А що до гетьмана, такъ не гадаю, що бѣ вѣнъ пошовъ підъ руку до невѣрныхъ“.

А тымъ часомъ реестеръ скѣнчився; реестры завели до городскихъ книгъ: усе, кого не записано въ реестеръ, мусили зновъ працювати на панѣвъ и удержувати жовнѣрѣвъ польскихъ. Литовске вѣйско увѣйшло въ Сѣверщину, частина коронного вѣйска — перейшла на лѣвый берегъ Днѣпра. Утѣкати въ Московщину стало труднѣйше: та й самъ Хмельницкій выдавъ універсалъ, забороняючи переходити на слободы и наказувавъ служити панамъ. „Того, що перше дѣялося, писавъ вѣнъ, теперь вже не годиться чинити; нѣкому не буде пощады, хто не схоче коритися“.

Але жъ людибѣ не гадала собѣ коритися нѣ панамъ, нѣ жовнѣрамъ, нѣ самому гетьманови. Люде закопували підъ землею свое добро; хаты палили; збѣже и сѣно вывозили, худобу переганяли и самѣ зъ семьями перебиралися въ укрѣпленѣ мѣсточка. Польскій лѣтописецъ повѣдає, що „бѣдолашный жовнѣръ повиненъ бувъ кровю добувати собѣ насущного хлѣба“. На веснѣ, ледво почавъ снѣгъ таяти, уже вся Украина пала въ огни.

Мешканцѣ, якѣ лишилися на Заднѣпрянщинѣ, по Богу и по Днѣстру, ховалися по гаяхъ, то по байракахъ: безъ зазброеной команды небезпечно було Полякови нѣ пройти, нѣ проѣхати. По рѣжнихъ мѣстахъ Украины зъявилися народнѣ ватажки; вони нильнували, абы самымъ добути собѣ геть-

маньскій клейноты, або кого иншого обобрати гетьманомъ замѣсть Хмельницкого.

Шляхтичъ Хмелецкій, що промѣнявъ свое шляхотство на козацку волю, зобравъ по правому березѣ Днѣпра не задоволенихъ и заходився зсадити Хмельницкого зъ гетьманства. На лѣвому боцѣ Днѣпра коло Лубенъ ворохобливе хлоство обобрало собѣ за ватажка якогось Бугая и билося зъ жовнѣрами. Лукіянъ Мозыра зобравъ коло Нѣжина доволѣ мѣцну ватагу. Хмельницкій зсадивъ его съ корсуньского полковництва и зробивъ замѣсть него полковникомъ свого шурина Золотаренка. Пѣдъ прапоромъ Мозыры становилися тѣ, що однаково зненавидѣли и панѣвъ и свого гетьмана. Небавомъ ся ватага стала такою мѣцною, що побила два вѣдѣлы вѣйска, выраженого проти неѣ Калиновскимъ. На останку и Потоцкій, сынъ небѣжчика гетьмана, прийшовши зъ вѣйскомъ на лѣвый бѣкъ Днѣпра, не вѣдважився битися зъ Мозырою и швидше втѣкъ назадъ. Въ селахъ миргородского полку Лишовому и Рябусѣ скоплася сварка мѣжь селянами и жовнѣрами. Польскій урядники розсуджували сю сварку и покарали на горло кѣлькохъ селянъ, а села зруйнували до нащаду, не вважаючи нѣ на жѣноцтво, нѣ на старцѣвъ, нѣ на дѣтей. Тодѣ миргородскій полковникъ Гладкій, не показуючи явно ворогованя до Полякѣвъ, умовився потай съ козаками, що бѣ у призначений часѣ, якъ буде дана признака, по цѣлому миргородскому полку пербити усѣхъ жовнѣрѣвъ. Призначили сю справу выконати на Великдень. Поляки, справляючи свято, гуляли собѣ. Украинцѣ тодѣ напали на нихъ: выйшла страшна рѣзаняна. Зъ отсега приводу пѣдохотилися мешканцѣ и иншихъ полкѣвъ. Коло Мглина и Стародуба *) таку саму крѣваву рѣзанину справили надъ Литовцями; а пѣсля неѣ мешканцѣ жахаючись пѣметы, почали розбѣгатися по гаяхъ и проводити вѣйну гайдамацку.

Що часу становище Хмельницкого робилося бѣльшь а бѣльшь небезпечнымъ: узброеній ватаги лаштувалися йти до Чигирину и розшматувати гетьмана. Середъ загального руху Хмельницкій мусивъ хочъ трохи заспокоити Украинскій нарѣдъ и давъ дозвѣлъ заводити реестры, окрѣмъ вже заведенихъ туды. Такимъ чиномъ выйшло два реестры: въ оденъ, що

*) Пыиѣ повѣтовѣ мѣста въ Чернигѣвщинѣ.

подано до короля, заведено було 20 тисячѣвъ козакѣвъ; а въ другій, що бувъ на Украинѣ, записано було бѣльше 40 тисячѣвъ козакѣвъ, якъ було пѣсля зборѣвскои умовы.

Коли дѣйшла до Калиновского звѣстка про отсе збѣльшене реестровыхъ козакѣвъ, коронный гетьманъ взявъ сю рѣчь, яко недодержане умовы и написавъ до Хмельницкого докѣрливый листъ.

Хмельницкій передъ послами Калиновского вдавъ зъ себе сумирного и справедливого, але зобидженого и мовивъ:

„Боже мѣй! бачу, що коронный гетьманъ такъ бажае зрушити згodu, що радъ въ ложцѣ воды мене втопити“.

А до Калиновского вѣнъ вѣдповѣвъ:

„Нѣ бы то я дозволивъ козакамъ записуватися въ реестры! зробити се треба було неминуче, бо инакше вони бѣ и мене самого вѣбли. Се вчинено на користъ самыхъ Полякѣвъ, що бѣ хочъ на часъ приенати голѣвне хлѣнство. Пѣймѣть менѣ вѣру, нане гетьмане, що я зъ усей силы побиваюся про спокѣй, але жъ на все треба часу. Доводомъ же, що я готовъ бути певнымъ Речи-Посполитѣй, най буде мое бажане, що бѣ винуватѣй, котрыхъ осудить судъ, були покаранѣ на смерть“.

Въ слѣдъ сего гетьманъ вырядивъ до короля скаргу, що жовнѣры гноблять простой нарѣдъ: вѣнъ розповѣдавъ про злочинства и душегубства, якѣ занѣдѣваются надъ рускими людьми; вказувавъ, що Поляки зрушають згodu и даютъ привѣдъ до нового безладя. Але вѣнъ не оправдувавъ ворохобнѣ Русинѣвъ и просивъ, що бѣ выслѣдити и розсудити винуватыхъ.

На той часъ король и сенаторы были обуренѣ зновъ проти Хмельницкого. Василь Лупула велѣвъ переняти въ Царгородъ гетьманового посла зъ листомъ до турецкого уряду и переславъ той листъ у Польшу. А въ листѣ тому Хмельницкій благавъ у Туркѣвъ запомогти и забороны проти Полякѣвъ.

„Поляки, — повѣдае историкъ: — рахували собѣ за лѣпше, що бѣ на лукавноване Хмельницкого вѣдповѣдати лукавнованемъ“. И канцлѣрь именемъ короля написавъ до гетьмана ввѣчливый листъ:

„Его величѣнѣсть и цѣла Рѣчь-Посполита зъ великимъ жалемъ довѣдалися про такѣ прикрѣй звѣстки, що пѣсля недавной згоды, зновъ выникае незгода помѣжъ обома вѣйсками.

Тымъ-то, що бѣ завести ладъ и довѣдатись хто провѣдниками воруженя, наряжено комісію, котра зложиться съ кievского воеводы Михайла Аксага, Еронима Завѣши и Маховского. Але жѣ и гетьманъ Хмельницкій повиненъ показати строгѣсть надъ тыми козаками, що баламутять згоду и нарушають громадскій спокѣй, коли покажется, що вони були першими провѣдниками; та й напередъ вживати надъ ними суворыхъ заходѣвъ и не давати имъ лишати щасливѣй дѣбировѣ береги. Треба, що бѣ гетьманъ чинивъ такъ, що бѣ заспокоити козакѣвъ и въ кушѣ зъ гетьманомъ Калиновскимъ оберегати право панибѣ и вѣйска. До сего комісія Хмельницкій вырядивъ вѣдъ козакѣвъ кievского полковника, а Калиновскій приставъ вѣдъ вѣйска Ляндекороньского.

Комісія обвинуватила и присудила покарати на смерть Хмелецкого, Мозыру, Гладкого, вѣйскового судію Гуляницкого и иныхъ. Хмельницкій не змагався и пѣдписавъ отсей присудъ, удаючи, нѣ бы то чинить се не по своѣй волѣ, а по волѣ полковникѣвъ.

Першого схопили и повѣсили Мозыру и его пѣдручникѣвъ. Гладкому стяли голову. Сучасникъ повѣдає, що Гладкому вынала кара бѣльшь за особисте вороговане съ Хмельницкимъ нѣ жѣ за ворохобню: вертаючиъ съ пѣдъ Берестечка, Гладкій не вѣдрѣкся вѣдъ гетьманьскои булавы, якъ се вчинили Джебжалій и Богунъ, и мавъ думку гетьманувати, замѣсть Хмельницкого, а Хмельницкого незадоволенѣ козаки готовѣ тодѣ были выдати Полякамъ. Вѣдомо, що згоду народу на се прииѣсъ до польского табору Гладкій. Окрѣмъ того — вѣнъ бувъ незадоволенѣй зсылками Хмельницкого съ Татарами и вказувавъ козакамъ небезпечу, попасти въ ярмо до невѣрныхъ. Хмелецкого схопили неспѣдѣвано въ Паволочѣ и тутечки на базарѣ стяли ему голову. Гуляницкому пощастило переховатися въ монастырѣ, а потѣмъ утечи до Волощны. Окрѣмъ отсихъ осужденыхъ, вѣшали и стромляли на палѣ и иныхъ по рѣжныхъ мѣсяхъ Украины, кого по присуду комісії, а кого по волѣ гетьмана. Одна лѣтошнь повѣдає, що того жѣ часу на майданѣ у Кієвѣ покарано на смерть Гурского, виноватого за берестецку поразку. Хмельницкій наказавъ, що бѣ у кожнѣй польскѣй хоругвѣ были козацкіи заступники для вѣдводу постою; вѣнъ выдалъ и універсаль, заказуючи, що бѣ народѣ

и не гадавъ собѣ, абы козацкій гетьманъ коли будь дозволивъ спротивлятись вѣдѣткови вѣйскового постою, або не коритися панамъ.

Поляки були задоволені отсею явною ознакою покѣрливости, але Хмельницкій, догаджаючи ворогамъ, самъ собѣ догаджавъ.

Пѣсля отсей ознаки покѣрливости не минувъ ще й мѣсяць, якъ Хмельницкій мавъ вже спроможнѣсть зновъ показати себе такимъ, якъ и бувъ, ворогомъ Полякѣвъ и заступникомъ Украиньско-руского народу.

Соймъ не затвердивъ бѣло-церковской умовы черезъ те, що сей безталанный соймъ розпочавъ цѣлу лаву національных соймникѣвъ у Польщѣ, погибельныхъ для неѣ. Мѣжь иншимъ на сему соймѣ збиралися судити и вкрыти неславою деякихъ замѣжныхъ та своевѣльныхъ дукѣвъ. Дукѣи пѣдкупили литовского посла Сѣцьиньского, що бѣ зѣрвавъ соймъ, приченившись за те, що соймъ вѣвъ свои зѣборы довше, нѣ жѣ було призначено. Хмельницкій тодѣ мавъ право вважати бѣлоцерковску умову недѣйственною; ще й ранѣйше вѣнъ бачивъ, що Поляки незабаромъ дадутъ ему повѣдъ зѣрвати ту погану мирову, тымъ заразъ, якъ списали бѣлоцерковску умову, гетьманъ пѣславъ до Турецкого султана отсей листъ: „Ваша царска величнѣсть, обѣцялися вырядити до мене на заномогу Крымского хана и ще иншого вѣйска зѣ Добруцкой землѣ; але мы не хотѣли марне зводити часу, та за пѣдмогою найвысшого Бога мали зѣ Ляхами страшанный бѣй. Запомога сѣ Крыму и зѣ Добруджи опѣзнялася, тымъ-то мусили мы самѣ скласти зѣ Ляхами мирову, але не зрушуючи старого побратимства сѣ Крымскимъ ханомъ. Доки живѣи, волѣемо триматися того побратимства, такъ само, якъ и бути вѣрными пѣддаными вашоѣ величнѣсти. Султанъ Нуредѣнъ бувъ зѣ нами вѣ бою и тримався хоробро, якъ воно й треба доброму спѣльникови, за що й выпадаѣ ему шаноба и нагорода вѣдѣ вашоѣ царскоѣ величнѣсти. Зѣ Ляхами мы хочѣ и погодилися, але держимо ихъ у рукахъ. Черезъ се покѣрно просимо вашу царску величнѣсть, що бѣ пѣслали свои грамоты до хана Крымского и звелѣли ему берегти зѣ нами приятельство и бути зѣ нами вѣ усѣхъ бояхъ; а мы й вѣдѣ себе те саме ему обѣцяемо.

Розхваливъ Хмельницькій падишахови султана Нуредіна и надавши сему бѣльше, нѣ жъ вѣнь справдѣ вчинивъ, вѣнь зложивъ умову зъ нимъ и съ Карачь-мурзою. Вони перебували вже тодѣ на межѣ України и готовѣ були зъ 20 тисячами вѣйска вступити, аби тѣльки Хмельницькій мигнувъ! Довѣдався гетьманъ, що соймъ не потвердивъ бѣлоцерковской умовы, значить, вона не має сили и для України; заразъ вѣнь кликнувъ Татаръ и звелѣвъ козакамъ лагодитися до походу, не беручи нѣ возѣвъ, нѣ пожиткѣвъ.

Тымъ часомъ господарь Волощини покараный задля недодержаня обѣцянки, року 1650, за порадою Поляка Кутнарского, зновъ обѣцявся вѣддати Домну Олександру за Тимоша Хмельниченка, тѣльки просивъ вѣдложити на рѣкъ, черезъ те, що невѣста вельми ще молода. Вѣдаемо, що съ того часу вѣнь пильнувавъ, де трапиться, шкодити Хмельницкому; коли бъ вѣнь перехопленихъ гетьмановыхъ листѣвъ не переславъ бувъ до Полякѣвъ, то може бъ Хмельницькій не скѣнчивъ своєї вѣйны такъ безталанно, та ще и те: господарь баламутивъ проти него хана, подаючи ему звѣстки про зсылки гетьмана зъ Московщиною. Пѣсля бѣлоцерковской згоды Лупула такожъ дальше шкодивъ Хмельницкому и роздратувавъ на себе хана. Сподѣваючись на силу Полякѣвъ, Лупула вѣдважився спинити крымского гонця и вѣднати у него листы. Отъ черезъ се ханъ вельми радо вдався зъ замогою до Хмельницкого и зновъ славивъ его своимъ любимъ приятелемъ и спѣльникомъ.

Хмельницькій заходжуючись коло вѣйны, ще разъ писавъ до Лупулы и нагадувавъ ему, що давно бъ вже часъ виконати обѣцянку. Лупула зновъ вымовлявся рѣжною крутаниною, а зъ нею Хмельницькій добре тямивъ, що у господаря нема охоты виконати обѣцянку. Тодѣ вже Хмельницькій, якъ запевняє одна лѣтопись, написавъ до Лупулы: „Посватай, господарю, свою доню за мого сына Тимоша и буде тобѣ добре; а не вѣддашь, зѣтру и зѣмну, и останку твого не лишиться, и прахъ твоѣй вихромъ розмечу въ повѣтрю!“

Лупула черезъ Кутнарского звѣстивъ Калиновского, що ему загрожує небезпечнѣсть и просивъ самого короля — заступитися за него. „Вѣдаєте ваша величнѣсть, писавъ Лупула, що ворохобникъ Хмельницькій, примушує мене вже два роки на

те, що для мого достоїнства понизливе. Гордовитий зъ своїхъ успѣхѣвъ, вѣнъ отсе зновъ вимагає, абы я вѣддавъ за єго сына Тимоша мою доню, єдину утѣху мого старого вѣку, та ще й загрожує вѣйною, коли я не згоджуся. Я вже чую голосъ ворожого вѣйска, яке Тимѣшь съ Карачь-мурзою лаштують на мене. Тимѣшь ставъ на тому, що бѣ побратися зъ моею донею, хочъ бы довелося убити єи батька; здаючись на мою позавторѣшну обѣцянку, вѣнъ уважає мою доню за свою суджену, але жъ ту обѣцянку взяли зъ мене силою. Благаю вашу величнѣсть — звелѣть, що бѣ Калиновскій не пустивъ козакѣвъ и ихъ спѣльникѣвъ Татаръ на Волощину: згляньте на мою прихильнѣсть до Речи-Посполитоу, на мое господарске достоїнство, нагадайте обѣцянку, що дали менѣ Поляки. Козаки й Татаре необачнѣй не гадають про нападъ, такъ-то зручно було бѣ теперъ знѣвечити ихъ. Козаки такъ багато нашкодили Польщѣ, що Поляки повиннѣ обороняти мене вѣдъ несправедливого нападу на мене, що перебуваю пѣдъ крыломъ орла польского“.

Король тодѣ саме збрався походомъ на Прусы и тѣшивъ господаря тымъ, що Хмельницкій може тѣльки страхає вѣйною, але обѣцявъ запомогу. Огєй листы попались до рукъ гетьмана.

А Калиновскій тымъ часомъ, здавшись на Лупулове проханє, ставъ таборомъ на березѣ Бога, бѣля горы Батога, чи Батова, не далеко вѣдъ Ладыжина и гадавъ тутъ не пустити дальше Тимоша. Украиньска лѣтопись повѣдає, що польского вѣйска було 50 тысячѣвъ, а польскій сучасный историкъ каже тѣльки 20 съ чимсь тысячѣвъ: 12 тысячѣвъ, каже, було кѣнного, а 8 тысячѣвъ пѣшого, пѣдѣленого на 8 полкѣвъ; въ полку, значить, по тысячу чоловѣка. Отся суперечнѣсть стає одначе, ясною: може бути, що польскій письменикъ рахувавъ тѣльки фронтове вѣйско; а украиньскій усѣхъ, хто бувъ у таборѣ и вдатный бувъ до бою. Вѣйско польске не любило свого головного отамана. Полководцѣ въ усєму не згоджувалися зъ нимъ; а Калиновскій, чоловѣкъ упертый и сваркій, все хотѣвъ, що бѣ було такъ, якъ вѣнъ бажає, хочъ бы чужѣ думки були очевидячки правдивыми. Паны радили єму, що бѣ стававъ бѣля Брацлава, або Райгорода, а вѣнъ выбравъ мѣсцевину зовсѣмъ незручну. Попередъ табору текла рѣка Богъ, а зъ бо-

кôвъ отачали Полякôвъ лѣсы и болота; позаду стояла гора Батôгъ съ провалями. Калиновскій усѣмъ натякавъ, що вôнъ голова и робивъ такъ, якъ не хотѣлось другимъ.

На руку Хмельницкого не було приводу, розпочати вôйну, бôльшь бажаного, якъ той, що давали самі Поляки. Можна було перемогти ворога, скасувати умову и на цѣлый свѣтъ запевнити, що винуваті тому нѣхто, якъ самі Поляки. Ото жъ и зôбравъ гетьманъ чотыри полки: чигиринскій, черкаскій, переяславскій и корсунскій, взявъ ще пять тысячѣвъ Татаръ пôдъ проводомъ Нуредіна, та й рушивъ до Ладыжина. А чотырнацять тысячѣвъ Ногайцѣвъ пôдъ отаманованемъ Карачьмурзы пôшли шляхомъ, що бѣ, перейшовши въ урочищу Батôгъ рѣку Богъ, кинутись на Полякôвъ. Гетьманъ заздальгôдъ вырахувавъ часъ, коли Татаре могли зôйтись съ козаками и вдарити на Полякôвъ. Не доходячи ще за кôлька десяткôвъ верстовъ до Ладыжина, Хмельницкій пôславъ до Калиновского ось якій листъ:

„Хмельницкій до Калиновского, рускій гетьманъ польскому доброго здоровья бажае. Не хочу таитись передъ вами, ясневельможный пане! що неслухняный сынъ мôй Тимôшь, взявши кôлька тысячѣвъ вôйска, йде братися зъ донею Волоцкого господаря. Певна рѣчь, що яке кому до сего дѣло; але я дивуюся, чому отсе численне вôйско польске затаборувало бôля Батôга, нѣ бы на те, що бѣ заступити дорогу моему сынови. Прошу вашу вельможнôсть, уважаючи на спокôй вôтчины, вôдôйдѣть зъ вашимъ вôйскомъ, тымъ паче, що вôйско польске таборуе на мѣсцѣ зовсѣмъ незручному, що бѣ оборонятись. Боюсь я, що бѣ часомъ весѣльнѣ бояре, люде легкодухѣ, не завелись сваритися зъ вôйскомъ, а сынови моему, людинѣ молодôй, не прийшла думка, пошукати першой вдачѣ вôйскогого талану“.

На листъ сему Хмельницкій написавъ, що вôнъ съ Чигирину и датувавъ его минулымъ вже днемъ. Листъ сей выкликавъ мѣжъ Поляками рôжнѣ думки и гадки.

Дехто мовивъ: „Теперь не той вже ставъ Хмельницкій, якимъ бувъ: вôнъ поводитися щиро; а то бѣ вôнъ не вказувавъ намъ незручнôсть нашего табору. Швидше бѣ вôнъ покориствувався съ того, коли бѣ бувъ нещирымъ“.

„Е, нѣ,— мовили инши:— вѣнъ той самѣсенскій зрадникъ, що й бувъ: вѣнъ заздалегѣдь хоче виправдатись, та й выгадавъ, нѣ бы то сынъ его йде проти его волѣ. Вѣнъ хоче спустошити Волощину. Не можна намъ вѣрного спѣльника Речи-Посполитой покинути безъ пѣдмоги“.

Иншѣ ватажки то жъ не йняли вѣры Хмельницкому, одначе радили Калиновскому вѣдѣйти геть зъ шляху и не заступати Тимошеви дороги, а тымъ часомъ покликати вѣйско изъ за Дѣвѣра. Найбѣльше умовлявъ Калиновского Пшиемскій, старый воякъ, гарматный начальникъ; вѣнъ посивѣвъ въ бояхъ съ Французами та Шведами и пышався тымъ, що вытрпмавъ славу облогу бѣля Брѣска.

„Ось послушайте мене старого, — казавъ вѣнъ: — не навчився я за молоду красномовства, але дѣло тямлю. Татарской шаблѣ не вѣдобешъ вѣдъ шиѣ словами. Тѣльки мы ихъ спинимо, буде лихо: козакъ нашою кровю запѣ весѣльный бенкетъ: перебють нашѣ конѣ, а тодѣ насъ, немовъ вовкѣвъ заженуть до ямы и выйде таке, що наберемося великого сорому пѣддавшись, або жъ марне пропадемо. Возьми, пане гетьмане, кѣнницю, та й йди собѣ, а я лишуся тутъ зъ нѣмецкими пѣхотинцями, мы спасемося; а коли верогъ нападе на насъ, будемо оборонятися, а тымъ часомъ ты скличешъ вѣйско зъ за Дѣвѣра. Я обѣцяюся тобѣ, що два мѣсяцѣ битимуся зъ неприятелемъ.“

Багато було такихъ, що вважали розумною отсю пораду; але Калиновскій, звычайно, не послухавъ ея.

„Хмельницкій боиться насъ и бѣльше нѣчого“ — мовивъ Калиновскій. Сынъ его йде зъ невеликимъ вѣйскомъ, то якъ разъ саме теперь и зручно приборкати ворога вѣтчины. Хиба бѣ я на глумъ понявъ вѣру лукавому листови Хмельницкого, та не поратувавъ Волоского господаря въ таку трудну годину.

Хмельницкій умысно пустивъ гутѣрку, що Тимѣшъ иде тѣльки съ нятма тысячами вѣйска; а польскѣ розвѣдчики на лихо Полякамъ принесли сю гутѣрку до табору; прочувши се Калиновскій, вже нѣ за що не мѣгъ зупинитися и заздалегѣдь радѣвъ, що забере въ Хмельницкого сына и пѣмститься и за Кореуньску побѣду и за власный свѣй полонъ. Що бѣ не дати

козакамъ напастн зъ задѹ, вонъ вырядивъ до Ладыжина значне вѹско.

Польске вѹско й такъ не було нагрѣте нѣ прихильністю до свого гетьмана, нѣ надѣєю на побѣду, а тутъ ще баламутили его усякѣ вѣщованя. Помѣтили середъ ночи на ясному небѣ двѣ мѣтлы; якъ почали тѣ мѣтлы вытягати ся, то зробився зъ нихъ мечъ, обернений держальцемъ на схѹдъ, а лезою (вѹстрѣмъ) до польского табору. Другои ночи привидѣвся жовнѣрамъ у воздухѣ образъ узброеного вѹска, котре нѣ бы билося зъ собою.

„Не тѹльки небо, каже украиньскѣй лѣтописецъ, але й земля вѣщували Полякамъ страшенну бѣду“.

„Бѹля Ладыжина стояла велика скеля; нависла вона надъ Богомъ, тамъ у скелѣ була щелина; зъ вѹдтамъ почався не що давно вѹдзывать якѣсь, нѣ бы людскѣй голосъ; вѹнъ вѣщувавъ будущину, промовлявъ усѣма мовами: якою спытались его, такою вѹнъ и вѹдповѣдає“. Нѣхто не бачивъ сеи истоты. Всѣляко верзли про ню. Хто казавъ, що то негѣлесный духъ, истнує вѹнъ лишень вѣ голосѣ; хто зновъ повѣдавъ, що то душа якогось небѹжника заклята на каменн. Коли пытали у него: якъ его на имя, вѹдповѣдавъ „Спасѹвскѣй“. Якѣсь офицеръ Французъ, що бувъ у польскому вѹску, пѹшовъ до тои скелѣ: дивна та привида вѹдповѣла ему французскою мовою:

„Пѹдѣть до свого гетьмана и скажѣть ему, що бѣ вѹнъ швидше йшовъ зъ вѹдси; прийде сюды лютый няниця, котрый гадає вѹдтяти ему бороду; бритва у него остра, боязко, що бѣ разомъ зъ бородою не вѹдтывъ и головы“.

Не мовъ умысно, до сихъ вѣщуванъ, стався ще оденъ випадокъ: пѹдчасъ огляду вѹска хоружѣй упавъ съ коня и гетьманьска хоругвь розстелилася по землѣ.

„Отсе вже явна прикмета нашего безталаня!“ гомонѣли тодѣ жовнѣры.

Калиновскѣй не вважавъ на вѣщованя, не слухавъ нѣчиен порады и лагодився до нападу.

Поробили окопы за надто широкѣ. Польске вѹско розкинулося майже на цѣлу милью. Марне запевнявъ Пишемскѣй, що ся ростычъ нешкодить; марне доводивъ нагадуючи про

Збаражъ: Калиновскій не звернувъ на те уваги, стоявъ на своєму и мовивъ, що небавомъ прийде вѣско зъ за Дибиря.

Того часу Хмельницкій наказавъ, що бѣ 5000 Татаръ рушало напередъ попри польскій таборъ; а Тимѡшь задалегѡдь пошовъ съ козаками иншимъ шляхомъ и переправився черезъ Бѡгъ вышене Ладыжнина: самъ Богданъ лишився позаду, удаючи нѣ бы й думки нема у него нападати а лишень спостерѣгає вѡнъ сына.

ГЛАВА ВОСЬМНАЙЦЯТА.

Дня 20. мая (дехто повѣдає 1. червця н. ст., се бѣ то 22. мая по ст. ст., а инші кажуть 2. червця) передній вѡддѣль козацкаго вѣска показався на видѣ польскаго табору: бѡльшу частину его складали Татаре. Жадного ворогованя вони не показували, але Калиновскій звелѣвъ повитати ихъ кулями. Татаре и козаки подались втѣкати.

„Вони втѣкають! — гукнувъ Калиновскій: — бийте невѣру! сегодня субота, день Божои Матери! Напередъ!“

Кѡнница пустилася съ табору на взаводы, съ тысячи голосѡвъ лунало имя Божои Матери.

Козаки й Татаре все втѣкають, та втѣкають, але умысле, що бѣ розлучити польске вѣско. Поляки слѣдкують за ними; якъ ось поза ними зъ разу повстала курява: зъ невеличкимъ вѡддѣломъ летить ротмістръ Зелиньскій.

„Назадъ! назадъ! — гукає вѡнъ: — козаки за таборомъ! козаки нападають на таборъ!“

Прожогомъ повернула назадъ кѡнница сполохана и напужена неспѡдѣванкою. Тодѣ втѣкачѣ своею чергою повернулись за Поляками, пускаючи у слѣдъ ихъ стрѣлы та кулѣ. Поляки добѣгли до табору: козаки й Татаре зупинилися трохи дальше вѡдѣ польскаго табору, нѣ жѣ на выстрѣлѣ зъ гарматы.

Тимѡшь Хмельницкій напавъ на польскій вѡддѣль, що постановлено геть вѡдѣ табору и майже цѣлкомъ знивечивъ его. Кто зѡстався, безъ памяти втѣкавъ до табору и оповѣщавъ, що козаки за кѡлька годинъ будутъ у таборѣ. Съ переполоху заневняли вони, що у козаковъ буде вѣска сотня тысячѣвъ чоловѣка.

Настала коротка лѣтна нѣчь. Острахомъ и переполохомъ перенялася кѣниця. Поляки стовпилися и почали мѣркувати про власне становище.

„Гетьманъ губить вѣйско,—гомонѣли вони:—за него одного всѣ мусимо погинути. На що вѣнъ завѣвъ насъ сюды!? Чому не слухавъ розумныхъ людей? Чому добре не довѣдався вѣнъ, яка у неприятеля сила? Хиба задля генерала може бути слово „не сподѣвався?“

Ремствовање и невдоволенє небавомъ перейшло на сущє обуренє.

„Безглуздый, торопленный!—гукавъ натовъ:-- не навчивъ ще єго полонъ татарскій. Зновъ єму захотѣлося до Крыму; то жъ и нехай самъ иде, коли єму подобається. Выдаймо єго Татарамъ!“

„Выдаймо! выдаймо! — гукали голоса: — тымъ мы самѣ спасемся! Де таки усѣмъ гинути за одного дурня“.

„Нѣ, не Татарамъ,—гукали иншій:—выдаймо єго Хмельницкому; вѣнъ за се пощадиť наше вѣйско, ще й нагороду дасть!“

Отсѣ страшений речи переказано Калиновскому. Прибѣгає вѣнъ до ворохобникѣвъ якъ звичайно запаленый и гукнувъ:

„Зрадники! страхополохи! зъ глузду зсунулися черезъ свою легкодушность! Куды вы втѣкаете! До рѣчки потопитися, чи що?! Напередъ! я вамъ велю! напередъ съ табору!“

На те жовиѣры вѣдповѣдали лайкою:

„Кровь Калиновского, що пощадили Татары, трохи трохи не пролился вѣдъ польскихъ мечѣвъ“, каже сучасникъ. Тодѣ Калиновскій заговоривъ иншимъ голосомъ!

„Браты! родимцѣ любі! товаришъ мой! — мовивъ вѣнъ:-- схаменѣться! Яке безглузде заслѣшило васъ? Перше бою, хочете вы погубити мене, своего товарища и ватажка! Що бъ вы тямли, браты, я готовъ вѣддати на жертву свою сиву голову, абы тѣльки моя кровь спокутувала вашу легкодушность. Я передъ вамъ! выдайте мене! Нехай я пропаду, але що бъ вы побѣдили!“

Одначе отся германіковска рѣчь не повернула жовиѣрѣвъ до каеня: вони все таки сыпали проклонами на своего ватажка и лагодились втѣкати до ворогѣвъ. Калиновскій лишивъ ихъ и метнувся за порою до Пишѣмского.

Черегодомъ, якъ вже свитало, прибувъ до него сынъ его Самойло :

„Вони втѣкають“ — звѣстивъ вѣсть. — „Нѣ, вони не втѣкають, заревѣвъ скажений гетьманъ. Гарматы напередъ! Пѣхота напередъ! Палѣть на нихъ! Бийте страхополохѣвъ. Я ихъ перероблю на хоробрыхъ. Коли вѣдберемо у нихъ всяку надѣю втѣчи, такъ вони зупиняться падлюкувати; та й хочъ по неволѣ а пѣдутъ проти ворога, коли у нихъ смерть буде и передъ очима и за плечима“.

Артилерія повернула на втѣкачѣвъ; пѣхотинцѣ побѣгли швидкимъ маршемъ. Ревнули гарматы! Хмара картечѣвъ и куль повалила цѣлѣ лавы Полякѣвъ! Хто стоить нѣ бы мерлець, не спроможеться слова вымовити! Хто втѣкає безъ памяти; а хто наче скажений вѣдповѣдає кулями и кидается на Нѣмцѣвъ. Калиновскій звелѣвъ у друге выпалити и почалася усобиця!... Ажъ въ таборѣ выбухла пожежа. Слуги, мабуть Русины, а може й тѣ Поляки, що бажали пѣддобритися до козакѣвъ, въ кѣлькохъ мѣсяцѣхъ пѣдпалили сѣно. Однои хвилѣ зайнялися шатра и тои жъ самои години показалися зъ за горба козакѣ страшно гукаючи.

Кѣлька хвилинъ козакѣ стояли немовъ вкопани, такъ здивувало ихъ неспѣване явище! „Чи се не хитрощѣ якѣ? гадали спершу козакѣ: небавомъ вони зрозумѣли, яка се справа. Великій ворогъ Полякѣвъ, Золотаренко, якъ каже польска лѣтопись, побачивши пожежу и усобицю, загукавъ :

„Ей! братцѣ! дивѣться, що Ляхи роблять! не мордуйте жѣ дурно, сѣчучи Ляхѣвъ; голыми руками ихъ заберемо та й заженемо ихъ до ихнѣго огню, самѣ подохнуть. Оттеперь то братцѣ! Пѣместимосѣ за кривду нашу берестецку: спалимо, згубимо нашихъ ворогѣвъ“. Козакѣ прожогомъ кинулися зъ рѣжнихъ бокѣвъ на Полякѣвъ. Кѣнница ще не встигла опам'ятатися пѣсля куль и картечѣвъ, вона стерялася тецерь вѣдъ неспѣваного, лютого нападу козакѣвъ и метнулася въ ростиць. Неприятель побивъ єѣ зъ усѣхъ бокѣвъ и густый натовпъ Полякѣвъ, немовъ полохливѣ стадо, якъ каже сучасникъ, летѣвъ на той бѣкъ Богу. Кѣлька тысячѣвъ потонуло однои хвилѣ. Другѣ, перелякани долею товаришѣвъ, кидалися до табору, але жъ пѣгналися за ними и загнали въ огонь. Иншѣ втѣкали на поле, иншѣ до гаю, а хто въ болото: козакѣ сте-

жили ихъ и переймали; заходили зъ боковъ, стрѣляли, рубали, кололи. Коло гетьмана, скупилися найхоробрѣйшій; вбачаючи, що смерть вже не минула, зяталися вони битися зъ ворогомъ; але жъ загальне замѣшане не дало имъ зійти на ладъ, та й дымъ съ пожежъ табору заслѣпивъ имъ очи.

„Не хочу бѣльше жити! — голосивъ Калиновскій. Менѣ соромно дивитися на отес сонце, що сходить“.

Вѣнъ кинувся до натовпу ворогѣвъ, шукавъ смерти, добувъ собѣ не одну рану. Его загнали мѣжъ дерева и тутъ стрѣла якогось Татарина вкоротила ему вѣку!

У мертвого вже гетьмана вороги вѣдтали голову и вѣдали еѣ Пуредінови. Султанъ казавъ нести еѣ попередъ себе и торжественно показувавъ козакамъ. Бѣля него вѣхавъ Золотаренко.

„Здохла собака. — гукавъ вѣнъ: — теперъ вже не вкусить“.

А Пуредінь казавъ:

„Не силативъ намъ окупу, обѣцавъ ще до Крыму и не додержавъ обѣцянки.“

„Вѣддайте его голову намъ, мы пошлемо еѣ до нашего батька Хмельницкого, — мовивъ Золотаренко. И на доказъ побѣды козакки вѣднесли до Хмельницкого на подарунокъ голову польского гетьмана. Нѣмецкихъ пѣхотинцѣвъ було вѣсѣмъ полковѣвъ; стояли вони на розѣ, що обгортае рѣка Богъ: рѣшили вони не здаватися безъ бою. Керму надъ ними взявъ Марко Собѣскій, Янѣвъ братъ. Хоробрѣ вѣдбилися вони вѣдъ козацкого нападу. Ажъ ось, нѣ бы буйнымъ дощемъ съ хмары, або курявою вѣдъ великого вихру въ пустынь, якъ мовить украинскій лѣтописецъ, 14 тысячѣвъ Погайцѣвъ пѣдъ проводомъ Карачь-мурзы кинулися на пѣхоту зъ другого боку горы Батога. Страшенный голосъ залунавъ у повѣтрю! Пѣхота була оточена на вкруги и розрѣзана на вкрѣзь: вона заметушилася и проти волѣ зложила зброю, а Татары и козакки сѣкли еѣ скрѣзь.“

Собѣского вѣбито.

„Багато стратила въ нѣмъ вѣтина, каже сучасникъ, а що бѣльше рѣдня мати; але жъ нѣхто не вмѣе виявити жалю, крѣмъ того, що его почуває.“

На протягу кѣлькохъ миль козакки ганялися въ ростиць за утѣкающими вояками, бючи ихъ списами та кулями; нищихъ

выгягали зъ болота зъ за корчѣвъ и вбивали. Марше Поляки кидали зброю и благали пощады. „Не було до нихъ ласки за ихъ тїраньства и здирства, каже українськїй лѣтописецъ; Татарє волѣли щадити, що бѣ полоняти Полякѣвъ, а потѣмъ брати выкупного зъ нихъ; такъ козаки заплатили мурзамъ за те, що бѣ вони не перешкоджували имъ нѣвечити ворогѣвъ. Декому хочъ и трапилось гараздъ переплысти черезъ Богъ, але й такї не повтѣкали вѣдъ погибели. Хлопы-Русины зъ окочныхъ сѣлъ и хutorѣвъ, зрадѣвши, що ихъ вызволєно, збѣгалися и добивали утѣкачѣвъ косами та дручемъ. Дваццять тысячѣвъ Полякѣвъ, та Нѣмцѣвъ, що наймитували у польскому вѣйску, полягло въ отєєму безталанному для нихъ бою; половина ихъ полягла вѣдъ картечѣвъ и куль власнои артилерїи и нѣхоты або потонула въ Бозѣ; останнихъ понѣвечили козаки та хлопы по поляхъ.

„Отєє вамъ за Берестечко! отєє вамъ за Трилѣсы, отєє вамъ за унию, а отєє вамъ стацїи“, приказували Русины, бючи Полякѣвъ.

Декотрї Поляки повывозлялися вѣдъ смерти тымъ, що понеребїралися въ жѣвоче платє и садовилися на гарбы*) у куиъ съ Татарами; иншимъ Татарє понамазували лице порохомъ, иний по саму шию залазили въ багно. Не багато кому трапилось перебратися за Богъ, та й тыхъ запропастили хлопы. Мѣжъ отєими останними бувъ и сынъ Калиновского Самѣйло: въ селѣ Буднѣвцѣ провалився пѣдъ нимъ мѣстъ, набѣгли хлопы и не пустили его вылѣзти зъ воды. Повѣдають, що молода Самѣйлиха, не дѣждавшись свого чоловіка съ пѣдъ Батога и будучи певна, що и его не минула та безталанна доля, яка судилася цѣлому вѣйску, съ туги нѣчого не вѣла, нечила и думала наложити на себе руки. Лѣкарѣ радили людей до неи близькыхъ, що бѣ запевнили єѣ, що Самѣйло живий та перебуває у Татарѣ у неволѣ. Молода вдова розпродувала свои скарбы и роздавала на выкупъ чоловіка, а добрї люди наумыєно голубили єѣ марною надѣєю, що бѣ самымъ покорїстуватися єи добромъ.

Старый Хмельницкїй, одержавши на подарунокъ голову Калиновского, пѣславъ звѣтку до его брата и до Потоцкого,

*) Гарба — татарекїй вѣзъ.

що стоявъ за Днѣпромъ зъ вѣйскомъ; що бѣ ще бѣльше поглупитися, вырядивъ до него обстриженого коня, котрому обмотали шию мотузомъ, сплетенымъ зъ волосѣня, зъ гривы та съ хвоста. Почекавши, доки козакъ самѣ безъ него доведуть до кѣнця нѣвечене польского вѣйска, Хмельницкѣй прибувъ до табору за три днѣ пѣсля бою и удававъ, нѣ бы вѣнъ не задоволеный и гнѣвається на Тимоша и на козакѣвъ, що пролили тѣльки крови. Було тутъ 30 бранцѣвъ Полякѣвъ; Хмельницкѣй ласкаво повитавъ ихъ и зацѣвнявъ ихъ, що отсей бѣй стався протѣ его волѣ, заподѣяли его своевольники и звелѣвъ знайти тѣло Калиновского. Въ кишень у Калиновского знайшли писану пересторогу Хмельницкого. Обдарувавши бранцѣвъ, Хмельницкѣй выпустивъ ихъ на волю, що бѣ верталися до Польщи. Розпытуючись съ Татарами козацкѣй гетьманъ довѣдався, що вони вызволили вѣдъ озвѣреного натовну ще 256 людей; гетьманъ подякувавъ за се, выкупивъ тыхъ бранцѣвъ и вырядивъ ихъ до Чигирину, наказуючи козакамъ, що бѣ вони шанували бранцѣвъ; вѣнъ обѣцявся заразъ выпустити ихъ съ полону, тѣльки лишень вернуть ему тѣ гроши, що давъ вѣнъ на выкупне за нихъ. Вже жѣ яко побѣдинкъ, гетьманъ забравъ собѣ усю польску артилерѣю — 57 арматъ, а останне лишивъ сѣбѣ никамъ; иначе Татарѣ вельми не задовольнились съ того, и нѣчого не хотѣли взяти, а цѣлый таборъ нѣшовъ на здобычь огню. Литовскѣй канцлеръ въ своихъ меморѣялахъ повѣдає, що Калиновскѣй ще ранѣйше накликавъ на себе ненависть Хмельницкого. Вѣнъ пѣдмовивъ якогось козака Будлика, звести зъ свѣта козацкого гетьмана; але душегубъ не поснѣвъ выконати сѣи препоруки; его зланили и на мукахъ вѣнъ признався и выдавъ тайну.

Теперь сподѣвався Хмельницкѣй, що Волоскѣй господаръ, якъ довѣдається про его побѣду, такъ згодиться выдати доню за Тимоша; тымъ то и не давъ вѣнъ Татарамъ йти на Волощину. Тимоша вѣнъ затримавъ бѣля себе, а до Луцулы выславъ листъ; и въ тому листѣ, якъ повѣдає сучасникъ, писавъ:

„Не гадай, вельможный господарю, нехтувати сѣбѣ зѣ мною и не вѣдмовляти своей донѣ. Самъ почувешъ, якъ я понѣвечивъ Ляхѣвъ и задавивъ у нихъ воевитый духъ такъ, що не вѣдважаться вони теперь воювати: вони теперь не тѣльки що пристануть на такую згѣду, яку я имъ дамъ, але еще ни-

зенько проситимуть зборівскої умови, яку вони вже кілька разів зрушали. Не величайся своїм родоводом і предками; більше повага тому, хто власними силами зробиться великим, ніж жь тому, кого звеличав родовід та титулы. До того жь, коли не згодишся з доброю волею, то мусиш по неволі моє бажане вволити“.

Війна велася і Хмельницькій бажав покористуватися сь часу, що бь доки не зібралося польске військо забрати зновь Поділе. Тимь сь підь Ладыжина вінь заразь пішовь зь війскомь на подільску землю и забравь мѣсто Винницю. Тодь жь таки, вдаючи видь, нѣ бы не має на думцѣ шкодити Польщѣ, гетьмань піславь листь до короля и оправдувавь себе за знѣвченє польского війска. Вінь писавь:

„Сынъ мѡй ишовъ собѣ свататися, а Калиновскій перенявъ его на дорожѣ, на перекѡрѣ правамъ згоды, але Богъ не вѡдбирає землѣ та воды, нѣ у добрыхъ, нѣ у лихихъ людей. Я остерѣгавъ гетьмана, радивъ ему збочити зь дороги. Выбачте, ваша величнѡсть, моимъ козакамъ, коли вони занадто вже напустували, се вже така вдача въ усѣхъ веселыхъ людей“.

Гетьмань розѡславь до сусѣднихъ мѣстъ України и Поділя універсалы, оповѣдаючи якимъ чиномъ сталася побѣда надъ Калиновскимъ. Въ універсалѣ тому гетьмань промовлявъ: „Выконуючи обѣтницю, яку давъ я Речи-Посполитѡй, я остерѣгавъ лютого Калиновского, а вінь наглумився зь моихъ думокъ и розпочавъ бѡй. Богъ намъ помѡгъ и бѡй скѡнчився на тому, що мы геть чисто понѣвечили Полякѡвъ; такъ воно звичайно буває зь розбишаками, що потайно нападають на подорожнихъ на шляху“.

На останку, наказувавъ гетьмань народови, не бунтуватися, а лишень бути на поготовѣ, коли бь трапився нападъ Полякѡвъ. Татарѣ вимагали, що бь Хмельницькій не заборонявъ имъ пѡти загонами на Польщу. Козаки раѣли йти на Львѡвъ. Хмельницькій не хотѣвъ руйнувати Галицкої землѣ, бо вона й такъ вже доволѣ вытерпѣла лиха, и що бь збити Татаръ зь ихъ замѣру, обѣцявъ имъ здобычь у Каменци и рѣшивъ усю силу повернути до отсеї важной твердинѣ. Вінь бувъ певный, що коли добуде Каменецъ, то цѣле Поділе лишиться у него въ рукахъ. Ему здавалося, що свѣжій острахъ вѡдъ батѣжскої

побѣды, не дасть Полякамъ швидко опам'ятатися и примусить ихъ вѣдати Каменецъ. Тымъ-то вѣнъ и выславъ ласкаві листы до Каменецкихъ мешканцівъ и до залоги и просивъ пустити до твердинѣ его сына Тимоша, що бѣ пошукавъ тауъ его особистыхъ ворогѣвъ, якѣ повѣдали вѣдѣ батѣжеского бою.

Дня 17. червця Каменецъ давъ Хмельницкому вѣдповѣдъ. Каменчане писали, що дочувшись про знѣвечене христіянського вѣйска на вѣху ворогамъ св. хреста, вважають отсю лиху годину за кару божу, за грѣхи и пыху. Разомъ съ тымъ просили Хмельницкого, яко людину хрещену, що вѣрує въ искуплене христовою кровю, спинити розливъ христіянської крови, вѣдступити вѣдѣ мѣста, котре не давало ему жадного поводу до вѣйны и вважати, що на вѣйни не все таланить усе одному. Хмельницкій рушивъ до Каменця, але мусивъ небавомъ зупинитися. Зъ Украйны прийшли небезпечні чутки: вдерлось польске вѣйско; мовили навѣтъ, що самъ король вступає на руску землю и хоче огнемъ та мечемъ привернути єѣ до покѣрливости. До того ще й Тимошъ просивъ батька, пустити его до Волощны. „Закоханому юнакови, повѣдає польскій историкъ, бѣльшъ йшло про шлюбъ, нѣжъ про добуванє твердинѣ; его грызла нетерпѣчка, бо перебувавъ вѣнъ близько бѣля Волощны, де була его кохана; вѣнъ дыхавъ однимъ зъ нею повѣтромъ и мѣнявся частымъ зѣтханємъ“.

Хмельницкій рушивъ на Украйну. Справдѣ те вѣйско, що налякало козакоѣвъ, було у нихъ за плечима, тѣльки що не съ тои причины, про яку гадали козаки.

Братъ Калиновского, не вѣдаючи про знѣвечене польского вѣйска, бажавъ швидше поспѣти до него на заемогу, а тымъ часомъ, мстячись на Рускому народѣ, дозволивъ своимъ жовнѣрамъ загодѣвати на дорожѣ всякі утѣски и лиходѣйства народови. Ще не перейшло вѣйско на правый берегъ Днѣпра, якъ пролунала страшена звѣстка про поразку и Калиновскій одержавъ вѣдѣ Хмельницкого сумну вѣсть зъ обстриженымъ конемъ. Ватажки зъ вѣйскомъ, которого було 4 полки, рушили швидше за Десну, що бѣ злучитися зъ Литовцями и спасти жовнѣроѣвъ вѣдѣ народнои пѣмсты, але натовпъ зазброеного народу перенявъ ихъ зъ усѣхъ бокѣвъ. Тодѣ польске вѣйско прожогомъ взяло въ лѣворучь, покидало усѣ запасы и пустилося переправлятися черезъ Днѣпро—пѣхота, що човнами а що

й просто на деревинахъ, а кѣйниця плавцемъ и спасаючи жите немовъ птахъ, якъ каже лѣтописецъ, летѣли до Павлочѣ, а зъ вѣдеш швидше подалися на Волинь. Черезъ отсе втѣканє, Поляки стратили не тѣльки запаси, дехто попався въ руки Русинѣвъ. Ватажокъ одного такого вѣдѣлу Домарадзкій перебувавъ, а зъ нимъ багато п панѣвъ въ Прилуцѣ*), не встигъ втѣчи до Польщѣ: мабуть мѣркувавъ вѣль перебраться до Литвы, и рушивъ до Конотону**), та не далеко зайшовъ! Пѣдъ селомъ Пѣдлиннымъ козакъи перейняли его. Прилуцкій полковникъ Самко казавъ вѣдтати ему голову.

Вѣйско литовске такъ само хваталося вымандрувати зъ Сѣверщины и такъ само якъ и коронне вѣйско понесло велику страту. Въ Стародубѣ и въ Мглинѣ багато Литовцѣвъ полягло головами за те право, що мали збирати „стаціи“, та безчестити жѣноцтво.

Простый нарѣдъ свою ненависть обернувъ зновъ на панѣвъ-дѣдичѣвъ. Того часу у Кіевѣ перебувало багато панѣвъ, що старалися жити по власныхъ селахъ. Тѣльки що розповсюдилася по Кіевѣ звѣстка про побѣду козакѣвъ бѣля Батого, панѣвъ обгорнувъ такий переполохъ, що вони втѣкали, кидаючи по дорожѣ возы съ харчами и одежею, цалили свои речи, а потѣмъ, якъ схаменулися, вельми ихъ бравъ жалъ за отсю шкоду. Хто не встигъ утѣкти, надъ тымъ скопилися випадки минувшихъ лѣтъ: и винуватымъ и не винуватымъ перепало! Нѣ чеснота, нѣ сумирнѣсть не мали ваги. Люде благочестивѣ зъ усей силы цильнували оброзумити озвѣренный нарѣдъ. Оденъ зъ сучасныхъ историкѣвъ переказує цѣкаву подѣю, котру на Украинѣ вважали за кару Божу. Въ Конотонѣ, повѣдає историкъ, бувъ старостою Сосновскій, чоловікъ поважаний и благочестивый. Було у него пятеро дѣтей: росли, виховували ихъ въ правилахъ чистоты и доброты. Навѣть за крѣвавого часу 1648 р., коли розлютованѣ люде мордували всякого, кого вважали съ паньского накорѣнку, такъ навѣть и тодѣ Сосновскій не втѣкавъ и не покидавъ своєї маєтности: дало ему пощаду навѣть те люте гайдамацтво, що не щадило дѣтей, не шану-

*) Повѣтове мѣсто въ Полтавинѣ, бѣля рѣчки Удаѣ.

**) Конотонъ, Стародубъ и Мглинъ повѣтовѣ мѣста въ Чернигѣвинѣ.

вало нѣ святощѣвъ церковныхъ, нѣ тишины могилы. Сосновскій перебувъ на Украинѣ тяжкихъ 4 роки, Русины любили его.

Въ клечанну недѣлю 1652 р. пиянй гультаѣ вперлися до него въ замокъ, выволокли семью, замучили дѣти и жѣнку, а потѣмъ и самого его вбили. Повбиваныхъ позакидали въ колодязь глибиною 10 сяжнѣвъ. На свято Воздвиженя Чесного Хреста вода въ тому колодязю пѣдѣйшла пѣдъ самъ верхъ, повкидала тѣла, котрѣ були зовсѣмъ не пошкодженѣ и зновъ спала до свого звичайного мѣсяця. Нарѣдъ страховито дивувався на се диво и каявся за свою лютѣсть. Тѣла вбитыхъ поховали усѣ въ одну могилу бѣля колодязя. Память про се лишилася на довго на всѣй Украинѣ.

Прибувши на Украину Хмельницкій вельми зрадѣвъ, що польске вѣйско вирушило зъ неи; але зовсѣмъ не дававъ виду, що похваляе убиване шляхты, навпаки вѣнъ ремствувавъ на ворохобню и каравъ винуватыхъ.

„Я наказувавъ козацкому товариству, що бѣ було зазброене, на поготовѣ, на коняхъ, маючи про запасъ харчѣ, але се зробивъ тѣльки на той случай, коли бѣ Ляхи зайшли на Украину“, писавъ вѣнъ до одного изъ лѣвобережныхъ полковникѣвъ. „Такъ се жѣ не те саме, що выгадують про мене, нѣ бы то я велѣвъ вѣивати на Украинѣ и Сѣверщинѣ урядникѣвъ и шляхту. Навпаки я разъ-у-разъ наказувавъ и теперъ наказую, що бѣ не робили панамъ жадной образы и не шкодили ихъ добра, нехай кожний зъ свого тѣшитися; козакъ нехай береже своихъ вѣльностей, а кого не заведено въ реестры, нехай служитъ панамъ и дае имъ десяту копу за те, що оре паньскѣй землѣ и сѣе на нихъ хлѣбъ. А того, що роблять, не годиться робити. Неслухняныхъ каратиму вѣйсковымъ судомъ.“

Гетьманъ вѣдрѣжнявъ интересы козакѣвъ вѣдъ интересѣвъ людей посполитыхъ. Козаки, користуючись вѣльностями повиннѣ бѣ зложити новый вѣльный станъ, на рѣвнѣ зъ шляхтою, а панщане повиннѣ служити панамъ. Паньскѣй станъ збѣльшували тымъ, що до него належала вже козацка старшина, котра мала ранговѣ маєтности. Правда, що пѣдъ доглядомъ гетьмана поспѣльству становилося легше, нѣ жѣ доти було, але поспѣльство не довольнилось съ того; воно бажало стати цѣлкомъ вѣльными хлѣборобами зъ рѣвными правами, якъ и у козакѣвъ.

Такимъ чиномъ вѣдъ самой збаразкою умовы виникла незгода у поспѣльства съ козаками и сталася вона потѣмъ причиною безладя на Украинѣ.

Волоскій господарь, якъ довѣдався, що козаки знѣвечили Полякѣвъ, побачивъ, що вже нема ему надѣѣ супротивлятися Хмельницкому. Не хотѣвъ вѣнъ зразу зъ нечева зъ спѣльника зробитися ворогомъ Польщи й написавъ до короля, що не хоче выдавати свою доню за Тимоша; але жъ стративши помѣчь, лишився теперь на ласку и неласку Хмельницкого, котрый, якъ думали тодѣ, на те тѣльки й хотѣвъ одружити Тимоша зъ Домною, що бѣ потѣмъ зсадити Лупулу, а на господарскому столѣ посадовити Тимоша. Волоскій бояре пильно вимагали, що бѣ Лупула погодився зъ украинскимъ гетьманомъ.

„Чи вже жъ таки, догаджаючи Полякамъ, мовили вони, повинні мы теряти власне добро, втѣкати въ лѣсы и зъ вѣдти дивитися, якъ горѣтимуть нашѣ мѣста и замки? Поляки—люде влесливі, всего наобѣцяють, а приїде бѣда, имъ байдуже, покинуть насъ. Коли ты, пане господарю, ще й дальше пѣдхлѣблятимешъ Ляхамъ и накличешъ на Волощину козацке вѣйско та хижѣ орды татарскѣ, такъ може сконтися ворохобня и тронъ твоѣй перейде до Хмельницкого“.

Лупула вѣдъ своихъ пѣдданныхъ мѣгъ всего спѣдѣватися. Велику силу золота и сѣрѣбла надбавъ вѣнъ, черезъ що деякіи семьѣ зубожѣли; декого зъ боярѣ знаходили мертвыми на постеляхъ; гомонѣли, що винуватый тому господарь; до того жъ и небѣжъ его, розпустна и свавѣльна людина, зѣбравши ватагу молодѣжи, вытворявъ у Ясахъ безчинства, безчестивъ жѣнки и дѣнки боярѣ. Лупула хватався спекатися вѣдъ небезпечности и написавъ до гетьмана, що вважае собѣ за честь зробитися сватомъ гетьмана: доси сипяли его Поляки, а нынѣ радѣе вѣнъ, що вже нема бѣльше перепоны. Вѣнъ запрошувавъ Тимоша на весѣля, тѣльки благовъ не наводити за собою Татарѣ.

„Бельона, богиня вѣйны, не ходить въ дружки, писавъ вѣнъ. Не ввѣчливѣ буде тобѣ приходити на весѣльный бенкетъ съ такою силою нечемныхъ кавалерѣвъ. Вѣдпусти Татарѣ. Лиши козацкѣ ватаги на Украинѣ, возьми власну лишень свиту, та й приѣзди зъ Богомъ“.

Хмельницкій вимагавъ, що бѣ Лупула вырядивъ до него въ заставъ безпечности своего сына. Лупуленко прибувъ до

Чигирина. Тодѣ Хмельницькій вырядивъ Тимоша пѣдъ доглядомъ Выговского, давши значну ватагу вѣйска. Въ Ямполь, по звичаю того часу, зустрѣвъ Тимоша вѣдпоручникъ молодой, „великій дворянинъ“, съ карытою запряженою шестернею коней и зъ великимъ запасомъ ѣды и напоѣвъ. Вѣнъ повиненъ бувъ провести жениха до Ясѣвъ, повитавши его именемъ невѣсты. Другого дня Хмельниченко перейшовъ украиньску межу. Въ першому волоскому мѣстѣ Сороцѣ зустрѣвъ его Лупулинъ братъ у другихъ, маючи чотыре тысячѣ поважной варты. Се бувъ звичай гостинности: варта зъ шанобою провела Тимоша до столицѣ. Домна-Розанда, выбираючи мѣжъ Вишневецкимъ и Хмельниченкомъ, мусила дати перевагу юнакови съ чорными вусами, съ хоробрымъ видомъ и зъ урывчастою козацкою рѣчею. У Тимоша не було тои вдачи свѣтского паненяти, яко мѣгъ хвалитися Вишневецкій, за те надъ него, вихованого середъ вѣдважныхъ козацкихъ ватагъ, не було другого, що бѣ вмѣвъ такъ, якъ вѣнъ, сѣчи шаблею, метко стрѣляти зъ рушницѣ и зъ сагайдака. Коли вѣнъ сядовився на степового татарского коня и мовъ блискавка вертѣвся на взаводы, такъ усѣ на него дивувалися. Тимѣшь бувъ надѣлений выразами вѣдваги, хоробрости и силы. Така вдача подобалася того часу жѣвноцтву бѣльше, нѣ жѣ влесливѣ та ввѣчливѣ речи. Сподобався вѣнъ и Домнинѣй ненѣ. Бажаючи догодити Хмельницкому, теща лаштувалася справити весѣльный бенкетъ по украиньско-руському звичаю; а молода пѣдчасъ розплѣтаня косы велѣла спѣвати собѣ козацкѣ думы.

Бѣля брамы у Ясахъ численный натовпъ народу дожидавъ жениха, коли вѣнъ надѣхавъ; на зустрѣчѣ ему выйшовъ надворный маршалъ, а потѣмъ Лупула зъ значнѣйшими боярами. Тимѣшь сплыгнувъ съ коня, вклонився тестеви до землѣ и обнявъ его колѣна. Лупула пѣдвѣвъ его и поцѣлувавъ у голову. Лѣтописецъ повѣдае, що господаръ промовивъ до Тимоша якѣйсъ комплементъ; але дурень Тимѣшь не вмѣвъ вѣдповѣсти и стоявъ наче вкопанный, лупаючи очима на Выговского; за те вже писаръ, немовъ зъ рукава сылавъ солодкѣ речи. Пѣсля того господаръ сѣвъ верхи на коня и поѣхавъ позаду Тимоша. Женихъ бувъ у савтовому жупанѣ, кармазиновой барвы, а зъ верху жупана на опашку була оксамітова ферезея. Хмельниченко бувъ невеликого зросту, на лицѣ вѣ него були вѣсшны,

а вся постать выдавала якуюсь гавою; убрание на немъ было немовъ не на него шите. За Тимошемъ шли возы, навантаженіе подарунками и крамомъ на продажъ. Натовць народу идучи гукавъ, ревѣли гарматы, дзвонили въ дзвоны, били въ бубны та барабаны, сурмили въ сурмы, доки гостѣ въѣхали въ дворець. Тимошеви и его асистентамъ: Выговскому, Тетерѣ и ще декому дали свѣтлицѣ въ двѣрци; полковникѣвъ его, осадулѣвъ и сотникѣвъ, розвели на кватиры по мѣстѣ и кожному дали пристаивника. Свашокъ, що приѣхали зъ женихомъ, такъ само розвели по кватирахъ и вдовольняли ихъ усѣмъ, що треба. Того самого дня господарь справивъ бучный обѣдъ. Тимошъ перебрався въ иншу одежду польского крою; за обѣдъ сидѣвъ вѣнъ поплѣчь съ тестѣмъ и дивувавъ усѣхъ тымъ, що не знавъ, якъ треба поводитись. Гостѣ ѣли, пили за здоровлѣ, балакали, якъ звычайно на бенкетахъ, а Тимошъ молчавъ; „нѣ бе, нѣ ме“ якъ каже про него очевидецъ. По обѣдѣ гостѣ гуляли до глухой ночи; грали турецкѣй музыки, а Турки вытворяли рѣжнѣй штуки. Дня 31. серпня молодыхъ звѣнчали. Весѣле справляли, мѣшаючи украинскѣй звычайъ зъ волоскими. Козаки вдавали зъ себе весѣльныхъ бояръ, якъ звычайно буває на Украинѣ, а волоскихъ панѣ повѣбировали дружками; по всѣхъ свѣтлицяхъ понасыпали розмаринѣвъ; велика сила значныхъ и простыхъ людей бенкетувала на бучному обѣдѣ; пригравали сербскѣй и турецкѣй музыки. Женѣхъ довго сидѣвъ молчки, господарь разъ-по-разъ запрошувавъ его ѣсти й пити та веселитись. Тимошъ, нахилившись до одного съ придворныхъ, промовивъ: „Я дуже дякую его милости, пану господарю, усього доволь. Чого жъ бѣльше треба!“ Отсе були першѣ слова, якѣ довелось почути вѣдъ него. Перегодомъ Тимошъ наразъ розвеселився, покликавъ своихъ музыкѣ, що зъ нимъ приѣхали: органисту, баса, трехъ скрипникѣвъ и бубонѣ. Музыки заграли по польски; Тимошъ звелѣвъ козакамъ танцювати. Бенкетъ ишовъ до першої години ночи. Козацкѣй свашки такъ понабирались, що посварились зъ волоскими боярьками, волошки драгували ихъ, вказуючи, що вони неввѣжливы. Свашка Карпиньска говорила: „Хиба мы на блазеньство до васъ приѣхали. Коли вы звычайнѣйшѣ, якъ мы, такъ на що жъ выдаете свою доньку за козака“. Карпиньска была вельми тѣлиста; пѣдпивши, вона не встояла на ногахъ, сходячи по сходахъ и впала; ледво пѣдвели

єѣ и посадили въ карыту. За кѣлька днѣвъ потѣмъ зновѣ справили бучный обѣдъ; пообѣдавши танцювали и обдаровували гостей. Господарь окрѣмъ вѣна, подарувавъ зятѣви 2000 талярѣвъ, 4 конѣ съ пристроями до сѣдель, 2 аргамакѣвъ и звѣй золотоглаву.

Молоду господарь обдарувавъ 2000-ми червѣнцѣвъ, карытою и возами навантаженими рѣжними коштовными речами. Выговському и полковникамъ дарувавъ грошей и матеріи, писареви 300, а полковникамъ по 150 талярѣвъ. Осаулѣвъ и сотникѣвъ надѣливъ грошиа. Тимошѣ подарувавъ тестѣви и тещѣ футра, волоскимъ боярамъ грошей по 100 талярѣвъ. Задля боярѣ се були невеликѣ дарунки. Съ чужихъ заступникѣвъ бувъ тѣльки посолъ мультанскѣй; вѣнъ подарувавъ господаревѣ турецкого коня зъ сѣдломъ, а молодому килимъ и звѣй золотоглаву. Дня 6. вересня господарь зъ жѣнкою и съ придворными провели молодыхъ за мѣсто, ажъ туды, де вперше зустріли Тимоша. Тимошиха, прощаючись зъ ненею обливалася слѣзми. Батько, цѣлуючи доню на прощане, силкувавсѣ вдавати веселого, але знати було, що на душѣ ему тяжко; сердце его чуло, що зъ отсега вымушеного шлюбу не буде щастѣ семьѣ и всему его роду.

Того часу, якъ Тимошѣ справлявъ весѣле, старый Хмельницкѣй зъ вѣйскомъ зновѣ рушивъ до Каменця. До всѣхъ каменецкихъ региментарѣвъ, вѣйтѣвъ и до всѣхъ мѣщанъ, вѣнъ пѣславъ листъ и витаючи ихъ именемъ вѣйска запорозкого, писавъ: „Зъ волѣ Божой мы знѣвечили польске вѣйско и слѣдомъ за втѣкачами прийшли до Каменця. Не змагайтесь же, а нѣ, то мы, просячи Бога, шукатимемо засобѣвъ добути васъ и не вѣдступимо доти, доки не збудетьсѣ воля Божѣ. А коли вы пѣддастесь, то матимете меншу шкоду; уважаючи на вашу покѣрливѣсть, мы не попустимо, що бѣ лиласѣ кровь и пѣдемо собѣ зъ своимъ вѣйскомъ. Округи васъ наша сила, на польске вѣйско нѣчого вамъ сподѣватисѣ, багато его пропало, сегодня жѣ перешлѣтъ намъ вѣдповѣдъ, що бѣ мы вѣдали, що у васъ на думцѣ. Поручаемо себѣ вашѣй дружбѣ и бажаемо вамъ всякого гаразду“.

Гетьмановѣ вѣдповѣдали: „Одержавши вѣдъ вашоѣ милости звѣстку, що вы на втѣху ворогамъ святого хреста понѣвечили христѣянске вѣйско, мы зъ любовію приймаемо отсею

праведну кару Божу за нашѣ грѣхи, пыху и нашѣ вады, але въ розпукку не впадаємо, сподѣваємось на ласку Божу, и знаючи, що вы вѣруєте въ Христа. благаємо вашу милѣсть, вѣдстувѣть собѣ вѣдѣ мѣста, воно вамъ нѣчого не заподѣяло, не проливайте христіянської крови, памятайте, що Богъ справедливый и милосердный и що на вѣйнь доля таланить не однаково. Лишаємось прихильними до васъ и до вѣйска запорозкого“.

Хмельницькій облягъ мѣсто и заходжувався добути єго приступомъ, але мѣжъ вѣйскомъ пошла морова пошесть. Татаре вимагали, що бѣ не боронили имъ грабувати мѣста и села; повстало вѣдѣ нихъ таке ремствовање, що проводиревъ можна було сподѣватися усобицѣ съ козаками. Вѣнъ въ друге вѣдстувѣ съ подѣ Каменця и „тодѣ, повѣдає польскій историкъ, зробивъ вѣнъ чудный вчинокъ; не маючи спроможности спинити своєволь Татаръ, вѣнъ дозволивъ имъ розсыпатися ватагами по Украинѣ и тодѣ розповсюдивъ по сусѣдству універсалы, поодмовляючи козакѣвъ и народе на своихъ спѣльникѣвъ“.

Такъ само здавалося чуднымъ ще й те, що того жъ самого часу Хмельницькій двѣчи просивъ прощень у короля и Речи-Посполитой и двѣчи штурмувавъ фортецу польску. На першій листъ, писаний тодѣ, якъ Хмельницькій гадавъ добути Каменець, вѣдповѣди не було. Сенаторамъ не могла прийти ниша думка, якъ та, що Хмельницькій глумиться зъ несиленя Польщѣ. Побѣда бѣля Батога, побѣгъ жовнѣрѣвъ зъ Украины, нове вигнанє шляхты, нагнали були панічного переполоху на цѣле королѣвство. „Поляки, повѣдає рускій лѣтописецъ, сподѣвалися, що й до Варшавы прийде нескисленне вѣйско и лаштувалися втѣкати у Прусы до Гданьска, повтѣкали бѣ вони й за море, коли бѣ вмѣли по нему плавати. Тымъ часомъ шляхта зъ руского воеводства страхалася, що бѣ козаки не збаламутили проти неѣ одновѣрныхъ хлопѣвъ и черезъ те збирали ватаги, змѣцняли мѣсточка. За такихъ обставинъ король скликавъ соймъ и універсаломъ 12. червця оповѣстивъ, що Польща зновъ перебуває въ станѣ небезпечному и задля свого збереженя вимагає заходѣвъ не гаючись“.

На сему соймѣ треба було зробити чимало перемѣнъ: багато значныхъ панѣвъ, або полягло бѣля Батога, або повмирало за короткій часъ. Калиновского заступивъ сынъ старого

Миколы Потоцкого; замѣсть сына Калиновского постановлено на обозного Чарнецкого. Замѣсть Пшемского ставъ Сапѣга. По рускѣй землѣ понаставали новѣ воеводы. Ляндскороньскому дано воеводство руске, чернигѣвске Тышкевичу, сынови старого Яна. Батожекскій день протоптавъ не одному панови стежку до почестей и богатства; староства повбиваныхъ пѣдъ Батогомъ понадѣлювано панамъ, що повтѣкали зъ за Днѣпра, яко нагороду за те, що довго терпѣли вѣдъ зворушеного народу.

Подана була думка, скликати посполите рушене; до негъ не пристали заступники соймовѣ: порѣшена побѣда надъ козаками за надто вельми коштувала господарямъ; до того жъ и польскѣ хлопцы, уважаючи, що паны повыходили на вѣйну, почали було перейматися тымъ, що чинили хлопцы на Украинѣ. Скликати рушене, згодився соймъ лишень, коли наступить конечно неминуча потреба, а доки-що прирадивъ задовольнитися зъ вербункѣвъ. Прирадили зѣбрати по воеводствахъ 50 тысячѣвъ нового вѣйска и на утримане его вызначили податокъ. Шляхотну молодѣжь съ кракѣвской академѣи кликали йти охотою пѣдъ вѣйсковѣ хоругвы, и „те жъ, якъ каже лѣтопись, довести, що академѣя не тѣльки дае Полякамъ освѣту, а ще й пѣдсобляє оберегати вѣтчину“.

Якъ дочувся Хмельницкѣй, що зѣбирається соймъ, тямлячи, що справа чѣпляється до него, зновъ вырядивъ до Варшавы послѣвъ и казавъ имъ выправдити его и цѣле козацтво. Вѣнъ понаписувавъ кѣлька листѣвъ до панѣвъ Речи-Посполитой и просивъ ихъ бути заступниками. На показъ подаемо оденъ такѣй листъ до воеводы мазовецкого. Хмельницкѣй писавъ:

„Калиновскѣй полягъ, та не вѣдъ мого сына, а черезъ те, що напавъ на мого сына безъ жадного привоу. Хиба жъ таки не треба було моему сынови вѣдборонятися вѣдъ напасти лютого тѣрана! Вѣйна справедлива и вгодна Богови та тѣльки, коли берутся до зброѣ, нема вже иншого способу. Увесъ часъ, коли Калиновскѣй мавъ вѣйскову власть, вѣнъ поводився не по людски съ козаками. Не нагадуймо давного, але жъ не можна промовчати про недавне. Пѣдъ безталаный часъ напавъ вѣнъ на Украину, грабувавъ и руйнувавъ еѣ до нащаду. Поля берестецкѣй засѣявъ вѣнъ купами тѣль людскихъ; трупами гативъ болота, застелявъ ними гаѣ и степы, заборонявъ хоронити мертвыхъ, вѣддаючи ихъ, ѣсти звѣрямъ. Бѣля Бѣлой-Церквы

вѣнъ не хотѣвъ згоды и домагався зпѣвченя усѣхъ козакѣвъ. Цѣлу минувшу зиму вѣнъ страшно лютувавъ мѣжъ простымъ народомъ, а мое власне жите не було вѣльне вѣдъ его зрадливыхъ замыслѣвъ. Невблаганый, непогамованый, вѣнъ не тѣльки шарпавъ людей, але здѣймавъ святотатскіи руки на церкви Божіи; дзвоны, що скликували парѣдъ на молитву, вѣнъ переливавъ на оружіе; вѣнъ захоплювавъ усе, чого тѣльки забагъ. Сынъ мѣи ишовъ на Волощину женитися, а вѣнъ завидливо заступивъ ему дорогу и певно вѣдобравъ бы ему жите, якъ бы се ему повелось. Але доля судила инакше; весѣльнѣ смолоскпы, приладженѣ задля весѣльной ночи, освѣтили убійство и задусили его своимъ дымомъ. Правда, сынъ мѣи поступивъ легкодушно; однакъ коли Рѣчь-Посполита простить ему задля его молодости, то вѣнъ загладитъ свою провину; якъ же стануть ему погрожувати, то треба побоюватися, що бѣ и вѣнъ не ставъ собѣ гледѣти пѣдмоги въ иному мѣсецѣ. Самъ неприятель мусить признати, що Калиновскій не мавъ або розуму, зачѣпаючи невинныхъ, або не мавъ щастя, не подолѣвши збройныхъ“.

Багато було такихъ, що трималися думки, що бѣ зовсѣмъ не вѣдповѣдати козакамъ. Вони мовили: „Хмельницкій стѣльки разѣвъ ломавъ присягу; такъ зневѣрився, що на него покладатися не можна навѣтъ и тодѣ, коли бѣ вѣнъ ставъ навколѣшки и передъ вѣтареми клявся именемъ Бога живого“.

Але жѣ обставины були за надто грѣзніи для Полякѣвъ: король Шведскій хотѣвъ покористуватися лихолѣтемъ Польщи и пѣти на неї вѣйною; царъ Московскій зновъ втручався за недописки въ его титулахъ. Тодѣ дехто съ Полякѣвъ, що мали добріи думки, озвалися, доводячи, що причины ворохобнѣ лежать не въ самому лишенѣ своевольствѣ козакѣвъ та черни.

„Обвинувачуємо мы нашихъ ворогѣвъ, а байдуже того, що бѣ и на себе озирнутися, мовили отсей сущіи дѣти вѣтчины: що таке наша Польша? Се пекло для пѣдданцѣвъ, засудженихъ до вѣку робити на панѣвъ: шляхта, замѣсть нагороды за працю вѣддячуе имъ нелюдскимъ повожденемъ, бере податки зъ землѣ, зъ сохи, зъ дыму, съ кожнои головы и на останку выдумуе такіи поборы, якіи тѣльки въ думку зѣйдуть. Мало сего. Що лишається въ убогой людини пѣсля паньскихъ поборѣвъ на прокормъ жѣнки и дѣтей, те заберуть жовнѣры. Прийде на село

коруговъ зъ десять, треба ихъ поити, годувати, кожному треба дати, а хто не схоче, або певнѣйше не спроможеться, у того перевернуть усе горѣницъ! Прийдуть зновъ слуги, вѣзники, то безталанного селянина такъ обберуть, що ему й крыхты не лишиться. Черезъ се хлопы втѣкають, бунтуються; мѣста и мѣсточка пустѣють; поля лежать перелогомъ, ремесла стали, торгъ зупинився, дѣдичѣ страчують доходы а въ скарбѣ вѣчна недоплата. Жовнѣръ приходить боронити людей вѣдъ ворога, а самъ поводитися зъ людьми гѣршь ворога“.

Отсѣ всѣ обставины примусили покликати козацкихъ заступникѣвъ до сойму. Вони стали съ покѣрливымъ видомъ, але яко неповиннѣ, що бѣ выправдати себе вѣдъ брехень. Зъ слѣзми на очахъ божилися вони, що Хмельницкѣй про батѣжску поразку нѣчого не вѣдавъ и въ доказъ того здавалися на листъ Хмельницкого до Калиновского.

„Вы ще й плачете! — мовивъ зъ запаломъ канцлеръ: — а тымъ часомъ зновъ заходжуєтесь зъ недобрымъ духомъ проти короля и Речи-Посполитой. Христѣянська кровь, що безповинно пролили вы, немовъ кровь праведного Авеля, благас у Бога пѣмсты, а вы гадаєте отсими нещирыми слѣзми змыти стѣльки злочинствъ! Ой вы крокодилѣ, що катуєте люднѣсть! Ой народе невѣрный! Покарає тебе Господь карою братоубѣйця Каина“.

Пѣсля такого усовѣщуваня, съ козаками поводитися ласкавѣйше. Соймъ вырядивъ комісарями Зацвѣлиховского и Чорного, давныхъ знаемыхъ Хмельницкого. Уважаючи на каiane козакѣвъ, оголосили загальну амнестію и забутокъ батѣжской поразки, а Хмельницкому и усѣй родинѣ его обѣщали вѣдъ Речи-Посполитой велике пошановане, коли вѣнъ цѣлкомъ пѣрає спѣлку съ Татарами, а въ заставъ дасть своего сына.

Зацвѣлиховскѣй и Чорный приѣхали у вереснѣ до Чигирина: ще не довѣздили до гетьманьской резиденціи послы, якъ зустрѣвъ ихъ Тимѣшь Хмельниченко зъ двома сотнями кѣнныхъ козакѣвъ. Именемъ батька Тимѣшь повѣтавъ ихъ яко дорогихъ гостей и запросивъ до хлѣба и соли. А коли пѣсланцѣ вѣѣхали до гетьмана на двѣръ, Богданъ зустрѣвъ ихъ на рундуцѣ, обѣймавъ, зовучи старыми друзьями и выявивъ радѣсть, що бачиться зъ ними. Зъ незвычайными ознаками гостинности, покликали ихъ до торжественного обѣду. Хмельницкѣй, понали-

вавши кубки вина, піднясь за здоровле короля: на відповідь ревноли гарматы. Цѣлый день Хмельницькій про справу не згадувавъ ні словомъ и вдававъ немовъ вважає посланцівъ, яко своїхъ приватныхъ гостей: послы тѣшилися гостинністю и сподѣвалися уснѣху. Въ ранцѣ другого дня посланцѣ высловились Хмельницкому, що прибули до него відъ короля и Речи-Посполитой. Хмельницькій нахмурився и мовивъ: „Дивуюся я, панове, вашій відвазѣ: такі вы значні люде, а прибули у такій недобрий часъ: скрѣзь лютує морова пошестъ. Яка така справа, що не можна відложити єѣ? Далебѣгъ, не сподѣвався васъ бачити“.

Одѣвъ съ посланцівъ на те відповѣвъ:

„Мы мусимо дивуватись, чуючи відъ твоеи милости отакє пытанє! ажъ ты приславъ до короля прохати прощєня за твоє злочинство та милосердє єго?“

Хмельницькій спалахнувъ, выхопивъ съ похвы шаблю, замахавъ нею підъ носомъ, якъ мовить лѣтописъ, у посланцівъ и мовивъ:

„Милосердя! прощєня! За що? чи не за те, що не заподѣявъ королю лиха? А злочинство яке мое? Може чи не те, що розбивши Калиновского, спинивъ Татаръ и козакѣвъ; не давъ имъ йти на Польшу тодѣ саме, коли я спромѣгся бѣ не тѣльки знѣвечити васъ, але, прогнати ажъ за Римъ?... Такъ за отсимъ вы прибули? Вы справдѣ вдаєте зъ себе простакѣвъ? На що вы жартуєте зѣ мною? Нѣ бы то я не вѣдаю, що король споружає проти мене вѣйско“.

„На посла не годиться кричати, — змагався Чорный: — посоль, якъ осель, —несе те, що положить на него. Чини собѣ, що хочешъ зъ нашими поданями, але мусишь памятувати про межинародне право, що єго тримаються“.

Выговскій почавъ спиняти посатанѣлого гетьмана и вдававъ то до него, то до послѣвъ, усовѣщуючи ихъ перетерпѣти сей випадокъ палкости. На останку Хмельницькій втихомирився и мовивъ:

„Панє Зацвиличовскій! мѣй давный знаемый и приятелю! Коли бѣ вони зѣ отсимъ посланництвомъ не тебе були вырядили, — не такъ бы я вчинивъ. Той панъ Чорненькій вже третимъ разомъ у мене... Гараздѣ! Ну, якій жѣ тамъ у васъ умо-вы? Гетьманови подали пункты. Вѣнъ перечитавъ и каже:

„Не можна менѣ розвѣднатися съ Татарамъ, бо Ляхи шукають мою погибель. Нѣчого теперъ заходжуватися съ комісією, коли король хоче йти проти мене вѣйною! Най йде, коли ему подобається. Волѣю, що бы вѣйъ бувъ ватажкомъ; я готовый зустрѣтися зъ нимъ тодѣ и тамъ, де и коли вѣйъ забажає. Въ заставѣ сына не дамъ; разъ, що оденъ ще малый, а другій — недавно побрався: не можна жъ ему такъ скоро лишити молоду жѣнку. Ба! обѣцяють менѣ пошанованє, але жъ кого доля пошанувала, тому не треба людской шанобы. Нехай король, та Рѣчь-Посполита перше пѣднимуть зборѣвску умову, тодѣ буде згода, а безъ того не можна миритися“.

Нѣчого не зробили послы, вѣдѣхали зъ нѣчимъ. Тымъ часомъ генеральный судія Самѣйло Богдановичъ поѣхавъ до Москвы, оповѣстити царя, що Поляки не додержують умовы и прохати, що бъ царъ взявъ Украину пѣдъ свою руку. Съ такими самими поданями поѣхали иншій послы и до Туреччины.

Въ осени польске вѣйско зѣбралося бѣля Ковеля. Король звелѣвъ гетьманови Потоцкому рушити на Украину. Хмельницкій сего не жахався: вѣйъ тямивъ, що въ Польщѣ такъ борзо не зберуть податкѣвъ, выначеныхъ на платню вѣйску. И справдѣ: жовнѣры, ще не дѣйшовши до Украины, почали ремствувати: Потоцкій мусивъ пустити ихъ на села по околицѣ збирати харчѣ. Тодѣ жовнѣры коили страшеннѣ утиски! Потоцкій мусивъ вдатися до короля, а король, вболѣваючи про мешканцѣвъ, казавъ зупинити похѣдъ. Тымъ часомъ прийшла зима; жовнѣры розбрилися. Отакъ Потоцкій своими заходами до вѣйны нарѣбивъ тѣльки глуму.

Року 1652 збулися вѣщованя астрѣльогѣвъ (звѣздарѣвъ), а имъ тодѣ вельми няли вѣры. Окрѣмъ батѣжской поразки, надъ Польщею выпало багато усякого лиха: морова пошестъ цѣле лѣто ходила по Польщѣ; лѣтопись каже, що людскѣ трупы валялись немѣнь снопы на нивѣ; осирѣтѣлѣ родины тпнялись по гаяхъ та байракахъ; зъ нетрѣвъ набѣгали звѣрѣ на людскѣ оселѣ. Переказъ сучасникѣвъ повѣдає, що грабарѣ зачумленыхъ тѣлъ, перебувши чуму и гадаючи, що вдруге вона не пристане, мозкомъ зъ зачумленыхъ трупѣвъ мазали дверѣ по хатахъ на те, що бъ рознести заразу и користуватися съ того, обдираючи одежду мерцѣвъ. Такѣ выгадки усе бувають пѣдчасъ пошести. Страшеннѣ пожежи нищили великѣ мѣста.

Дощѣ погнипли на поляхъ збѣже; рѣчки повистували зъ берегѣвъ, вода руйнувала и зносила хаты и нѣвсчила людей. Сучасникъ повѣдає, що въ одному мѣсци плыла по Вислѣ кониця єбна, а на нѣй сидѣвъ вовкъ и коза зовсѣмъ приязно: загальна небезпечка зробила вовка смирнымъ, а козу небоязкою.

ГЛАВА ДЕВЯТЬНАЙЦЯТА.

На веснѣ 1653 р. зъявилосѣ на Украинѣ 12 тысячѣвъ вѣйска польского, зъ людей охочихъ грабувати та руйнувати. За ватажка бувъ Чарнецкій: по смерти Яремы Вишневецкого его скрѣзь вважали за найхоробрѣйшого полководця. Въ працѣ вѣнъ бувъ невсыпучій: коли надъ чимъ вѣнъ заходжувався, то все самъ дававъ привѣдъ, якъ робити. Его вѣйскові хитрощѣ були быстрі: до свого часу не то що вороги, а навѣтъ власнй его пѣдручники не спромагалися провѣдати его хитрощѣ. Черезъ рѣки и черезъ мѣсця небезпечнй вѣнъ переправлявся такъ шпарко, якъ нѣхто; нѣхто не вмѣвъ такъ якъ вѣнъ тримати вѣйско въ покѣрливости; жовнѣры жахалися его и корилися его залѣзнѣй волѣ, въ котрѣй було щось немѣвъ надприродне: вѣнъ разъ-у-разъ трудивъ жовнѣрѣвъ муштрою та маневрами, привчавъ ихъ до турбованя и недостаткѣвъ; за найменшій непослухъ каравъ на горло; а въ нагороду не боронивъ жовнѣрамъ своеволѣ, гадаючи, що тымъ вони привычаться не жалкувати нѣ про що въ свѣтѣ. Вѣнъ не вмѣвъ ворога помилювати. Людина мстива, користолюбъ, лютый, безсердечный, безъ почутя до слѣзъ и крови, Чарнецкій бувъ рожденый для вѣйны. Сучасники мовили про него, що у него огонь замѣсть души людской.

Съ початку р. 1653, коли ще зима була, а по замерзлыхъ рѣчкахъ и болотахъ зручно було вѣйску переходити на впростецъ, Чарнецкій прибувъ у назначеный збѣрный пунктъ мѣсто Ковель, а зъ вѣдѣльь борзо рушивъ у марцѣ на Брацлавщину. По дорожѣ усѣ села Поляки руйнували; мѣсточка: Самогородокъ, Прилуки, Липовець, Ягубецъ, Линцѣ, Борщѣвка стали цѣломъ; жовнѣры мордували людей, якъ каже сучасникъ, не вважаючи нѣ на красиву дѣвчину, нѣ на вагѣтну молодицю, нѣ на неповинныхъ немовлятъ на грудяхъ немѣвъ. Поляки тайли

замѣры, черезъ що напады ихъ були несподѣвані: Чарнецькій звичайно пускавъ гутѣрку, що йде въ яку будь краину; людиѣсть съ той краины, дочувшись про гутѣрку, покидала село и втѣкала, а Чарнецькій тымъ часомъ рушавъ у супротивну краину. Ледви въ якому будь селѣ Украинцѣ довѣдаються, що Поляки зруйнували сусѣдне село, Чарнецькій, немовъ зъ неба, нападавъ и вже нѣхто не спасався вѣдъ него. Въ мѣсточку Погребищѣ зѣбрався тодѣ великій ярмарокъ. Чарнецькій несподѣвано напавъ на ярмарокъ, Украинцѣ не встигли не тільки спасти свое добро, що попривозили, немовъ бы умысле для ворогѣвъ, а навѣть и голѣвъ своихъ. Жовнѣры усѣхъ до пня вырѣзали съ такою лютостю, що навѣть польскіи сучасники жахаються, згадуючи про сей нападъ. Зъ вѣдѣль вѣйско вдалося въ рѣжнѣ села и скрѣзь заподѣвало таку жъ руину и душегубства. Перелякана и озвѣрена людиѣсть, довершувала руйноване краю: гадаючи, що йде на нихъ безлѣчь польского вѣйска, вони самѣ палили запасы и втѣкали, або заширались по безпечныхъ мѣсяхъ. До Хмельницкого прийшла спершу звѣстка, що на Украину вступила невелика сила, тому-то вѣнъ проти Полякѣвъ вырядивъ Богунъ зъ невеликою ватагою вѣйска — чотыри тысячѣвъ чоловѣка; а самъ гетьманъ, лашгуючись пѣти у слѣдъ его, збиравъ вѣйско и хотѣвъ покликати орду. И здивувався и злякався винницкій полковникъ, якъ почувъ и побачивъ, якого лиха заподѣявъ Чарнецькій! Богунъ довѣдався, що у ворога тысячѣвъ 15 вѣйска, тому й не вѣдѣважився йти на нерѣвный бѣй, а хотѣвъ швидше вернутись, що бѣ потѣмъ выступити зъ бѣольшою силою. Але Чарнецькій прожогомъ кинувся на него. Богунъ, хитрый немовъ та лисця, якъ каже про него сучасникъ, заразъ вырядивъ гонця до Хмельницкого оповѣстити, яка сила у ворога, а самъ метнувся до Монастырища, де бувъ замокъ обведеный ровами, та валами. Було се въ половинѣ марця. Богунъ гадавъ воловодити Чарнецкого, доки не налетитъ Хмельницкій несподѣвано. Чарнецькій облягъ Монастырище, та, що бѣ звести ворога и показати ему, нѣ бы має велику силу вѣйска, убравъ у вѣйскову одежу слугъ и погонцѣвъ и велѣвъ яко мога бѣльше гвалтувати. Пѣдчасъ приступу, козаки такъ завзято вѣдборонялися, що у Чарнецкого полягло 5 тысячѣвъ вѣйска. Тымъ паче розгорѣлася у него охота знѣвечити мѣцного ворога и вѣдобрати

вѣдѣ України тямущого полководця. На останку Поляки таки добули земляный валъ: козацкій сотникъ Дрозденко, що боронивъ той валъ, полягъ головою въ сѣчи. Занявся замокъ. Мусивъ Богунъ здаватися. Вѣнъ помѣркувавши, що Хмельницкій повиненъ бути вже недалеко, выплыгнувъ зъ замку посередъ поломя и дыму; сказавъ козакамъ, що йде кликати швидше Хмельницкого и велѣвъ имъ оборонятись, доки пѣдѣе нове вѣско. Хоробрѣ козаки не здавались, хочъ замокъ на половину згорѣвъ. Коженъ ступень напередъ Поляки купували головами: въ страшеннѣй сѣчѣ Чарнецкій ще стративъ 1500 чоловѣка. Ажъ ось стрѣла проколола щоки Чарнецкому; вѣнъ упавъ безъ чутя и кровь трохи не залила его. Задля бѣльшой сутанѣ позаду польского вѣска почувся крикъ: орда йде! Наразъ вѣско перенялося панѣчнымъ острахомъ. Полякѣвъ, зъ одного боку приголомшила вѣетка про орду, а зъ другого рана Чарнецкого; вони вважали, що вѣнъ вже померъ и пустилися, не озираючись, на вѣкача, лишивши возы навантаженѣ здобычею безъ лѣку, награбованою у неприятели по мѣсточкахъ и селахъ, покинули и раненыхъ и недужихъ, усе вѣкало прожогомъ, слѣдомъ за вѣкачами повезли пораненого генерала. Бѣля Монастырища не зѣсталось нѣ одного Поляка. Се були Богуновѣ хитрошѣ. Выйшовши зъ замку, котрый палавъ огнемъ, Богунъ вдався не до Хмельницкого а зайшовъ зъ заду польского вѣска и казавъ кричати по татарскому. Дѣйстно, Хмельницкій вже рушавъ, але бувъ далеко ще вѣдѣ Монастырища, а якъ наблизився и побачивъ, що сконлося, вельми смѣявся съ Полякѣвъ, котрѣ, якъ повѣдае ихъ историкъ, самѣ не тямили, зъ якои речи вони вѣкають такъ соромно. Чарнецкій постановивъ свое вѣско на берегахъ Случи по паньскихъ маѣностяхъ.

Небавомъ Хмельницкій довѣдався, що набѣгъ Чарнецкого бувъ першимъ ступнемъ его гадки, знѣвечити усе козацтво и поруйнувати руску землю такъ, що бѣ нѣкому було ворохобити проти Полякѣвъ. Въ Берестѣ Литовскому зѣбрався соймъ, король зробився теперъ найлютеѣйшимъ ворогомъ Хмельницкого. Вѣнъ налягавъ, що бѣ скѣнчити вѣйну, хочъ бы що, але соймъ мало подававъ ему надѣѣ; шляхты зѣѣхалось небагато, та й та приставаала бѣльше до думки, що бѣ погодитися съ Хмельницкимъ и вѣдцуратися вѣдѣ України.

„Разъ-у-разна служба, мовить сучасникъ, такъ надопекла намъ, що мы нетѣльки уникали бою, а навѣть, сядячи въ домѣвахъ, не давали вѣтчинѣ запомогти и обороны“. Торѣшня пошестъ на людей, голоднеча та поразки вѣднимали у Полякѣвъ силу духа и надѣю на побѣду. Ворожбиты баламутили людей новыми вѣщованиями. На небѣ показалася зновъ комета, астрологи казали, що вона вѣщує довгій бѣдованя. Вѣйско на-рѣкало, що ему не платять и не хотѣло слухати. Про зборы нового посполитого рушеня нѣхто й слухати не хотѣвъ. „Мы готовѣ, мовили депутаты, позбутися останнѣго хатного добра, що бы не чути про осоружнѣ вѣці, та не проливати своєї крови“. Соймъ прирадивъ провадити вѣйну регулярнымъ вѣйскомъ, задля утриманя жъ єго наложити податокъ вѣдъ дыму, а на жидѣвъ вѣдъ головы. Замѣсть посполитого, прирадили зѣбрати вѣйско ланове (*agrarius miles*, *lanowe ludzie*) воеводства и повѣты повиннѣ були вырядити вѣддѣлы зъ селянъ, котрымъ положено було платити нарѣвнѣ съ кварцяными жовнѣрами, та ще дати имъ харчѣ и одежу. Прирадили організувати комісію, що бѣ збирала запомогу, харчѣ, зброю, роздавала платню вѣйску и утримувала твердинѣ и таборы. Зѣбратися вѣйску призначено бѣля Глинянъ. Янъ Казимиръ, що бѣ не було незгоды, взявся самъ отаманувати. „Я йду зновъ, мовивъ вѣнъ, и не положу зброѣ, ажъ доки зовѣмъ не скѣнчу отсеи погибельной вѣйны“.

До Хмельницкого дѣйшла чутка, що на Украинну натягає нова туча. Гетьманъ выславъ листы до короля, до нового гетьмана Станислава Потоцкого и до иншихъ значныхъ панѣвъ; вѣнъ мавъ на думцѣ, звычайно, спинити вѣйсковѣ заходы Полякѣвъ, доки самъ збереться зъ силами.

Въ листахъ до короля, Хмельницкѣй обѣцявся не рушати зъ вѣйскомъ и не давати приводу до вѣйны; прохавъ, що бѣ король наказавъ коронному и литовскому вѣйску не нападати на козакѣвъ. Мѣжъ иншимъ вѣнъ дававъ знати, що козаки, бажаючи певной згоды, прохали вдатися до Московского царя, що бѣ заступився и досягъ выконанє умовы про вѣру, церкву и права вѣйска запорозкого. Вѣдповѣди короля до Хмельницкого не пришло, а Потоцкѣй въ листѣ выхвалявъ милосерде короля, дорѣкавъ Хмельницкому зрадою и запевнявъ, що король иде на Украинну, яко державецъ, що бѣ побачити и вти-

хомирити свої землі та вернути панамъ добра ихъ, що поводили ворохобливѣ хлопы. „Нехай, писавъ вѣнъ, хлопы чекають спокѣйно, и збравшись громадами, кланяються королеви, коли вѣнъ ѣхатиме. А ты, пане гетьмане! зъ усѣмъ вѣйскомъ не рушай зъ мѣсця, а выряди вѣдъ вѣйска старшинъ, нехай вони покладаються на волю та ласку короля.“

По соймѣ король поѣхавъ до вѣйска пѣдъ Глиняны. Прибувъ туды вѣнъ 26. липця. А Хмельницкій листувався зъ Московщиною.

Царь Олексѣй вырядивъ до гетьмана свого стольника Якова Лихарева звѣстити, що уважаючи на православну вѣру и святѣ Божѣ церкви, вѣнъ хоче втихомирити усобицю козакѣвъ съ Поляками и звести на мирову черезъ своихъ пѣсланцѣвъ, котрыхъ на те й вырядивъ до Польщи. Тодѣ Хмельницкій пѣславъ до Москвы Силуана Мужиловского съ Кѣндратомъ Бырляемъ. Дякуючи царевѣ за заступництво, отсѣй пѣсланцѣ по наказу гетьманьскому мовили такъ:

„Гетьманъ и вѣйско запорозке, зъ надѣєю на цареву ласку, выряджали до короля и до панѣвъ прохати, що бѣ вони вѣдложили вѣйну на якѣй часѣ. Король и цаны хотѣли скликати соймъ до Берестя и зъ сойму вырядити до козакѣвъ комисарѣвъ до 24. марця, але збрехали и не вырядили, та замѣсть того збирають вѣйско, руйнують мѣста, мордують неповинныхъ людей. Черезъ те гетьманъ и вѣйско запорозке лаштуються проти Польщи и вже прохали заомогн у Крымского хана: ханъ помагатиме козакамъ. Мы не хочемо годитися съ Поляками, бо вони не тримаються правды. Мы благаємо, що бѣ великій державецъ — царь, ради православної вѣры, взявъ насъ пѣдъ свою високу руку и помѣгъ намъ вѣйскомъ. Кѣлька разѣвъ Турецкій султанъ и Крымскій ханъ пѣдмовляли насъ до себе въ пѣдданьство, але мы вѣдмовили имъ, бо не хочемо минути великого христѣянського державця, царя и великого князя Олексѣя Михайловича, не хочемо йти въ пѣдданьство до бисурманъ. Мы радѣємо съ тои царскои ласки, що царь черезъ своихъ пѣсланцѣвъ зведе насъ на мирову; не змагаємося проти волѣ царскои; нехай тѣльки царь вырядить швидше пѣсланця до Польского короля, що бѣ Ляхи не напали на насъ вѣйною“.

Разомъ съ тымъ пѣсланцѣ звѣщали, що Шведска королева засылала до гетьмана своихъ пѣсланцѣвъ, але Поляки переняли ихъ на дорозѣ и не вѣдомо съ чимъ вѣхали тѣ пѣсланцѣ. Теперъ гетьманъ прохавъ царя пропустити черезъ свои землѣ пѣсланцѣвъ козацкихъ до королевой Шведской, що бѣ довѣдатись, чого вона присылала до гетьмана. А що бѣ було певнѣйше, нехай съ козацкими заступниками царъ вырядить и своего.

Тымъ часомъ у Хмельницкого показался новѣ вороги, его недавнѣ спѣльники, котрѣ злякалися, що мѣць Московского царя росте, та росте. Тимѣшь на весѣлю запевнявъ тестя, що готовъ служити ему и казавъ: „Батько мѣй купитъ у султана мультаньску землю Волощину, мы проженемо Басарабу, тодѣ й Ракочѣй нехай стережется.“ Треба знати, що два господарѣ, Волоскѣй (Молдавскѣй) Василь Лупула и Валахскѣй (Мультаньскѣй) Матвѣй Басараба давно вже непримиримо ворогували. Обыдва вони були васалы Туреччины и платили данину. (Басараба мавъ доходу 35 тысячѣвъ талярѣвъ, плативъ 13 тысячѣвъ, а Лупула бравъ доходѣвъ 400 тысячѣвъ талярѣвъ и плативъ 75 тысячѣвъ; окрѣмъ того давали въ Царгородѣ и подарунки). Становище обохъ ихъ було хилке черезъ те, що разъ-у-разъ были такѣ претенденты, що заходилися, черезъ подарунки султановѣй двѣрнѣ, скинути господарѣвъ, а самымъ сѣсти натомисть. Вороги-господарѣ шкодили оденъ одному у султана, але Лупула бувъ и заможнѣйшимъ и щедрѣйшимъ, нѣ жѣ Басараба. И той и сей цильнували зсадити ворога и забрати его землю, ажѣ турецкѣй урядъ съ погляду власной политики вважавъ незручнымъ, що бѣ на двѣ землѣ бувъ оденъ господарь. Лупула бачивъ, що у его зятя духъ вѣдважный и емкѣй, вѣнъ стерѣгся, що бѣ зять не зсаявъ его; мѣркуючи вѣдвести ему очи въ другѣй бѣкъ, вѣнъ почавъ пѣдмовляти Тимоша, покорити Волощину. Була у Лупулы основа стерегтися и своего свата Богдана, котрый тодѣ саме заходжувався добути приязнь у султана. Богданъ у груднѣ 1652 р. выславъ листъ до великого муфтѣя; вѣнъ писавъ, чи не хоче Туреччина зѣ его 300 тысячного вѣйска взяти до себе на службу 4000 козакѣвъ. Въ марцѣ 1654 р., прибули въ Диванъ вѣдѣ Хмельницкого чотыри пѣсланцѣ и прохали, що бѣ султанъ затвердивъ за Хмельницкимъ усѣ козацкѣ землѣ и частину Молдавщины

и видавъ на те універсалъ. Послѣвъ гетьмановыхъ шановно повитали въ Диванѣ, подарували гетьманови барабанъ и прапоръ, выдали именемъ падишаховымъ універсалъ на володѣне козацкими землями, яко краємъ, що зновъ ишовъ пѣдъ протекцію Туреччины, але промовчали про Молдавщину. Вже жъ Лупулъ зъ сего ще нѣчого не було небезпечного, але все жъ такъ показувалося, що треба налагодити справу такъ, що бѣ заходы Хмельницького пѣшли геть у другій бѣкъ. На семейну раду Лупула покликавъ великого льогофета (канцлера) Степана Гергица: вѣнъ давно здавалося сприявъ Лупулъ. Але Степанъ бувъ кривнякомъ ворогѣвъ Лупулы: Басараба державъ его сестру въ другихъ, а у Степана була жѣнка зъ волоскихъ бояринь. Вона спостерѣвши, що чоловікъ еи затурбований и ходять на потайні рады при дворѣ, пристала до него допытуватися, що се все за знакъ и выпытала у него тайну. Швидко про сю тайну довѣдався Басараба, а дальше и Ракочій. Ракочій довѣдався, що Богданъ Хмельницькій ремствує на него, за те, що не виконавъ умовы, а умовилися вони, що бѣ пѣдъ часть вѣйны 1651 р. Ракочій добувъ Кракѣвъ. Ракочій давно вже ремствувавъ на Лупулу, бо его братъ Жигмонтъ залицявся до Лупулѣвны и бажавъ зъ нею побратися, та не довелося. Теперъ вѣнъ довѣдався ще, що е такій замѣръ: Лупулового зятя, Тимоша Хмельниченка, посадити въ Молдавщинѣ, а Лупулового брата замѣсть Матвѣя въ Мультаньску землю; а самъ Василь господарюватиме въ Сѣмьградщинѣ замѣсть Ракочія. Про се Лупула зсылався потайно съ Фердинандомъ III. императоромъ римскимъ черезъ угорского палатина Веселені Ференца, до которого вѣнъ пѣдлабузнювався. Переказавъ про отей замѣры Лупула и турецкому пашѣ, що бувъ въ Будѣ (Офенѣ). Паша бувъ великій грошолюбъ: беручи подарунки зъ Лупулы, вѣнъ бажавъ покористуватися изъ ворогѣвъ его и переказавъ про Лупулний замѣры Ракочію и Матвѣеву. Обыдва вони щедро вѣддячили пашу. Тодѣ Басараба та Ракочій умовилися зсадити Лупулу зъ господарского стола, а потайно льогофета зробити господаремъ. Сучасникъ каже, що збуджене у Степана властолюбство потушило довголѣтню его вѣрнѣсть: вѣнъ приставъ до умовы. Тимѣшъ бувъ на Украинѣ. Лупула перебувавъ у Ясахъ, не маючи й думки про жадну небезпечнѣсть для себе: вѣнъ такъ нявъ вѣры Степанови, що давъ ему

60 тисячѣвъ червѣнцѣвъ, що бы вербувавъ вѣйско; думка въ него була напасти на ворогѣвъ своихъ. Ракочій черезъ своихъ шпигунѣвъ вѣдавъ про все, що дѣялося при дворѣ Лупулы: вдаючи прихильнѣсть, вѣнъ пересылавъ Лупулинѣй жѣнцѣ квѣтки вѣдъ своєї жѣнки, а тымъ часомъ наказавъ своєму полководцевѣ Яношу Кемені ити зъ вѣйскомъ до Молдавщины и несподѣвано схопити Лупулу. Лупула любивъ полювати, але на полѣване вѣздивъ нѣ бы въ похѣдъ, беручи зъ собою силу народу, тымъ-то й не легко було полонити его на полѣваню. Отже, що бъ не дати Лупулѣ заѣхати на полѣване, Ракочій черезъ якогось Яна Бароша пѣславъ до него на подарунокъ двѣ бочки найлѣпшого угорского вина. Барошъ бувъ людина веселой вдачи. При дворѣ Лупулы его давно знали. Ракочій наказавъ ему бавитись и пити зъ Лупулою и не давати ему вѣхати на полѣване, доки Кемені не поспѣе перейти зъ вѣйскомъ черезъ горы. А Степанъ льогофетъ, вырахувавши зазда-легѣдъ той день, коли прийде Кемені, выпросився у Лупулы въ свѣй хутѣръ, вдаючи, нѣ бы то его жѣнка занедужала. На Лупулине щастѣ Степанѣвъ спѣльникъ, бояринъ Чіугулъ написавъ до господаря анонімный листъ, оповѣщаючи про змову: той листъ черезъ когось невѣдомого вѣнъ пѣславъ у монастырь, а зъ вѣдтѣль калугеръ вѣдославъ его до Лупулы. Господарь по писаню заразъ спостерѣгъ, хто написавъ той листъ и покликавъ до себе Чіугула. Прийшовъ Чіугулъ зъ сыномъ, вправъ на вколѣшки и розповѣвъ господаревѣ усю подробицю: може вѣнъ сподѣвався собѣ за те нагороды, але Лупула замѣсть того убивъ и его и сына его. Потѣмъ господарь покликавъ третѣго спѣльника змовы, боярина Спатара. Сей нѣчого не вѣдаючи прийшовъ; скоро вѣнъ вступивъ у дворець, Лупула заразъ посѣкъ его на шматки, а тѣло его велѣвъ выкинути собакамъ. Потѣмъ Лупула заразъ взявъ родину и манѣвцями утѣкъ до Днѣстра. Кемені пѣгнався на вздогѣнъ и ледви-ледви не полонивъ его тодѣ, якъ вѣнъ переправлявся на поромѣ черезъ Днѣстеръ. Меншого брата Лупулы ранено. Господарь зъ родиною прибувъ до Каменця и вдався до Потоцкого, просячи пристановища. Лишивши тутъ родину, Лупула не гаючись, поѣхавъ до свого вѣйска, що стояло на бѣрезѣ Днѣстра и бѣля Старлока заходився битися съ Кеменіемъ. Кемені его розбѣвъ;

тодѣ вѣнъ утѣкъ за Днѣстеръ, до мѣсточка Рашкова, де перебувавъ тодѣ его зять Тимѣшъ.

Року 1653, цвѣтня 6. Степана зробили господаремъ. Свѣй вчинокъ зъ Лупулою Ракочій ось якъ виправдувавъ: Лупула разъ-у-разъ пѣдьюджувавъ у султана въ дворѣ, що бѣ не дати Ракочію одержати спадщину — землѣ батькѣвскѣ; по рѣжныхъ чужоземныхъ дворахъ баламутивъ проти Ракочія, окрѣмъ того вѣнъ власныхъ пѣдданныхъ мордувавъ; вони перазъ вже скажилися на него до отоманьского уряду и переказували въ Семиградщину про утиски, якѣ заподѣває имъ господарь. Отоманьскій урядъ ще позаторѣкъ давъ Ракочію дозвѣль розправитись зъ Лупулою, та вѣнъ все вѣдкладувавъ, сподѣваючись, що може Лупула самъ усе поправить; а теперъ годѣ сподѣватись и взявся вѣнъ выконати справу, дозволену ему урядомъ султана и вызволити вѣдъ тѣрана безталанныхъ пѣдданныхъ Молдаванъ.

Тодѣ при Отоманьскому дворѣ заходились торгуватись за Молдавщину. Степанъ пѣдкуплявъ Диванъ, обѣцяючи платити данины втрое бѣльшъ. Хмельницкій те жъ не скупився на подарунки, голубивъ Туркѣвъ надѣєю, що Украина платитиме данину Туреччинѣ и обѣцявся завоювати Каменецъ. Тымъ часомъ новый господарь съ першого разу пѣдбуривъ проти себе боярѣ. Два бояре поѣхали до Царгороду заступитись тамъ за выгнаного Лупулу и благали пожалкувати безталанну Молдавщину, зруйновану вѣною. Турецкій урядъ вагався, не тямлячи за кимъ потягти руку? Стали на тому, що до Басарабы и Ракочія вырядили чавша зъ наказомъ спинити ворожѣ вчинки. У Тимоша було 12 тысячѣвъ рѣжностаиногo вѣйска, назбраного съ козакѣвъ, зъ украиньскихъ левенцѣвъ, съ карпатскихъ Гуцулѣвъ и съ Татарѣ. Пѣсля великодныхъ святъ року 1653 — Хмельниченко зъ отсимъ вѣйскомъ рушивъ на Молдавщину, взявши и тестя. Безоборонный Степанъ утѣкъ: Ясы взяли побѣдники. Тимѣшъ зѣвечивъ останки пѣхотинцѣвъ Ракочія, покаравъ на горло тестевыхъ ворогѣвъ и зновъ зробивъ Лупулу господаремъ. Вѣдъ сеи побѣды Тимѣшъ такій ставъ гордовитый, що, якъ запевняе оденъ историкъ, вѣнъ вважавъ себе нарѣвнѣ съ Цезаремъ и казавъ, що вѣнъ прийшовъ и побѣдивъ навѣтъ не бачачи ворогѣвъ. Отодѣ вѣнъ ставъ на тому, що бѣ выконати давну думку — добути Волощину.

Додавши сили своєму вѣйску молдавскими полками, Тимѡшь рушивъ на Мультаньску землю (Волощину). Ковнѣры его грабували, вѣбивали людей усякого вѣку, палили оселѣ, безчестили жѣнокъ, наскудили навѣтъ церкви; оденъ сучасникъ повѣдає, що разъ козаки не вѡдважувалися запалити церкву, за те Тимѡшь поколовъ ихъ власною рукою. Такѣ вчинки пѡдбурили проти него турецкѣй урядъ, котрый такъ почавъ озиратися на те, що Тимошева сила зростає; урядъ виявивъ ему свѡй докѡръ за те, що пѡднявъ зновъ вороговане. Тодѣ Басараба, стара вже людина 70-лѣтня, але ще здорова и емка, зновъ зѡбравъ вѣйско зъ Волохѡвъ, Сербѡвъ и иншихъ охочихъ; позбиралося 30 тысячѣвъ; була у него и угорска ватага, що лишивъ Янушь Кемени, котрый, зробивши господаремъ Степана, вернувся до рѡдного краю. Вороги зустрѣлися на березѣ рѣчки Тележина 15. мая. Спершу пощастило Тимошеви и Лупуль: проти нихъ вѣйшовъ Степанъ зъ Молдаванами и тими Семиградчанами, що лишивъ Кемени та зъ Волохами, що давъ Басараба. Лупула и Тимѡшь съ козаками розтаборилися на островѣ, почали обкопуватися й не выходили въ поле, хочъ ворогъ и выманювавъ ихъ. Степанъ улаштувавъ вѣйско у боевой стрѡй и пѡдъ проводомъ двохъ боярь вырядивъ на засаду Волохѡвъ; а сѣ змовилися покинути Степана на волю Божу, саме въ пекучу годину бою. Степанъ спершу бився хоробро, а коли стямивъ, що у Волохѡвъ недобра проти него думка, стративши багацько вѣйска, переполошився и втѣкъ до Матвѣя. Лѣпше вѣйско его — 1200 Семиградчикѡвъ — усе полягло головами. На третѣй день пѡсля сего Басараба бувъ зновъ готовымъ; що бѣ теперь оборонитися вѡдъ зрады, вѡнъ постановивъ по серединѣ кѡннихъ боярь и тыхъ охочихъ Русинѡвъ, що служили у него, а зъ бокѡвъ стали пѣхотинцѣ та те вѣйско, що у Туреччинѣ звали его семенами або чименами и звелѣвъ палити зъ гарматъ по своихъ — коли стане знати, що вони вагаються, або гадають вырватися та утекти. Стався другѣй крѡвавый бѡй на березѣ невеличкои рѣчки Ялѡвця. Тимѡшь и Василь зновъ брали гору, ажъ ось зъ разу пѡднялася буря зъ дощемъ и грозою; дощъ бивъ козакамъ прямо мѣжь очи. Молдаване, що були у Тимошевому вѣйску, першими подалися назадъ, иншѣ перейшли до Волохѡвъ. Козаки знесилилися, рвалися полагодити справу, але не було спромоги. Василь

спасаючи житє своє, утѣкъ до Галацу, за нимъ покынувъ поле боєвища Тимѡшь, а на останку и полковники Носачъ и Пушкаръ; хоробрый ватажокъ украиньскихъ левенцѣвъ Грицько — стулпиви иѣхоту въ карѣ оборонявся завзято и полягъ въ сѣчѣ; а 2000 козакѡвъ и кѡлька тысячѣвъ Молдаванъ, не маючи ватажкѡвъ, положили зброю. Молдаванъ вѡдпустили на волю, а козакѡвъ усѣхъ до одного велѣвъ переняти волоскій генераль Андроникъ. „Сей нарѡдъ, мовивъ вѡнъ, раднѣйше покидає житє, нѣ жь своевольство“. Пѡсля бою Матвѣй казавъ позбирати и похоронити повѡбываныхъ. Три тысячѣ Молдаванъ и Волохѡвъ похоронено бѡля села Финты на горбѣ и надъ ними постановлено мурованый хрестъ. Козацкѣ тѣла похоронено на другому горбѣ надъ великимъ шляхомъ бѡля села Терговиште.

Дня 18. мая на свято Вознесєня Матвѣй торжественно вступивъ яко побѣдникъ въ Терговиште. А Стєпанъ зъ боярами зновъ занявъ Ясы. Молдаване въ другій разъ заприсягли Стєпанови. Василева жѣнка, забравши останки свого добра, утекла до Сучавы. Тимѡшь вернувся на Украину та переходомъ зновъ рушивъ до Молдавии, взявши 8 тысячѣвъ козакѡвъ, що бѣ помагати Лукулєѣ.

Тодѣ-то вороги пѡднялися на молодого велєтня. Ракочій вдався до Яна Казимира, звѣстивъ его, що Тимоша розбито, прохавъ выбачити и забути давнѣй непорозумѣня, благовъ, яко мога борше вырядити до него на пѡдмогу коронне вѡйско, бо прийшовъ часъ знѣвечити Хмельничєнка, доки ще не поспѣвъ до него на помѡчь багько; на останку обѣцявся постачити свого вѡйска 30 тысячѣвъ и запевнявъ, що Волощина и Молдавица помагатимуть скрутити Хмельничєнка. Дехто съ польскихъ панѡвъ не радѣвъ єднатися зъ Ракочіємъ; нагадували про его ворогованє, про єпѡлку его зъ Хмельницкимъ, остерѣгали, що бѣ вѡнъ не зрадивъ Полякамъ якъ разъ пѡдъ тяжку годину. А инші мовили: „Не розумно цуратися чужой помочи; самъ Богъ посилає намъ єѣ тодѣ, коли мы не вмѣємо скрутити свого ворога. Хоча пѡдъ часъ безкоролевя Ракочій мавъ зсылки съ Хмельницкимъ, але то рѣчь політики. Ракочій зъ шляхотского роду, вѡнъ усе цурався тїраномъ, котрый выйшовъ съ пѡдлого роду на лихо сусѣдъ. Теперъ Ракочій спостерѣгъ, що ворохобникъ иде въ гору та въ гору и зрозумѣвъ, що треба єшнєптати его и цєвна рѣчь, що лишити на вѣки его ворогомъ.“

Остання порада взяла гору и король приставъ на думку Ракочія.

Лупула приѣхавъ у Чигиринъ до свого свата Богдана Хмельницкого. Єсть звѣстка, нѣ бы-то гетьманъ, котрый часто-густо напивався, тодѣ саме такъ пивъ, що ледви за цѣлый тыждень выбралася така твереза година, що Лупула мѡгъ розповѣсти про свое лихо. Хмельницкій наливъ сватови шклянку вина и промовивъ: „Отсе тобѣ найлѣпшій лѣки проти усякои туги“. Лупула розгнѣвався и нѣ бы-то потѡмъ мовивъ до своихъ: „Мабуть не дармо кажуть, що козаки — ведмедѣ въ людскому видѣ, або коли й люде, такъ обернені на ведмедѣвъ“.

Зсаджений зъ господарства Василь вдававъ, що вѡнъ нѣчимъ не дратувавъ Польщи, що вѡнъ, якъ и давно, спѡльникъ Речи-Посполитой, тымъ-то и вдався до короля прохати пѡдмоги: мабуть Василь зробивъ се зъ вѣдома Хмельницкого. Лупулові пѡсланцѣ прибули майже одночасно съ пѡсланцями Ракочія и Степановыми. На дивовижу Полякамъ и Тимѡшь вдався до нихъ, обѣцяючи прилучити до Польщи придунайскій крайны. Не довго думаючи Поляки пристали до Ракочія и Степана. Король признавъ нового господаря и пѡславъ до него на подарунокъ вино и двохъ коней. Канцлеръ Корицинскій одержавъ тодѣ листъ вѡдъ наши силістрійского, котрый ремствувавъ на козакѡвъ за Тимошеве своевольство, называвъ ихъ розбѣшаками и усовѣщувавъ приборкати ихъ. Усе йшло на шкоду Украинѣ. На пѡдмогу угорскому и волоскому вѡйску король вырядивъ 6 тысячѣвъ польского вѡйска пѡдъ проводомъ Кондрацкого, та ще 1500 пѣхотинцѣвъ нѣмецкихъ, а перегодомъ ще й охочихъ съ Клодиньскимъ. Два польскій паны, Яскольскій и Гембицкій поѣхали до Семигородского князя умовитися про спѡлку на довгій часъ, що бѣ сиѡльными силами Польщи и Трансильваніи зъ двома дунайскими князѣвствами утихомирити козакѡвъ.

Василеви и Тимошеви лишилася єдина надѣя на Богданову заемогу. Смутна вѣстка про неспѡдѣвану перемѣну справы на Молдавщинѣ прийшла до гетьмана тодѣ саме, якъ вѡнъ бувъ затурбований заходами проти Полякѡвъ, що готовилися набѣгти на Украинну. Гетьманъ розмѣркувавъ, що побѣда залежить єдино тѡльки вѡдъ поспѣху и вѡдважився випередити короля. Съ табору бѡля Глинянъ приходили добрі вѣсти:

гукторили, що жовніри ворохобляться и втѣкають. Хмельницькій взявъ 30 тисячѣвъ козакѣвъ, кѣлька тысячѣвъ Татаръ и рушивъ на Подѣль. Дня 6. червця бѣля Печеръ на рѣцѣ Бѣзѣ, де гетьманъ оглядавъ своє вѣйско, приѣхавъ до него гонецъ вѣдѣ Януша Радивиля: Загоровскій. Литовскій гетьманъ теперъ бувъ своякомъ Богданови. Недоля Молдавского господаря зблизила ихъ. Радивиль не долюблювавъ Яна Казимира и инколи, якъ и инші литовскі паны того часу, сприявъ литовскѣй самостѣйности, до того жъ вѣнъ бувъ дісидентомъ. Згода мѣжъ Хмельницькимъ та Радивиломъ може пошла бѣ далѣ, коли бѣ обставини не примусили Хмельницького ватажкувати хлопскимъ рухомъ, а Радивиль бувъ наномъ и нѣчимъ иншимъ не мѣгъ бути. Теперъ вѣнъ выступавъ тѣльки примирителемъ короля съ Хмельницькимъ. Съ такою думкою вѣнъ и пославъ листъ черезъ Загоровского.

Съ Кієва до Бѣлон-Церкви провѣвъ Загоровского вѣдѣлъ козакѣвъ: тутъ зустрѣвъ его съ шанобою Золотаренко, Богданѣвъ шуринъ и йшовъ зъ нимъ до козацкого табору. Коли Загоровскій вѣѣздивъ до табору, его зустрѣвъ Миргородскій полковникъ Лѣсницкій. Посередѣ табору стояло гетьманьске шатро, а бѣля него шатро писареве. Выговскій зустрѣвъ посланця и перепросивъ за гетьмана, покликавъ его до себе, и по украиньскому звичаю, повитавъ хлѣбомъ-сѣлью. Обыдва вышли. Перегодомъ обозный Коробка покликавъ Загоровского до гетьмана.

Якъ тѣльки Загоровскій вступивъ до гетьманового шатра, Богданъ зустрѣвъ его привѣтливо, ставъ его обнимати та цѣлувати. Загоровскій подавъ ему листъ. Гетьманъ передавъ той листъ писареви, самъ сѣвъ и посадовивъ бѣля себе гостя. Писарь Выговскій ставъ читати листъ, гетьманъ уважно слухавъ; але двѣчи перебивъ Выговского: коли Выговскій прочитавъ про бажанѣ згоды, Хмельницькій глибоко зѣтхнувъ и мовивъ: „Дай Боже! дай Боже згону!“

Читаючи далѣ, Выговскій прочитавъ порадѣ коритися королю. Хмельницькій зновъ перебивъ и мовивъ: „Я дуже радый и готовъ на згону; бѣльше скажу: чи довго, чи не довго стоятьме отся вѣйна, я все готовъ вклонитися его величности нашему законному державцеви и добродѣви“.

Коли Выговскій вычитавъ увесь листъ, Хмельницкій мовивъ до по́сланця: „Богъ менѣ свѣдкомъ, хоча я йду теперъ зъ своимъ вѣйскомъ проти королѣвского вѣйска, та не на те, що бѣ битися. Богъ се вѣдає! Я йду, що бѣ за по́дмогою князя Радиви́ла отримати вѣдъ короля згоди на вѣки! Годѣ вже литися крові христіянської! Я поверну усѣ свои сили проти ворогѣвъ хреста святого. Клянуся Богомъ, що не хочу вѣйны“.

Хмельницкій промовивъ отсѣ слова зъ великимъ чутемъ. Принесли горѣвки. Хмельницкій выпивъ за здоровлє Радиви́ла и въ ту годину выцалили сѣ пятѣхъ гарматъ. Потѣмъ за Радивилове здоровлє выпивъ Выговскій и выцалили двѣчи зъ гарматъ.

Выпивши Хмельницкій зновъ мовивъ: „У короля вѣйска буде тысячѣвъ 45, окрѣмъ посполитого рушеня; такъ менѣ говорено, чи правда се?“

„Не скажу“, вѣдповѣвъ Загоровскій.

„А у васѣ? — спытався Хмельницкій“.

Загоровскій вырахувавъ ему, выходило тысячѣвъ сѣ пять-найцять.

„Такъ, такъ, мовивъ Хмельницкій, я все вѣдаю, усє знаю. Ану, пане Загоровскій, погляньте на мое вѣйско“.

Заздалегѣдъ гетьманъ звелѣвъ уставитися козакамъ. Загоровському привели коня и вѣнъ у купѣ зъ гетьманомъ поѣхавъ по табору. Надъ нимъ, доки вѣнъ ѣхавъ, держали бунчукъ. Козаки стояли лавами, зъ бокѣвъ бувъ татарскій на-товпъ.

„Вѣйска у мене, мовивъ Хмельницкій, самыхъ козакѣвъ 30 тысячѣвъ; було бѣльше та я розпустивъ по домо́вкахъ: нехай тамъ хлѣбъ роблять... а орды у мене буде тысячѣвъ зъ вѣсѣмдесять“.

Загоровскій мовчавъ, але самъ собѣ гадавъ, що у Хмельницкого вѣйска менше, нѣ жъ вѣнъ каже. Козацкі лавы стояли вельми гарно: багацько прапорѣвъ розвѣвалося надъ ними; оденъ зъ нихъ вызначався; вѣнъ бувъ червоный, адамашковый, сѣ позолоченою банькою на верху держака и вже старый. То бувъ той прапоръ, що подарувавъ козакамъ король Владиславъ. Козаки берегли сей прапоръ и держали его при гарматахъ. Хмельницкій показавъ Загоровському и гарматы свои,

декотрі зъ нихъ дивували своєю величиною: що бъ зрушити ихъ, треба було шестеро коней.

На другій день 7. червня Загоровского покликали обѣдати до гетьмана. Хмельницькій щиро частувавъ гостей, але звелѣвъ Татарамъ, що бъ поузъ шатро его провели натовиъ польскихъ бранцѣвъ; мѣжъ ними було два небожѣ пана Маховского. Хмельницькій нѣ бы нѣчого не вѣдаючи, ставъ цѣкаво розшытувати, якій то бранцѣ? Ђму повѣдали, що то польскій пѣдѣздъ, що нанавъ на село Клиницѣ; козаки и Татаре неспѣдѣвано забѣрали ихъ и привели.

„Боже мѣй, Боже мѣй! мовивъ гетьманъ зѣтхнувши: люде его корѣвской величності бѣють невинныхъ христѣянъ и палѣть мѣста! я йду съ покорою, а Ляхи воювати заходжуються“.

Тутъ Выговскій при Загоровскому выкупивъ у Татаръ небожѣвъ Маховского мабутъ не гадаючи, яку вагу матимѣ колись сей самый Маховскій для его власного житѣя.

Дня 11. червця Хмельницькій прощався зъ Радивиловымъ пѣсланцемъ: тутъ бувъ и Выговскій. Хмельницькій бувъ привѣтний, веселый, пивъ за Радивилове здоровле, зновъ палили зъ гарматъ, на останку гетьманъ промовивъ:

„Коли его милѣсть, князь Радивиль спрѣможеться насъ помирити, такъ придбаѣ собѣ славу на вѣки и зѣбѣвѣе вѣйско запорозке вѣрно служити ему и тестѣви его, Молдавскому господарѣви, за котрого вѣнъ — яко сынъ, повиненъ заступитися у купѣ зъ моимъ сыномъ. Пѣне Загоровскій! прохай князя Радивила, нехай буде до насъ ласкавъ, якъ отецъ и предки его були; нехай насъ съ королѣмъ помирить, а коли ласки его корѣвской милѣсти намъ не буде, такъ мы або добѣмѣся до спокою, або оденъ на другому поляжемо за вѣльнѣсти нашѣ! Мы поневолѣ повиннѣ шукати собѣ запомѣги; Турецкій императоръ обѣцявся менѣ; Турки менѣ вельми сприяють, а царъ Молдавскій обѣцявся помагати менѣ за те, що я воюю за вѣру та церкву православну, Татарѣ стоятъ надъ Днѣпромъ и самѣ просѣются помагати намъ. Татарѣ—у мене въ рукахъ, то нашѣ добродѣѣ! Але правду мовити у насъ зъ ними небавомъ бы ставъ розбратъ, коли бъ тѣльки намъ погодитися съ Польскою Короною, тодѣ Татаръ не було бъ на Украинѣ. Що бъ Литва

на насъ напала, на се не сподѣваємося, а хочъ бы ч напала— що бѣльше? Покрутяться по Украинѣ, та ч поѣдутъ до дому, а мы по старому будемо на Украинѣ сидѣти; трудно козацке корѣне згубити, а хочъ бы ч подо- лѣли насъ и обернули Украину въ пустыню, Татаръ тымъ не стримають. Татарамъ тодѣ бѣльше лишиться про- стору и вони дальше поѣдутъ на Польшу“.

Вѣдпустивши Загоровского, Хмельницкій пошовъ зъ вѣй- скомъ дальше. Козаки взяли замокъ Городецкій, и, якъ говорили Поляки, не дали тамъ пощады нѣ шляхтѣ, нѣ посиѣльству.

У польскому таборѣ нѣчого не вѣдали, ажъ ось несподѣ- вано бѣля Зборова польска ватага зустрѣлася съ козацкою. Полякѣвъ козаки знѣвечили, але ватажокъ польскій Пѣсочинь- скій встигъ утѣкти до своего табору и подавъ сумну звѣстку, що Хмельницкій не дальше якъ миль за 15 вѣдъ Полякѣвъ. Такимъ чиномъ у польского вѣйска бувъ часъ приладитися и зустрѣти ворога въ ладу. Король поѣбодрявъ поѣдручныхъ своею вѣдвагою. Стычка бѣля Зборова потурбувала козакѣвъ. Полонені Поляки казали, що у польскому таборѣ величезна сила вѣйска, що комісія знайшла засобы утихомирити жовнѣ- рѣвъ, що король поѣднанъ зъ Волощиною и зъ Ракочіємъ, що небавомъ мусить до польского вѣйска прийти посполито рушенѣ.

Козаки обурилися и ремствували на гетьмана. Хмельниц- кій дѣйшовши до Тернополя, зѣбравъ бѣля Жѣвквы на раду усе вѣйско: „Що намъ робити, чи йти на Ляхѣвъ, чи нѣ? Орды не багато маємо и та назадъ вѣдступає?“ пытався гетьманъ; хочъ у него все бувъ звычай пытатися, якъ повѣдавъ полоненый козакъ Власенко. Усѣ козаки въ оденъ голосъ гукнули: „Що Богъ и ты учинишь, мы готові, якъ почавъ такъ и кѣнчай“.

Хмельницкій вырядивъ ще разъ поѣсланцѣвъ до короля: поѣсланцемъ выбравъ кіевского полковника Ждановича та кѣль- кохъ козацкихъ урядникѣвъ. Вырядивши поѣсланцѣвъ, Хмель- ническій рушивъ зъ Галичины на Украину и ставъ бѣля Чорного Острова.

Ждановичъ прибувъ тодѣ, коли Поляки голубили нову надѣю на успѣхъ у вѣйнѣ. Ракочій и Волоскій господаръ умо- вили Яна Казимира ити зъ вѣйскомъ до Молдавии, що бѣ не пустити туды гетьмана, знѣвечити Тимоша и тодѣ вже йти

на Украинну. Король готовився рушити. Ждановича не допустили до короля, а покликали до гетьмана Потоцкого.

Въ козацкій просьбѣ спершу було приписано, що після бѣлоцерковской умовы винуваті не козаки, а Поляки за те, що зновъ почала литися кровь, а далѣ мѣжъ иншимъ стояло: „Просимо покѣрливо, що бѣ король на будучій часъ бувъ ласкавый, додержавъ зборѣвской умовы, що бѣ нашій рускій церкви и монастырѣ, вѣдповѣдно правилъ ихъ, були зъ своими маетками не порушені, а унія скасована, якъ у Польщѣ такъ и по Великому князѣвству Литовскому. Коли жъ король и Рѣчь-Посполита не будутъ до насъ ласкави, то мы, не бажаючи лити кровь, иншими заходами мѣркуватимемо про нашу безпечнѣсть“. Ждановичъ, вѣдповѣдно потайному наказу Хмельницкого, додавъ вѣдъ себе, що козаки незадоволені на Хмельницкого за те, що вѣнъ волилъ вѣдати ихъ Туркамъ въ неволю и бажають лишитися покѣрными королю, що бы тѣльки король затвердивъ зборѣвску умову, та що бѣ унія була скасована. Але вымагане скасованя унії и потвердження зборѣвской умовы выкликали мѣжъ панами таке ремствоване, що самъ Потоцкій, вхопивши гетьманьску булаву, хотѣвъ бити нею пѣсланцѣвъ Хмельницкого.

„Зброею, гукавъ вѣнъ, зброею я дамъ вамъ вѣдповѣдь на вашій нерозумній и варварскій вымаганя!“

Присутній паны ледви синили его. Король дочувшись, и собѣ зрозумѣвъ, що козацке пѣсланництво нѣщо бѣльшъ, якъ звычайній хитрощѣ Хмельницкого. Після рады покликали козацкихъ пѣсланцѣвъ и Потоцкій вѣдповѣвъ имъ такъ:

„Не до Хмельницкого зрадника, але до всего вѣйска запорозкого я вѣдповѣдаю. Ёго величнѣсть не тѣльки не схотѣвъ читати вашои просьбы, написанои за цородою лукавого и двудушного Хмельницкого, але й бачити тебе, пане полковнику! Я прохавъ за васъ, але марне! Вашій злочинства та зрады перемогли вже хочъ яке милосерде. Доти вамъ не буде спасеня, доки вѣйско запорозке не выдасть Хмельницкого, не розѣднається съ Татарами и не задержитъ того чавша, що вырядила Туреччина. Тодѣ нехай значнѣйшій вашій, Выговскій та Богунъ, приходятъ до нашего табору, будучи певными за свою безпечнѣсть. Вы лишитесь въ заставѣ, а оденъ зъ васъ, самый простый, вѣдвезе вѣдповѣдь“.

Отсю препоруку далъ якомусь сотникови Микитѣ.

„Вже, мовивъ Ждановичъ, коли воля вашої величності така, що бѣ я тутъ лишився, то не вѣдважуся и не слухати, але те вѣдаю, що вѣйско занадто ремствуватиме за такій вчинокъ: воно гадатиме, що мене вже й на свѣтѣ нема, розлютується и задержить вашихъ посланцівъ, коли трапитъся вамъ посылати. Посолъ, якъ оселъ, каже приказка, що на него наложено, те вѣиъ и несе; за чимъ мене послали, съ тымъ повиненъ я вернутися назадъ. А инакше посѣте вы въ козацкихъ серцяхъ занадто велику до васъ ненависть“.

Однѣ повѣдають, що коронный гетьманъ вѣднутивъ кѣвского полковника, а другѣ кажуть, що затримавъ, але новодився зъ нимъ вѣчливо. Певнѣйше останнє, бо р. 1654 Ждановичъ перебувавъ у неволѣ у Радивиля, котрому, мабуъ, передано его зъ вѣйска коронного.

Марне тодѣ пильнувавъ Янушь Радивиль прихилити короля и панѣвъ до згоды, радивъ ласкаво обходитися съ Хмельницкимъ и вырядити комісарѣвъ, що бѣ зложити зъ нимъ умову; вѣиъ самъ брався запомагати сему, зацвнявъ, що козацкѣй гетьманъ згодиться на мирову, зацвнявъ, що коли Хмельницкого довести до роснуки, такъ вѣиъ пристане до царя Московского. Но думцѣ Радивиля вже знати було, що Московщина шукала приводу посваритися съ Польщею и напасти на неї съ козаками. Вѣиъ радивъ прилащити Хмельницкого, а сынамъ его дати староства. Не послухали Радивилової порады. Его не пошанували стѣлько, що бѣ не запомагати ворогамъ его тестя Василя Лунулы, забули, що й Лунула довгѣй часъ сприявъ Польщѣ, що вѣиъ ставъ сватомъ Хмельницкому и сего досить було, що бѣ поводитися зъ нимъ наче зъ ворогомъ Польщи.

Вѣйско польске лаштувалося вже рушати, якъ ось 20. липця прибувъ посланецъ царя Олексѣя, бояринъ Рещинъ-Оболенскѣй съ товаришами. Авдѣнцію дано ему у Львовѣ. Вони й теперъ змагалися про недописки въ царскому титулѣ, показували бѣльшь нѣ жъ 200 листѣвъ вѣдъ польскихъ шляхтичѣвъ, де були помылки въ титулѣ Московского царя и вымагали, що бѣ небавомъ покарати на смерть тыхъ, хто поробивъ помылки. Московскѣй посланецъ скаржился и на короля за те що въ універсалахъ робивъ такѣ самѣсенкѣй помылки и выма-

покарати на смерть шляхтича Окуня за те, що въ Варшавѣ не добре высловлявся про царя.

Паны вѣдповѣдали, що здоровый розумъ забороняе карати на смерть людей неповинныхъ, тымъ паче, що помылки въ титулахъ вийшли не зъ лукавства, а черезъ незрозумѣлѣсть и невѣдомѣсть.

„Вѣдъ себе, додали вони, мы вымагаемо кары на смерть тыхъ дворянъ московскихъ, що пропускали въ Московщину волоцюгъ козакѣвъ; дальше вымагаемо, що бѣ було заборонено московскому патріярсѣ высвячати въ Польшу попѣвъ греко-російской вѣры“.

Повстала обопѣльна незгода; на останку бояринъ обѣзався про Хмельницкого :

„Великій державецъ, его царска величнѣсть, мовивъ Репнинъ, для православной христіаньской вѣры и святыхъ божихъ церковь зрѣбѣть братови своєму, королю, такіи вчинокъ, що wybачить тымъ, що наробили помылокъ, коли король та паны утихомирять усобицю съ черкасами, вернуть имъ церкви, що обернули пѣдъ унію, не чинитимуть православнымъ утискѣвъ и погодяться зъ ними на зборѣвскихъ умовахъ“.

Паны вѣдповѣдали: „Уніи король не може знести, не зломавши присяги; пѣдъ Зборовомъ вѣнъ нѣколи не обѣцявся, що въ Польшѣ житимуть люде сами лишень руской вѣры, а уніятѣвъ не буде; се все одно, коли бѣ же почали вымагати, що бѣ по Московщинѣ знести стару грецку вѣру. Король не забороняе жити въ его державѣ христіанамъ усѣхъ вѣръ; вѣнъ затвердивъ права духовенъства римского и грецкого, такъ якъ робили се и его попередники. Причиною усобицѣ та ворохѣбнѣ не вѣра, вѣры въ Польшѣ нѣхто нѣколи не втискавъ, а заборона козакамъ своевольствовати, грабувати и турбувати сусѣдній краѣ: козаки безъ сего не можуть жити. Рѣчь-Посполита не може вже погодитися съ Хмельницкичъ нѣ на зборѣвскѣй, нѣ на бѣлоцеркѣвскѣй умовѣ; погодиться зъ ними тодѣ, коли козаки лишаться при тому, при чому були до усобицѣ. Прецѣнъ же, коли царъ береться звести короля на мирову съ козаками, такъ чи вѣзьме вѣнъ (царъ) на себе вѣдповѣдати за непокѣрливѣсть и неслухнянство Хмельницкого, котрый гадае вже перейти на пѣдданство до Туреччины? Король хоче йти зъ вѣйскомъ на козакѣвъ, але коли вони положать зброю

и покоряться, то король дасть имъ прощенье; а нѣ, то нехай вашъ царь допоможе намъ покарати сего ворохобника, яко и вашего и нашего врага“.

Бояре не вважали и вимагали мирови съ козаками. Паны на вѣдрѣвъ вѣдмовили. Вѣйско рушило въ похѣдъ на очахъ пѣсланцѣвъ. Тодѣ Репнѣвъ попрохавъ гѣднустити его, и, йдучи вже до своєї кареты, промовивъ до панѣвъ въ останнѣ такъ:

„Великій державецъ, его царска величнѣсть, для православної вѣры и святыхъ божихъ церквей, бажає втихомирити уеобицю и хотѣвъ бачити тыхъ, що за зневагу его честі, повинні бути покарані на смерть, але король Янъ Казимиръ и паны, нехтують отсе, тымъ-то великій державецъ нашъ не терпѣтиме бѣльшь такого безчестя и не выряжатиме до васъ своихъ пѣсланцѣвъ, а казатиме про всѣ ваші неправды и про зрушенє вѣчної умовы, написати до всѣхъ сумѣжныхъ державцѣвъ христіаньскихъ и бѣсурманьскихъ, а за православному вѣру, за святі божі церкви и за свою честь стоятиме стѣлько, скѣлько запоможе ему милосердный Богъ“.

Полякѣвъ образило те, що царь Московскій нагадавъ про вѣру; вони мовили: жадна держава не має права втручатися до нашихъ справъ. Гарна цѣкавѣсть—знати, що дѣється у чужѣй хатѣ!

Пѣсля сего польске вѣйско рушило до Галича. „Мы переходили, повѣдає оденъ съ тыхъ, що були въ походѣ сему, гаями та вертепами, багато тратили коней и людей. На споминъ сего походу лишилися недоломки зъ возѣвъ“.

Поляки затаборували мѣжъ Галичемъ и Богуславцемъ, коло памятника Хмелецкого, що побѣдивъ Татаръ. Тамъ простояли вони тыжнѣвъ зо два, а тымъ часомъ вырядили 5000 зъ Донгофомъ на запомогу до Кондрацкого и Клодиньского.

Поляки не вѣдали, куды и зъ якою гадкою вѣдѣйшовъ Хмельницкій и не тямили, куды имъ ити: чи до Молдавщины, чи на Украину? Ляндскороньскій стоявъ за те, що бѣ король ишовъ на Украину и пильнувавъ швидше знѣвечити ворохобию, доки обставины не сприяють Хмельницкому. Не такой думки бувъ Любомирскій, порадникъ зъ досвѣдомъ, але сталый суперечникъ короля. Вѣнъ довсѣдивъ, що Поляки повинні помагати спѣльникамъ, що знѣвечили Тимоша, вони ще бѣльшь знеси-

лять Богдана, а самі змѣцнѣться и черезъ те швидше задушать ворохобню. Король не тямивъ, що робити и звелѣвъ рушати на Подѣле, гадаючи робити потѣмъ вѣдповѣдно обставинамъ. Перейшовши по тѣсныхъ дорогахъ и лихихъ переправахъ, Поляки затаборували бѣля Гусятина, а перегодомъ прийшли до Каменця. Стали вони въ такому мѣстѣ, що бѣ перестрѣти гетьмана, коли вѣнъ итме на пѣдмогу сынови. Янъ Казимиръ торжественно съ табору вѣхавъ въ Каменецъ: гули дзвоны, гремѣли гарматы, цехи повбиралися наче на свято, весело вытинала музыка; гукали „вѣвать!“ усе пѣдбодряло Полякѣвъ. Новѣ силы пѣдходили до нихъ разъ-по-разъ. Паны прибували до табору зъ власными ватагами, польный писаръ привѣвъ 600 чоловѣка, панъ пѣдчасѣй 700; коронный гетьманъ кѣлька сотень: усе отсе були вояки гарно зазброенѣ; воеводства постачали своихъ лановыхъ. Деякѣ мѣста и мѣсточка рускѣ вырядили пѣсланцѣвъ прохати прощенья. Зъ сего Поляки выводили, що пропала вже моральна сила Хмельницкого надъ народомъ и що хлопцы, покоштувавши козацкои управы, волѣють радо покоритися своимъ добрымъ панамъ и дозорцамъ ихъ.

Хмельницкѣй, одержавши вѣдповѣдь своихъ пѣсланцѣвъ, прибувъ до Переяслава и 13. серпня пѣславъ по всѣй Украинѣ унѣверсаль: вѣнъ оповѣщавъ украиньску люднѣсть про зраду Полякѣвъ, котрѣ, що бѣ погубити Украину, поєднали до себе Семигородского князя и Волохѣвъ; вѣнъ звѣщавъ, що Украина вельми небезпечна и кликавъ, що бѣ люде не гаялися, кидали господарскѣ sprawy, навѣтъ жнива, та зазброившись поспѣшали до Чигирину; а звѣдтѣль ити вмирати, якъ мовивъ гетьманъ, „на достославному полѣ бѣовому и прияти вѣдъ десницѣ Всевишняго страдальческѣй вѣнець за истину“. Таке жѣ посланѣе вѣнъ вырядивъ и до Запорожцѣвъ.

Тодѣ жѣ таки пѣславъ Хмельницкѣй гроши въ Туреччину, пильнуючи зновъ привернути до себе продажный урядъ. Хмельницкѣй заевнявъ везѣра, що Ракочѣй, зъєднавшись съ Поляками, думаетъ вызволитися съ пѣдданьства Туреччины, та ѣ постановляетъ нового господаря въ Молдавинѣ, що бѣ черезъ те послабшали силы турецкои власти на земляхъ придунайскихъ, дальше додавъ, що Ракочѣй змовився зъ Римскимъ императоромъ и зъ Венецією протѣ Туреччины. Везѣръ добре тямивъ, що Хмельницкѣй его ошукуе, черезъ те вѣнъ не бувъ цѣлкомъ

прихильнимъ до козаччини, але страхався, що бъ Ракочій не набрався сили, тымъ и обѣцявся Хмельницкому запомогти, хоча и вырѣкъ ему именемъ надпшаха незадоволене за те, що Тимѡшь самовѣльно набѣгъ на землѣ Туреччины. „Великому нашому державцеви, писавъ везірѣ, гнѣвно стало, що сынъ твоій зъ вѣйскомъ пошовъ на тѣ державы, що становлять батькѡвщину нашего державця, а господарѣ тыхъ державъ, холопы великого державця. Ты, певный друже нашъ, самъ тямѣшь, що нашъ великій державецъ самодержавный и грѡзный; усѣ поѡданцѣ его слухаютъ и боятся его, нѣхто безъ его волѣ не вѡдвѣжится втручатися до его батькѡвщины. Мусѣшь ты се все памятувати, ставши въ поѡданьство нашего великого державця, ты повиненъ берегти его честь и виконувати его наказы. Коли все йтимете отакою стежкою и шануватимете нашего державця, то вамъ що дня прибуватиме бѡльше чести надъ иншими нашими поѡданцями. Стримуй же свое вѣйско и не давай имъ ходити до нашихъ державы. Мы не разъ вже посылали до Крымского хана наказы, що бъ запомѡгъ вамъ; а сына свого забори до себе и не гаячись вѡдѡшли нашего поѡсланця; а мы вашѣ просьбы предкладатимемо щиро великому нашому державцеви, властителю четвертой частины землѣ“. Турецка имперія була тодѣ близко до руины. Султаномъ бувъ недолѣтокъ; при дворѣ панували гаремнѣ интриги, везіроувъ мѣняли одного за однимъ; звычайно зсадженого карали на смерть. По провинціяхъ коилася ворохобня; въ столицѣ безчинствовали яничаре, вони такой набралися силы, що були въ державѣ справдешнимъ урядомъ. Не щастило Туркамъ и въ справахъ околичныхъ. Венеціанцѣ разъ-по-разъ розбивали морскій силы Туреччины. За такими обставинами не великой користи було сподѣватися вѡдѣ Туреччины; хоча й боятися еи не було чого. Хмельницкій смѣливо заманювавъ везіроувъ поѡданьствомъ козакѡувъ; въ Царгородѣ вважали ихъ за поѡданцѣвъ султана. Але нѣ козаки, нѣ Украинскій нарѡдъ не показувалися прихильными до турецкого панованя. Въ червцѣ 1683 р., коли вже стояла надъ головою вѡйна съ Поляками, прибули до Хмельницкого турецкѣ поѡсланцѣ. Вѡнѣ на радѣ въ Тернополѣ звѣвъ рѣчь на турецке пановане: рада обурилася! повстало страшенне ремствованѣ, рада вѡдмовила навѣтъ vysлухати турецкого поѡсланця.

Другіі по́сланці були ви́ряжені до хана. Сего не трудно було прихилити. Зрадливий спільникъ черезъ свою зраду бо́ля Берестечка багато програвъ. Поляки уважали, що добули по́бѣду своєю вмѣлостею, а не зрадою хана и черезъ те рахували, що за ними є право по́рвати зборѣвску умову, та й залишили виплачувати данину Крымскому ханови. Ханъ велѣвъ ордамъ крымскимъ и кизильбашскимъ збиратися въ похѣдъ. Исламъ-Гирей пильнувавъ прихилити до свого замѣру турецкій урядъ и доводивъ везіровя, що не треба давати Польщѣ набиратися сили, а треба одбрати вѣдъ неї Украинну, нѣ бы то для Хмельницкого, а потѣмъ можна буде легко єѣ по́дбити по́дъ Туреччину.

Третій по́сланці поѣхали до Москвы. „Оповѣщаю вашу царску величнѣсть, писавъ Хмельницкій, що король вже йде на Украинну; а мы вдаємося до васъ, бо не бажаємо вѣддавати на наругу божихъ церковъ та монастирѣвъ и христіянъ на поталу. Благаємо васъ, що бѣ звелѣли швидше ви́рядити до насъ помѣчь. Коли ваша царска величнѣсть и теперъ не зглянетесь на православныхъ христіянъ, що зъ слѣзми благають у васъ ласки, такъ чужовѣрці по́добють насъ по́дъ себе и примусять насъ чинити ихъ волю. Царъ Турецкій вже приславъ до нашего табору въ Бѣрки свого по́сланця, по́дмовляючи до себе въ по́дданство, але я, вѣдмовивъ ему, сподѣваючись на вашу ласку; а коли ты, великій царю! не зглянешся, не приймешъ насъ до себе, тодѣ менѣ, лишиться здатися на Бога, вѣнъ знає, що я кѣлька разѣвъ благавъ ласки и не бачивъ єї. Але съ Польскимъ королемъ нѣ за що мы не погодимоя“.

Съ початку серпня Хмельницкій давъ Тимошеви 20.000 козакѣвъ и ви́рядивъ єго до Молдавщины: до нихъ бо́ля Калниболота пристало двѣ тысячѣ Татаръ зъ мурзою погайскимъ, самъ же Богданъ переѣхавъ на короткій часъ до Суботова спочити, дальше ставъ ѣздити по насѣкахъ та нити горѣвку. Прибувъ до него царскій по́сланецъ Иванъ Хоминъ. Се бувъ вже другій гонецъ; передъ нимъ приѣздивъ стольникъ Ладыжинскій. Хоминъ, якъ и Ладыжинскій, переказавъ гетьманови, що царъ чекає, що выйде съ по́сланництва въ Польщу Рєшніна Оболенського, а якъ довѣдається, тодѣ выдасть євоіі „указъ“ „Ты гетьмане Богдане и ты ицаре Иване и усе вѣйско запорожке, будьте надѣйніи на царску ласку“, мовивъ Хоминъ.

„У насъ, вѣдповѣдавъ Хмельницкій и на думцѣ того нема, що бѣ годитися съ Поляками; бо що съ того, що вони зъ нами умовилися и бѣля Зборова и бѣля Бѣлоп-Церкви! заприсягли та й зломали присягу! Нехай тѣльки царь прише до насъ вѣйско, а я напишу листы и въ Оршу, и въ Могилѣвъ, и до иншихъ бѣлорускихъ мѣстъ; Бѣлорусины заразъ почнуть битися зъ Ляхами, а ихъ буде тысячѣвъ 200“. За кѣлька днѣвъ потѣмъ Хмельницкій частувавъ царского гонця, а 19. серпня на прощанѣ приѣхавъ до него. Хоминъ про сей приѣздъ повѣдае такъ: „Гетьманъ вистоявъ молебень въ церквѣ Воскресеня и поѣхавъ до царского гонця. Передъ гетьманомъ вели двое коней, покрытыхъ попонками; сурмачѣ сурмили въ сурмы; позаду гетьмана ѣхала сотня козакѣвъ. Пѣдѣхавши до ворѣтъ, гетьманъ злѣзъ съ коня, козаки, що були зъ нимъ те жѣ позлѣзали и пѣшли за нимъ у двѣръ. Гетьманъ бувъ вже пиянымъ и сѣвъ бувъ на дворѣ, але царскій гонецъ попрохавъ его до свѣтлицѣ. Тутъ Хмельницкій казавъ до него: „Турецкій императоръ задержавъ бувъ моего пѣсланця Ильяша за те, що сынъ мой воювавъ Волощину, а якъ прочувъ, що я вдаюся до царя Московского въ пѣдданьство, заразъ пустивъ Ильяша. Турокъ боится, що бѣ и царь не пѣславъ вѣйска на его землю“. „А я чувъ, мовивъ гонецъ, що до тебе на помѣчь пришли Крымцѣ?“ Се правда, вѣдповѣвъ Хмельницкій и я зъ ними йду на вѣйну. Нехай тѣльки царь прийме насъ на вѣчне пѣдданьство и пѣшле до насъ на запомогу свое вѣйско; мы окрѣмъ него нѣ до кого не вдаємося и не хочемо пѣддатися. Крымскій ханы и мурзы усѣ мои друзьяки и послушаютъ мене и вони съ Татарами будутъ у царя у вѣчному холопствѣ. Теперь саме пристигло щастѣ царевнѣ. Иншій землѣ, що близько до насъ пѣдѣшли, будутъ у него въ пѣдданьствѣ“.

Вѣйско козацке збѣльшувалося: властиво козакѣвъ було 59 тысячѣвъ, зъ нихъ 9 тысячѣвъ було Запорожцѣвъ.

Тодѣ вже не було жывости минувыхъ лѣтъ: разъ-у-разна руина остогидла народови. А тутъ трапився ще й недорѣдъ. Трохи не 12000 народу пѣшло на Пизъ; иншій переселялися въ Московщину. Наказъ Хмельницкого кидати господарство и роботы та поспѣшати до его вѣйска, выданный уже вдруге,—выкликавъ въ народѣ реметвованѣ и навѣтъ неслухнянѣсть. Хмельницкій тяжкими засобами приневолювавъ слухати его

наказовъ. Разъ Ловвцъ не послушали и не пошли робити захисту; Хмельницькій велѣвъ налити Ловвъ.

И Хмельницькій такъ само, якъ и вороги его, не тямивъ, куды ему рушити. Зъ одного боку сынъ его кликавъ швидше на помѣчь, зъ другого—Украинѣ загрожувавъ набѣгъ Поляковъ. Вѣнъ загадався ще разъ завести съ Поляками переговори. Выряжати своихъ вѣнъ побоявся, що бѣ Ляхи не задержали й другого посланця, такъ, якъ Ждановича. Вѣнъ вырядивъ до короля бранця шляхтича Полницкого зъ листомъ и умовлявъ на мирову. Отсе ще бѣльше роздратовало Поляковъ и подохотило ихъ. „Певна рѣчь, мовили вони, що Хмельницькій боиться насъ и не йме вѣры въ свои силы. Отъ теперь то й треба его зпѣвечити“.

Сучавскій замокъ стоявъ на березѣ Серета, бувъ не подступнымъ: черезъ що, та ще й черезъ те, що бувъ недалеко вѣдъ Украины, его выбрали пристановищемъ Лупулисѣ. Спершу до фортецы вступило 2.200 Молдаванъ, зъ нихъ 1.200 наняла господариха на свѣй коштъ. Степанъ съ кѣлькома тысячами своихъ прибувъ до Сучавы, Ракочій вырядивъ до него 10.000 Семиградчанъ подъ проводомъ Петко-Петвана, Максея-Мигалі та Келемена; вони мусѣли посадити Степана зновъ господаремъ и перебувати въ Молдавщинѣ, доки его власть не змѣцнѣе. Вони затаборували бѣля Сучавы и сподѣвались полонити господариху й усѣхъ, хто тримався Лупулы. Самъ Лупула бувъ у Рашковѣ. Тимѣшь поспѣшавъ до Сучавы на помѣчь, за нимъ йшло друге козацке вѣйско подъ проводомъ досвѣдного и умѣлого калъницкого полковника Миколы Хведоренка. Однѣ историки кажутъ, що козаковъ до Молдавщины вступило 7000, другі 12.000. Въ селѣ Цыциловѣ, бѣля мѣста Сороки, за мильо вѣдъ Днѣстра, козаки напали на 2000 Молдаванъ, що стояли сторожею подъ проводомъ Степана Гергицѣ. Нанадъ стався подъ сонну годину: однихъ побито, другихъ полонено, инші повтѣкали. Тимѣшь заздалегѣдъ довѣдався про всѣ рухи своихъ вороговъ и перейшовши за Днѣстеръ, заразъ подѣливъ свое вѣйско: 4000 вырядивъ ити верхѣвемъ Днѣстра и засѣсти въ прилѣскахъ, а самъ зъ 8000 пошовъ напередъ. Вѣнъ гадавъ, що коли про се довѣдається ворогъ его подъ Сучавою, то выйде на бѣй, а тодѣ чотыри тысячѣ выйдутъ съ прилѣсковъ и добудутъ ворожій таборъ. Ему поталанило. Гергиця, лишивши

по окопахъ 200 Молдаванъ, та 300 секлерѣвъ Ракочія, кпнувся на козакѣвъ. Тодѣ козаки, що спдѣли въ прилѣсѣ, напали на таборъ, бѣля Сучавы, добули его и заразъ взялися змѣцнати его: Степанъ та Истванъ повернули свое вѣйско до Сучавы, але не спромоглися вже выбити козакѣвъ, и мусѣли окопувати для себе новый таборъ. Трохи не два мѣсяцѣ що дня траплялися лютѣ стычки. Тутъ-то Степанъ и выпрохавъ у Полякѣвъ заемогу, а Ракочій у вереснѣ приславъ до него своего лѣпшого полководця Януша Кемени зъ 2000 вѣйска и зъ 12 великими гарматами. Лупулиха зъ вѣрными Молдаванами перебувала въ замку, а Тимѣшь съ козаками въ таборѣ, що вѣдбили у ворогѣвъ. Таборъ бувъ обведеный двома валами; по валахъ були понатыкуванѣ до горы лезами косы. Косы були великою пѣдмогою, бо на нихъ натыкалось и погнѣло багацько хоробрыхъ. Окрѣмъ того на вкруги табору йшовъ глибокій рѣвъ. Польске вѣйско надало Степанови силы. Сучава держалася. Козаки въ таборѣ вѣдборонялися незвычайне хоробро; нѣчого не спромоглася вѣдяти зъ ними нѣ хоробрѣсть Угрѣвъ, нѣ вмѣлѣсть Кемени. Козаки набѣгали часто неспѣдѣвано и робили ворогамъ шкоду: ватажки ворогѣвъ потомилися, гадали вже зняти облогу, якъ ось прибуло нове польске вѣйско зъ Бару. Начальникъ еи старый Гувальтъ почавъ соромити, дорѣкати полохливостю и умовивъ кѣнчити справу облоги. Обложенцѣ держалися хоробро, хоча у нихъ не ставало вже харчѣвъ; бракувало й воды, було тѣльки три колодязѣ, та й въ нихъ воды не багато и та недобра. Поляки забили течію водопроводу зъ Серета и вѣдобрали у козакѣвъ добру воду.

Прибувъ вѣдъ короля заступникъ Маховскій и пѣславъ вымагати, що бѣ вѣддали замокъ; господариха не згодилася. „Вона, повѣдає историкъ, довела тѣдѣ, що душа у неи була выше еи полу“. Запопадливо до всего вона докладала рукъ: роздавала жовнѣрамъ борошно, мясо, напѣ, воду, гроши; пѣдтримувала у Молдаванъ прихильнѣсть до себе привѣтомъ и обѣцянками; разъ-по-разъ зацѣвняла, що Хмельницкій вже недалеко и вызволить ихъ. Певна рѣчь, що такъ бы воно й сталося, коли бѣ неспѣдѣване нещастє не знищило усѣхъ надѣй.

До вѣйска спѣльникѣвъ прибувъ непримиримый Тимошѣвъ ворогъ Дмитро Вишневецкій, у которого Тимѣшь вѣдбивъ невѣсту. Вишневецкій не знавъ Тимоша на видѣ и обѣцявъ

великій гроши тому, хто вкаже его. Три шляхтичѣ, що були полонені козаками и вызволені Тимошемъ вѣдъ смерти, поиялися прислужитися Дмитрови и разъ, коли Тимошъ ходивъ мѣжъ гарматами по валу, вказали на него князеви. Инженіры направили туды колюбрину (були такі гарматы). Ядро уцѣлило у вѣзъ, де стояла козака гармата; шматки зъ дерева вдарили Тимошеви въ ногу и голову, вѣнъ упавъ безъ чутя; окрѣвавленого его козаки вѣднесли до замку. Друга вѣстка розповѣдає инакше: „Тимошъ по козацкому звичаю любивъ выпити и пиянымъ лягавъ спати пѣдъ шатромъ. Перебѣжчикъ зъ Сучавы вказавъ Полякамъ на те мѣсце, де спочивавъ Хмельниченко. Направили въ те мѣсце гармату, бомба попала въ скриню, бѣля котроп спавъ Тимошъ; шматокъ дерева поранивъ ему стегно; рана була небезпечна“. „У него, каже оденъ Полякъ, була пошсована кровь вѣдъ розпусты; вѣнъ живъ съ кѣлькома бояринями, що були въ свитѣ его тещи господарихи“. Такі поговори Поляки пускали про своихъ ворогѣвъ. Вѣсти семигородскі повѣдають, що Тимошъ хотѣвъ приневолити тещу жити зъ нимъ; а вона — зъ роду Черкеска була незвычайно красива навѣтъ пѣдъ старѣсть. Господариха ледви вызволилася зъ его обѣмищъ, приобѣцявши прислати до него въ шатро 11 особѣвъ жѣнокъ зъ своєї свиты. Обѣцянку свою вона виконала. Тимошъ выбравъ три и що дня по черзѣ бавився зъ ними. Въ годину такои забавки вѣнъ и полягъ вѣдъ кулѣ зъ выстрѣлу одного сурмача, що перебѣгъ съ козацкого табору до Полякѣвъ и за таку послугу нацѣ давъ сему хлопови волю. „Явна кара небесна!“ мовить оденъ сучасный польскій историкъ, переконанный, що бомба вѣбиває не зъ якого будь випадку, а зъ указки высшего правосудя.

Козаки заразъ же вырядили гонця до Богдана. Хочъ якъ трудно було, але гонецъ зумѣвъ перебратися до гетьмана; та дарма! За чотыри днѣ Тимошъ вмеръ зъ антонового огню. Отутъ Лупулиха показала свою незвычайну хоробрѣсть. Вона заховала Тимошеве тѣло и запевняла, що вѣнъ живой, тымъ часомъ кермоване препоручила Хведоренкови и зъ усея силы дбала оборонятися, доки прийде старый Хмельницкій.

Хведоренко съ козаками зробивъ велику вылазку, кинувся на Угрѣвъ и Полякѣвъ и побивъ ихъ такъ, що вони багато стратили повбиваными и ранеными: Поляки вдарилися на вѣтъ-

кача, а побѣдники взялися грабувати таборъ. Кондрацкій й Донгофъ зупинили утѣкачѣвъ: зѣбрали ихъ и вдарили на козакѣвъ. Хведоренко вѣдступивъ у замокъ.

Съ того часу хоробрѣсть козакѣвъ брала велику перевагу; але жъ не можна було довго дурити: козаки довѣдалися, що Тимошъ вже вмеръ и захвилювали. Шапуючи Хмельницкого, вони не вважали для него на власне жптѣ, але коли его вже нема, имъ здавалося, що нема нащо за для чужихъ пти на погибель. Господариха кинулася тодѣ до натовпу и почала благати плачучи: „Вы, мовила вона, хоробро билися за живого Тимоша. Чи вже теперъ знехтуєте свою славу? Чи вже якъ зрадники покинете мене бѣдну сиротину? Згадайте, що я породила ту, що носитьъ теперъ пѣдъ серцемъ Тимошѣвъ плѣдъ. За кѣлька днѣвъ приїде Богданъ, вѣнъ вже бѣля Уманя и йде вызволяти насъ, вѣнъ спасе васъ зъ славою и шанобою“.

Хоробрѣсть та слѣзы Василихи спинили на часъ козакѣвъ. Натовпъ повитавъ еѣ окликами. Пѣдвѣвши въ гору правницѣ, козаки обѣцялися вѣрно за неѣ стояти до останнѣи каплѣ кровп. Тымъ часомъ вороги мѣцнѣйше натискали. Съ польского табору королѣвского приїшла звѣстка, що Хмельницкій йде вызволяти обложенцѣвъ, а ханъ давъ ему орду на помѣчь. Король вымагавъ, що бѣ Кондрацкій и Донгофъ, яко мога швидше добули Сучаву. Козаки пѣдохоченѣ Василихою та Хведоренкомъ разъ-по-разъ проводили бѣй, але голоднеча мѣжь ними бѣльшала такъ, що, не маючи нѣ хлѣба, нѣ воды, вони грызли шкѣры. Зъ 20 тысячѣвъ живыми було тѣльки 8 тысячѣвъ. Що годины спѣдѣвалися воѣи Богдана, а его не було, тымъ часомъ замѣсть него мѣгъ прибути король Польскій зъ вѣйскомъ. Зновъ повстала колотнеча: однѣ не спѣдѣвалися на пощаду вѣдъ Полякѣвъ, котрыхъ роздратували упертостю и зѣвеченемъ кѣлькохъ тысячѣвъ ворожого вѣйска пѣдъ часъ облоги. Навиакп—другѣ знесиленѣ голодованемъ—готовѣ були пѣддатися тымъ бѣльше, що Маховскій кѣлька разѣвъ пменемъ короля обѣцявъ пощаду. Хведоренко волѣвъ лѣьше вмерти, нѣ жъ пѣддатися. Тодѣ господариха, бачивши конечне лихо, мовила до полковника: „Нѣчого вже не вѣяти; лихо намъ не тѣльки вѣдъ ворогѣвъ, але и вѣдъ своихъ, бо що години треба спѣдѣватися явного обуреня, коли посередъ такого безладу вороги заберуть насъ, такъ усѣхъ повѣивають, а коли мы пѣд-

дамося на честній умовы, то спасемо житє, волю и добро“. Хведоренко вырядивъ сурмача до Кондрацкого: „Мы готовїи по́ддатися на умовѣ именемъ короля, мовивъ вѣнъ, але вѣдайте, що хоча козаки въ страшеннѣй бѣдѣ, хоча голоднеча мучить насъ, а ворожа зброя не дає намъ на хвилину спокою, одначе мы волимо обороняючись полягти головами, якъ и слѣдъ хоро́брымъ, нѣ жь купувати житє такою покѣрливостю, що буде огидлива“.

Кондрацкій звѣстивъ про Хведоренкове поданє Маховского и Кемени. Занадто зрадѣли вони, бо жахалися, що бѣ не по́досцѣвъ Хмельницкій. Заразъ по́слали вони Хведоренкови таку вѣдмовѣдь:

„Козаки повинни за́присягти на вѣрнѣсть королю и Речи-Посполитѣй и на бережене приязни до Семьгородского князя и до обохъ госнодарѣвъ Волоскихъ. Прапоры мусять покласти передъ емералами и комисарями, яко ознаку покѣрливости и згоды, а потѣмъ заберуть ихъ собѣ, лишивши тѣльки десять, съ котрыми и вступлять до польского табору. Зложивши такъ само гарматы и зброю, потѣмъ заберуть ихъ, поклявшись, що не уживють ихъ проти спѣльного вѣйска. Жаднымъ чиномъ не брати нѣчого, що належить до фортецы; лишити Тимошеве добро и все, що по́дчасъ вѣйны позабирали зъ молдавскихъ церквей. Нѣкого чужого не вести зъ собою и вертаючись на Украину, нѣчого ворожого не заподѣвати. Господарисѣ зъ сыномъ, свитою и все́мъ добромъ дозволено ѣхати, куды забажає; а все, що належало зсадженому господареви, чи то боярске, чи скарбове, повинно перейти до нового господаря Степана“.

Хведоренко приставъ на отсѣй умовы. Опѣсля ходила гутѣрка, що Кондрацкій, почувши, що Хмельницкій не далеко, и не бажаючи зъ соромомъ втѣкати съ по́дъ Сучавы, по́дкупивъ Хведоренка за великїи гроши, що бѣ згодився на тѣ умовы. Небавомъ Кондрацкій вмеръ, дехтѣ казавъ зъ гіпохондрїи, а воно сталося зъ журбы за страчеными грѣшми.

Дня 9. жовтня Хведоренко зъ сотниками и старшиною прибувъ до польского табору и тутъ, въ притомности военачальникѣвъ за́присягъ на евангелїи, що козаки нѣчого ворожого проти Польщи не заподѣватимуть. Степанъ занявъ замокъ. „Лупулиха, повѣдає сучасникъ, смѣливо зустріла жѣнку свого ворога, що теперъ входила на єи мѣсце: зберегаючи власне

достоинство, вона выѣхала зъ близькимъ до неѣ жѣноцтвомъ. Ё звѣстка, що Степанъ пѣмстився надъ нею; вѣнъ звелѣвъ разъ пороти нѣздры сынови еѣ Василевѣ, що бѣ черезъ таку шкоду на лицѣ не мѣгъ той бути господаремъ. Довѣдавшисѣ про таку наругу надъ сыномъ безталанна мати ледѣ не вмерла съ туги. Ё и друга звѣстка про долю Лупулишиного сына, що въ бою бѣля Сучавы его вѣнто бомбою зъ гарматы. Иншѣ кажутъ, що до господарихѣ Степанъ бувъ доволѣ милосерднымъ и давъ ѣѣ на прожитокъ маѣтности бѣля Семигородской межи. Не багато поживився новый господарь добувши Сучаву: вѣнъ гадавъ, що Луцуловымъ скарбамъ и лѣку немає, але обачный Луцула заздалегѣдь пороздававъ на проценты свои гроши купцямъ зъ Венеціѣ, Амстердаму и Гданьска. Окрѣмъ того була чутка, що коли вѣнъ вѣѣкавъ зъ Молдавии, такъ недалеко бѣля Днѣстра закопавъ свои скарбы, а що бѣ нѣхто не знаѣшовъ ихъ, повѣивавъ тыхъ слугъ, що закопували. Степановѣ чмало дѣсталосѣ въ Сучавѣ самоцѣтѣвъ и кошовныхъ речей зъ металѣвъ, але мусѣвъ трохи не все те пороздавати на подарунки тымъ, що поздоровляли его съ побѣдою. Въ подяку королевѣ Польскому Степанъ пѣславъ сотню ялѣвокъ, три сотѣ баранѣвъ и 80 бѣчѣкъ вина та медѣвъ, и разомъ съ тымъ записывавъ, що зъ своими пѣддаными готовъ служити на користъ Польщѣ. Поляки забрали собѣ зъ Сучавы кѣлька гарматъ и зъ ними рушили до табору короля.

Хмельницкѣй, довѣдавшисѣ, що сына его ранено, вѣлмы зажурився и зъ журбы перемѣнивъ свои замѣры а рѣшивъ ити на Молдавию. Вѣе тричи выславъ вѣнъ по Украинѣ универсалы, кличучи усѣхъ козакѣвъ ити запомагати Тимошеви. Охочѣ знаѣшлисѣ. Запомагати Хмельницкому прийшло навѣтъ 2000 Донцѣвъ. Але близько до гетьмана старшина не вѣлмы палко браласѣ до sprawy, що належала до гетьмановой родины. На радѣ полковники мовили: „Не потрѣбно намъ чужу землю обороняти, а власну безъ обезпѣки метати, намъ треба за себе стояти и свою землю оберегати“. Гетьманъ бувъ тодѣ пѣдинтый, озвѣрився и вдаривъ шаблею по руцѣ черкаского полковника Воронченка; згодѣ вѣнъ онамѣтався и мабутъ спѣстерѣгъ, що така горячка ще бѣльшь обурюѣ проти него пѣдручныхъ, и почавъ вѣнъ прохати прощѣня: тричи вклонився козакамъ до землѣ, выкотивъ имъ меду и скрѣзь слѣзы, бла

гавъ ихъ: „Дѣти мои! напийтеся! та мене не покидайте!“ Така щирість, вольнымъ козакамъ вельми сподобалася; вони крикнули :

„Пане гетьмане! нехай твоя воля буде! а мы съ тобою усеѣ готові!“

Задля обереження України, Хмельницькій лишивъ полки: Нѣжиньскій, Чернигѣвскій та Переяславскій, постановивши наказнымъ Золотаренка и звелѣвъ стати бѣля Чернигова, що бѣ часомъ не напало литовске вѣйско. На Бѣлу-Русь пѣдбурювати хлопѣвъ Хмельницькій вырядивъ пѣдъ проводомъ Подобайла ватагу козакѣвъ. Подобайло голосивъ, що йде царь Московскій вызволити хлопѣвъ вѣдъ утискѣвъ польскихъ панѣвъ. Козаки тымъ охоче згодилися йти на Молдавщину, що й вѣйна съ Поляками повинна була провадитисѣ або тамъ, або по сусѣдству зъ Молдавщиною.

По дорозѣ гетьманъ неспѣдѣвано зустрѣвъ козакѣвъ, що верталися съ пѣдъ Сучавы. Вони везли за собою домовину съ Тимошевымъ тѣломъ. „Хвала Богови! промовивъ старій Богданъ, Тимошѣ мѣй полягъ яко козакъ, не дався въ руки ворогамъ“.

Козаки вели за собою полоненого польского ротмістра. На перекѣръ умовѣ вѣнъ напавъ на нихъ на дорозѣ и хотѣвъ вѣднати Тимошеве тѣло, але козаки розбили его ватагу и самого его полонили. Польскій сучасникъ инакше розповѣдає и обвинувачує козакѣвъ за зраду. Нѣ бы-то Могильницкому велено було провести козакѣвъ до королѣвского табору, але бѣля Днѣстра, коли Поляки выйшли насти коней, козаки напали на нихъ и силомѣць забрали Могильницкого въ Украину: вони ошукали Кондрацкого, лишили ему 4 чоловѣка на заставѣ, занесвняючи, що то значні урядники, а потѣмъ стало знати, що вони прості козаки. Кто тутъ каже правду — трудно вгадати.

Хмельницькій велѣвъ тѣло Тимошеве везти до Чигирина, поставити въ церквѣ и не хоронити, доки вѣнъ не вернется. Дня 22. жовтня привезли тѣло до Чигирина. Тимошиха — пѣдчасѣ походу чоловѣка привезла близнятъ. У купѣ зъ ненею, старою Богданихою и доньками вона за мѣстомъ зустрѣла чоловѣковѣ останки. Похоронні дзвони зливалися до купы

зъ выстрѣлами зъ гарматъ и рушницъ; бо такъ годилося вѣдавати останню шанобу лицаревн.

Тымъ часомъ гетьманъ зъ 20 тысячами козакѣвъ ишовъ далше, зъ нимъ бувъ и безталаный Лунула. Ханъ ишовъ на помѣчь до Хмельницкого. Не безъ труда Хмельницкій, у куй зъ Лунулою упрехали хана дати вигнаному господаревн 20.000 орды, що бъ поспѣшити на запомогу нѣдъ Сучаву. Але було вже нѣзно. Сучава нѣдалася. Лунула вернувся зъ дороги. Тяжка була потѣмъ его доля: Ракочій та господаръ Волоскій и Молдавскій збаламутили турецкій Диванъ проти Лунулы; ханъ, що бъ догодити Туркамъ, вырядивъ Лунулу до Царгороду, забивши въ кайданы. Тамъ его замкнули въ Едикуль и вмеръ вѣнъ въ тюрмѣ, въ злидарствѣ, лишивши нѣсля себе легендарній споминки про его крезѣвскій скарбъ, що розсыпалнсь порохнею.

Простоявши бѣля Каменця два тыжнѣ Поляки довѣдалися про смерть Тимоша, вельми тому зрадѣли и розмѣркували, що теперь годъ чекати а треба йти на Украйну. Король Польскій мовивъ до своихъ панѣвъ, що вѣнъ мае думку зимувати у Кіевѣ. Съ початкомъ жовтня вѣйско польске рушило, ирямуючи на Баръ. Ажъ ось господаръ съ нѣдъ Сучавы ирислали звѣтку, що Хмельницкій и ханъ зъ великою силою Могильницкого, черкасскон, добруджескон и ногайскон иде на нихъ. Мѣжъ панами розбилася думка, одній казали: „Нѣчого йти на Украйну, треба вернутися и затаборувати близше до сучавеского вѣйска, що бъ его не дати на поталу, другій — навнаки доводили, що коли Поляки вѣдступлять, такъ неприятель гадатиме, що вони злякалися, а се нѣдохотить его. Закимъ отакъ мѣркували, привезено до табору листы Хмельницкого до козакѣвъ, що сидѣли въ Сучавѣ. Въ отыхъ перехопленыхъ листахъ гетьманъ обѣцявся небавомъ прийти на помѣчь. Тодъ взяла верхъ порада, що бъ вѣдступити до Каменця; а до того ще передовой вѣддѣль литовеского вѣйска зустрѣвся бѣля Бару съ Татарамн и принѣсъ страшну звѣтку, що Хмельницкій съ ханомъ недалеко вѣдъ Бару.

Звѣтка отся показалася неправдивою; бѣля Бару бувъ тѣльки татарскій загонъ, а не було нѣ хана, нѣ Хмельницкого. Але жъ Поляки не рушали вже далше, вони гадали, що неприятель десь не далеко. Дехто зъ обережнѣйшихъ мовивъ

тоді: „Часомъ де на переправѣ, якъ набѣжать на насъ козаки съ Татарами, такъ буде, якъ підъ Зборовомъ. Вѣдвжнѣйшій волѣли йти въ глибину України и руйнувати єѣ, але жъ Поляки вернулися таки до Каменця и стали таборомъ на березѣ Днѣстра бѣля Жванця проти Хотина, що за 15 верстовъ вѣдъ Каменця.

Мѣсцевѣсть вельми сиріяла оборонятися: съ пѣвденного боку таборъ охоронявся Днѣстромъ, съ пѣвноччю велика болотняна долина рѣчки Жванця, зъ заходу великій гаѣ и байраки, а зѣ сходу укрѣплено замокъ. Поляки спорудили на плашкотахъ мѣстѣ черезъ Днѣстро, що бѣ злучитися зъ сучавскимъ таборомъ, а попередъ табору понасыпали вали. Вѣйска було: 30.000 польскихъ жовнѣрѣвъ; Пѣмцѣвъ 20.000 а дехто каже 29.000, и 8000 рекрутѣвъ зъ воеводствъ; та на другому боцѣ Днѣстра бѣля Хотина стояло 10.000 Угрѣвъ пѣдъ проводомъ Кемені и 3000 Волохѣвъ. У польскихъ историкѣвъ не выначено скѣльки було лановыхъ, а украинскій лѣтописецъ усе польске королѣвске вѣйско вызначає на 80.000. Може й сиравѣ було стѣльки людей у польскому таборѣ, бо окрѣмъ жовнѣрѣвъ Поляки брали зъ собою велику силу слугъ и погонцѣвъ, котрыхъ можна було выправити до бою. Прійшла до Полякѣвъ радѣсна звѣстка, що Сучаву добули, слѣдомъ за нею прійхали до табору пѣсланцѣ Ракочія и Волоскихъ господарѣвъ, що бѣ побажати королеви талану и успѣху. Дня 15. жовтня въ таборѣ свѣвали Те Деум и святкували побѣду надъ козаками. Пѣсланцѣ Ракочія вказували, якъ трудно єму запомагати Полякамъ черезъ те, що вѣнъ є васальомъ Туреччины: згодились на те, що бѣ Ракочій приславъ вѣйско до польского табору, нѣ бы то охочихъ. Дѣйстне небавомъ прійшло 2000 Угрѣвъ пѣдъ проводомъ полковника Михайла Микѣши. Волоскій господарѣ те жъ прислали по 1000 чоловѣка. Поляки съ пѣдъ Сучавы прибули до королѣвского табору. И силістрійскій паша, пѣсля того, якъ Сучава пѣддалася, рушивъ назадъ съ тымъ вѣйскомъ, що призначене було запомагати Хмельницкому, та ще й написавъ до короля Польского ласкавый листъ. Туреччина остерегалася такъ само Ракочія, якъ и Хмельницкого. Самъ ханъ зупинився, якъ почувъ, що Сучава пѣддалася и ставъ байдужимъ до своихъ заходѣвъ. Отъ черезъ що у Полякѣвъ склалася велика надѣя.

Але падія та була марна. Хмельницькій обіцявся дати ханови добро Лупулине, а те добро, хоча справдѣ пішло по вітру, але в думцѣ сусѣдѣ не стратило ще своєї легендарної величі. Хмельницькій доводивъ ханови, що теперъ наступила найзручніша година цілкомъ знівечити Поляківъ. Гетьманъ зложивъ тоді плячъ війни ажъ геть метикуватий: вінъ покористувався зъ місцевости, де таборували Поляки і навчивъ хана вирядити на Волинь Татаръ, що бъ не пустити військо польске до вѣтчини; що бъ затримати Поляківъ до зими, вінъ умисне почавъ гаятися: вінъ розумѣвъ, що харчівъ скоро бракуватиме у Поляківъ, а жовніри, не маючи плати і теїлої одежи на зиму, не захочуть служити. Ого жъ вінъ і мѣркувавъ ударити на ворогівъ тоді, якъ вони опиняться въ лихому становищі. За Хмельницькимъ було багато выгоды, вінъ вѣдавъ про все, що діялося въ таборѣ польскому, а Поляки не мали певнихъ вѣстокъ про козаківъ та Татаръ. Съ польского табору, хочъ і виїздили оденъ по одному розвідувачѣ, кружали по Україні і добігали ажъ до Дніпра, але до табору приводили якогось селянина, що або нічого не тямивъ, або не хотѣвъ нічого повідати.

Загоны татарскі грабували по Волинь, Поділю і по Галичинѣ, ажъ до самого Львова і простяглися лавою, що бъ перерізати Полякамъ дорогу. Сѣмъ полківъ козацкихъ, що таборували коло Бѣлої-Церкви те жъ розпустили ватаги; несподівано напали на Заславъ і Корець — шляхту, яку тамъ заляпали — постріли, іншихъ полонили; вже жъ не одна шляхтянка втїкала пішки, загубивши чоловіка, не оденъ чоловікъ стративъ жінку і дітей. Гірка доля выпала тоді сему краю, мовить Полякъ очевидець. Поляки до половини листопада стояли, нічого не роблячи. Жовніри ланові гомонѣли, що вже речинець ихъ виїшовъ, що вони понялися служити три мѣсяцѣ тільки і вимагали, що бъ ихъ пускали до дому. Даремні були усовѣщування і обіцянки гетьмана і ватажківъ. „Лановихъ, каже лѣтописець, не соромила неслава; не вважали вони на честь, втїкали самовільно; по дорожѣ ихъ лапали Татаре і довідувалися вѣдъ ихъ, якій безладъ у польскому таборѣ. А ті, що встигли не понастися Татарамъ, верталися до господи голыми, бо слуги та поганцѣ обдирали ихъ. Своевѣльство тоді було таке, що шляхтичѣ збирали волоцюгъ, передягалися

Татарами, або козаками и безчинствували по селахъ та по мѣсточкахъ; и не проходило усе те безъ кары! Дехто попадався въ руки мѣщанъ; приводили его до суду, але судъ вызволявъ, бо то бувъ шляхтичъ.

Духомъ лановыхъ перенялося и кварцяне вѣйско. Звычайно пѣсля свята Мартина польске вѣйско розпускали по домѣвкахъ. Жовнѣры нарѣкали, що ихъ не пускають, не платять и ѣсти не дають. Багато порозходилося безъ дозволу. Король дававъ имъ гроши зъ власной кешенѣ, але се не втихомирювало, бо въ таборѣ бракувало харчѣвъ, за гроши не можна було добути. До того жъ черезъ дощѣ та осѣнну негѣдь не можна було жовнѣрамъ передувати въ катрягахъ; съ холоду жовнѣры костенѣли, смертельнѣ хоробы простяглися, найпаче мучилася нѣмецка пѣхота, найлѣпше вѣйско въ таборѣ. Тодѣ жъ и сиѣльники покинули короля: Угры пѣшли, не вважаючи на те, що король плативъ имъ що тыжня; вони вѣдмовлялися тымъ, що поприходили до Хотина безъ возѣвъ и безъ теплои одежи. Якѣсь часъ вони таборували осѣбно вѣдъ Полякѣвъ, сподѣваючись подарункѣвъ вѣдъ короля, але у короля не було що дарувати. Молдаване не то що першѣ покинули Полякѣвъ, а ще зробилися ворогами ихъ. Голоднѣ польскѣ жовнѣры пѣшли збирати харчѣ по Молдавинѣ, грабували, що попало, руйнували дома, нѣвечили виноградники, безчестили жѣвноцтво. Розлютованѣ Молдаване ганялися за ними и такъ озвѣрилися, що кожного польского жовнѣра, якого зустрічали въ селѣ, вѣбивали, або садовили на палю, топили у водѣ, або вѣшали на деревѣ. А тутъ ще й помѣжь ватажками знялася незгода и дорѣкане королю. „Мы, мовили паны, перебули весну, лѣто и осѣнь въ нѣкчемныхъ розмовахъ та порадахъ, а теперъ, не маючи нѣ одежи, нѣ харчѣвъ, повиннѣ битися. Голоднѣ жовнѣръ не має снаги набити гармату.

Хмельницкѣй, вѣдаючи, що у ворогѣвъ его таке лихо, побачивъ, що саме въ пору теперъ взятися за Полякѣвъ и умовлявъ хана обложити таборъ польскѣй и выморити его голодомъ. Справдѣ Полякамъ, якъ и самѣ признаются, судилася погибель. Вороги рушили проти нихъ въ половинѣ листопада.

Певну звѣстку до Полякѣвъ принѣсъ вѣрнѣй королевѣ козакъ Яеногурекѣй: вѣнъ звѣтивъ, що 40 тысячѣвъ орды бѣля Шаргороду, але ханъ вырядивъ нѣсланцѣвъ до Ракочѣя и до

господарѣвъ. Небавомъ и полковникъ Микѣшъ, приславъ зловленого Татарина: вѣдъ бранця сего Поляки довѣдалися доброй вѣстки, що усе мурзы підбивають хана розцуратися съ Хмельницькимъ и турецкій урядъ черезъ чавша наказавъ ханови зробити те жъ саме. Ханъ ставъ ворожити, чи пощастить ему: пустили въ гору двѣ стрѣлы, вои нападали вѣстрями одна до одной; зъ сего вивели, що вороги рѣвнои силы. Тодѣ Шембергъ передягся на Волоха, зъ своєю ватаги въ 150 чоловѣка взявъ 8 людей, и зустрѣвши татарского пѣсланця, повитавъ его по волоски и повѣдавъ, що господаръ вырядивъ его, зустрѣти пѣсланцѣвъ. Именемъ господаря, вѣнъ переказавъ бажане, зрадити Полякамъ и пристати до Татаръ та до козакѣвъ. Татаринъ бувъ певный, вѣхавъ собѣ байдуже; тодѣ Шембергъ, спостерѣвши его необачнѣсть, схопивъ его и привѣвъ до польского табору. Хановѣ листы перечитали на вѣйсковѣй радѣ. „Коли ты, писавъ ханъ до Ракочія, не розцурався съ Поляками, такъ будь певный, що добра тобѣ не буде. Я помѣщуся вельми надъ усеъмъ твоимъ народомъ, ты всему привѣдця! ты напався на старого господаря и выгнавъ его. Теперъ, коли хочешъ, що бѣ не постигла тебе руина, тримайся покѣрливости Туреччинѣ и вѣдцурайся вѣдъ Полякѣвъ. Що поможе тобѣ король проти Порты, коли вѣнъ не спроможеться справитися зъ своими пѣддаными? Поляки й теперъ сидять, обкопавшись землею. Мы зъ ордою не рушимо зъ вѣдсѣль, доки не попробуємо щастя. Бувъ бы намъ великій соромъ на вѣкъ, коли бѣ мы, зайшовши такъ далеко, вернулись нѣчого не вчинивши. И Порта за се гнѣвалась бы. Лѣпше буде вамъ, коли побратаєтесь зъ нами и чинитимете за одно зъ нами“. Таке подане було вже вдругій разъ. Мабуть Ракочій, боячись хана и Туреччины, звелѣвъ Кемени—заздалегѣдъ рушити назадъ. Степанъ Молдавскій, котрому Поляки помогли зробитися господаремъ, розмѣркувавъ, що лѣпше буде спокѣйно господарювати.

Поляки стали розпытувати Татарина; вѣнъ вѣдповѣвъ: „Ханъ и Хмельницькій вѣдають, що вѣйско ваше вельми знесилене и гадають вѣдрѣзати вамъ дорогу въ Польщу. Загоны заняли вже усе Подѣле и Покуте, васъ приирутъ до Днѣстра и цѣлу зиму моритимуть голодомъ та холодомъ; тому ханъ звелѣвъ Татарамъ взяти про запасъ кожухи“. Тодѣ, повѣдає українська лѣтопись, польске вѣйско перенялось жахомъ

пшлявскимъ, винницкимъ и зборѣвскимъ. Не тільки прості люди, але й значні пань вѣкали. За кілька днівъ Гурскій, вернувшись зъ розвѣдокъ, привѣзъ вѣстку, що ханъ бѣля Гусятина. Ханову думку добре було знати: вѣнь мѣгъ бы съ пѣдъ Шаргороду близше напасть, але пѣшовъ на захѣдъ, що бѣ не дати пѣдвозити до Полякѣвъ харчѣвъ и переняти имъ дорогу въ Польщу. Ватажки скликали раду.

„Нема другої рады—якъ зайти до хана на зустрѣчь и выдати ему бѣй“, мовили одні. Другі суперечили, говорячи:

„Се бѣ то значило, вѣдати на погибель короля и все вѣйско! подивѣться на нашихъ жовнѣрѣвъ и прирѣвняйте ихъ до ворожихъ: у ворога така сила, яка була бѣля Берестечка. Та ще може й зутешня чернь пристане до Хмельницкого. Далеко лѣпше буде, вѣкати швидше до дому черезъ Покуте и якъ небудь ошукати ворога“.

Бѣльшѣсть була такої думки, але треті мовили:

„Се не можлива рѣчь! козаки съ Татарами позаймали усѣ проходы, вони на насъ налягатимуть зъ усѣхъ бокѣвъ! Намъ треба здатися на долю, молитися Богови та лишитися отутъ. Мѣсцевѣсть тутъ зручна; воду переняти у насъ не можна, а харчѣ добуватимемо зъ Молдавии“.

На се Любомирскій мовивъ:

„А хто жъ запевнить насъ, що вороги не зайдуть коло насъ зъ усѣхъ бокѣвъ. На се треба сподѣватися. Коли мы ще кілька днівъ отакъ лишимся, то певне братимуть насъ мовъ неживыхъ зъ голоду та холоду и вьзатимуть не мовъ баранѣвъ. Треба було гадати про се ранѣйше, а коли вже мы допустилися такого становища, такъ, бодай що бѣ не погинути марне; вьдаймося до хана та попробуймо розвѣдати Татаръ съ козаками“.

Отся думка викликала незадоволенє. Почали зновъ радити: подѣлити вѣйско; та частину его вьрядити проти Татаръ. Любомирскій доводивъ нерозумъ такого заходу та король, невдовольный зъ Любомирского, вѣдкинувъ его раду и вѣдважився довѣдатися заневне, де ханъ и якъ розведене вороже вѣйско. Вѣнь казавъ усему вѣйску лишитися у таборѣ, а до Гусятина вьрядивъ мѣцну ватагу пѣдъ проводомъ Клодиньского.

Янъ Казимиръ, якъ запевняє сучасникъ, зъ декима съ прихильникѣвъ мѣркувавъ тихцемъ утѣкти, лишени вѣйско на

волю божу, але инші провѣдали про сю думку и не дали того вчинити. Канцлеръ Корициньскій умовивъ короля пристати до думки Любомирского. „Поляки, каже сучасникъ, побачили, що нѣ бѣля Зборова, нѣ де инде вѣтчина не була ще такъ небезпечна. Польща готова була позбутися усього, що було для неї святощами, що вона звала своимъ, навѣть предкѣвскихъ гробѣвъ. Ватажки ажъ вжахнулися, якъ побачили, що зъ усеї пѣхоты лишилося тѣльки 4000, останнї або повмерали, або повтѣкали. Дня 28. листопада сталося загальне зворушенє: Перемишляне, Люблянцѣ, Белжане, Холмчане, Опочняне, Пѣдлєсцѣ — встали и натовпомъ ринули съ табору. За проводомъ лановыхъ и кварцянї не слухали команды и втѣкали съ табору, а инші нападали на паньскї возы и грабували ихъ; такъ зрабували возы коронного хоружого. Гетьманы, бажали втихомприти и спинити втѣкачѣвъ, велѣли стрѣляти на нихъ, такимъ чиномъ полягло багато жовнѣрѣвъ лановыхъ и слугъ. Зворушенє вгамувалося. Лановї съ польскихъ земель — Судомирцѣ, Радомляне, Пильзяне, Черсчане, Стенжичане не пѣшли за товаришами и за те ихъ пошановано хвалою. Втѣкачѣ попадалися до рукъ Татаръ и козакѣвъ, и розповѣдали имъ, що въ польскому таборѣ бракує харчѣвъ, панує смертнѣсть и людей сила повтѣкало. Така вѣстка надавала неприятелеви вѣдваги и Хмельницкїй благовѣ хана рушити на Полякѣвъ.

А въ польскому таборѣ ватажки про те тѣльки й радилися, якъ бы прихилити на свою руку хана. Якъ ось вѣрный королю козакъ Ясько Ясногурскїй привѣвъ до табору хлопа, котрый повѣдавъ, що его выряжено зъ листомъ вѣдъ хана до польского канцлера. Въ листѣ тому стояло: „Не годиться такому державцеву, якъ Польскїй король закопуватися въ землю та ховатися за нѣкчемными валами, боячись голоручныхъ Татаръ. Нащо мучити и себе и насъ? Выходьте на поле та й помѣряйтесь силами, або погодѣмося“.

Канцлеръ вѣдповѣвъ:

„Ще гѣрше не годиться ханови-державцеву, вести побратимство съ хлопамн. Лѣпше бути братомъ королевн. Мы готовї и на те и на се: хочъ битися, хочъ миритися. А що вы дорѣкаєте, що мы закопалися, такъ у насъ такїй вже звичай, такъ само якъ у васъ, що бѣ легче було втѣкати—обгороджуєтесь тѣльки кѣлемъ“.

На сей листъ ханѡвъ везіръ вѣднисуавъ до Любомирского, просячи вызволити съ полону его слугу Фетака и обѣцявсь йти батькѡвскою стежкою и звести монархѡвъ на мирову. Разомъ и самъ Исламъ-Гирей написавъ до Любомирского, влещуючи, що вѡнъ вдатнѣйшій надъ усѣхъ панѡвъ спорудити важну справу. Любомирскій вволивъ везіреву волю, засвѣдчивъ, що готовъ на мирову, але вдававъ, що Поляки спроможнѣй ще оборонятися. Небавомъ приѣхавъ 4. грудня до польского табору татарскій пѡсланецъ Ахметъ-Казі-Атталыкъ. Вѡнъ привѣзъ повну згоду на мирову и прелімінаръ мировои: съ преліминару Поляки довѣдалися, що ханъ волѣе поновы зборѡвской умовы для себе и для козакѡвъ. Ахметъ прохавъ, що бѣ Поляки вырядили вѡдъ себе панѡвъ въ заставъ, а вѡдъ Татаръ, казавъ вѡнъ, будуть мурзы. Канцлеръ написавъ до Шеферказі, трохи шуткуючи: вѡнъ гадавъ собѣ, якъ гостинно вони частували бѣ оденъ одного, коли бѣ бувъ той, або сей попався въ полонъ. Тодѣ саме, якъ Поляки радилися, якъ имъ починати переговори, до табору приѣгъ зъ розвѣдокъ Клодиньскій. Вѡнъ гараздъ дѡйшовъ до Гусятина, наловивъ бранцѣвъ и вертавъ зъ ними; але верстовъ за 10 до табору, бѡля села Кудринецъ напали на него Ногаѣ и на прахъ рѣзгромили. Самого его ранено двома стрѣлами. Така близина татарской орды перелякала Полякѡвъ. Усе вѡйско готове було вѡдбиватися, що години нападѣ. Переговори зупинилися.

За два днѣ приѣхавъ до польского табору той самый пѡсланецъ Ахметъ зъ листомъ Шеферказі: „Коли вы волѣете робити дѣло, такъ робѣть его швидше, а не зводьте часу на невѣдъ-що, та й насъ не воловодьте. Возьмѣть въ руки зборѡвскій умовы та перечитайте ихъ. Хиба не тямите, що ханъ wymagaє колишнихъ упоминкѡвъ. Чи забули, що вѡнъ має право привести до слухняности тыхъ, що сталися причиною вѡйны“. Такъ писавъ Шеферказі. Довго радилися, на останку король и паны пѡслали листы до хана и до его везіра. Король и теперь такъ само, якъ и нѡдѣ Зборовомъ дивувався тому, що ханъ зъ ордою бувъ тамъ, куды вѡнъ, король, прибувъ втихомирювати своихъ непокѡрливыхъ пѡдданныхъ. Зъ Ахметомъ-Казі-Атталыкомъ выражено поручника полевого гетьмана Войниловича и Бѣчиньского зъ невеликою ватагою. Въ ночѣ на 9. грудня напали на нихъ Ногаѣ, розбили, пограбували Полякѡвъ,

въ Атталыка вѣднали шаблю, а листы, що везли послианцѣ, покидали въ болото. Въ ранцѣ довѣдалися вони, що та ватага йшла не на вѣйну, а задля переговорѣвъ про згоду и повертали награбоване. Украинскѣ лѣтописцѣ повѣдають, що Хмельницкѣй довѣдавшись, що мѣжь ханомъ и Поляками зайшли мирнѣй вѣдносины, такъ взявся зъ усей силы вѣдмовляти хана вѣдъ мировой и намовлявъ боржѣй зрѣбити нападъ на Полякѣвъ. Але ханови йшло про власну лишенъ користи, ему треба було зновъ придбати ту данину, що стративъ черезъ Берестецкѣй бѣй. Вѣнъ боявся, що бѣ Хмельницкѣй не набрався бѣльшой ваги, вѣнъ вѣдавъ про зносины его зъ Московскимъ царемъ и давно вже въ душѣ не сприявъ ему. Бачивши, що ханъ береться до згоды, Хмельницкѣй покликавъ орду ногайску, ото жѣ вона й напала на ватагу, що йшла зъ Атталыкомъ. Але зъ сего нападу не було значныхъ добутокѣвъ. Войниловичъ зъ Атталыкомъ вернувся до польского табору, имъ понаписували новѣй листы и вони зновъ поѣхали до хана.

Потѣмъ кѣлька днѣвъ Поляки були въ тревозѣ. Вони боялися: чи не заходжуються козаки съ Татарами ошукати ихъ, та й вдають нѣ бы прихильностъ до згоды, а тымъ и проволѣвають часъ, що бѣ потѣмъ облягати таборъ, перерѣзати Полякамъ дорогу до рѣдного краю и выморити ихъ голодомъ. Доходила до Полякѣвъ и така чутка, що тодѣ саме, якъ вони, сидячи бѣля Жванця, мѣркують згодою выкупитися зъ лихой години, татарскѣй загоны руйнують сусѣднѣй краины: загоны, стали показуватися не тѣльки по Волынѣ, але й на Покутѣ, бѣля Золочева, Поморянѣ, Пѣдгаецѣ и Галича; грабували, брали людей въ полонъ; навѣтъ Львѣвъ остерегався, що бѣ загоны не загостили и до него. На бѣльше лихо людности — жовнѣры лановѣй поводилися не згѣрше, якъ и Татарѣ, не вѣдставали вѣдъ нихъ и втѣкачѣ съ кварцяного вѣйска; а тутъ и гуцульскѣй опрышки выбѣгали съ карпатскихъ гѣръ, нападали на Полякѣвъ и де змогли, запѣдѣвали имъ лихо. Такимъ побытомъ вѣйску польскому треба було яко мога швидше вызволитися зъ облоги, йти вѣдъ Жванця спасати власну землю вѣдъ усякои руины.

Дня 11. грудня Атталыкъ зновъ приѣхавъ зъ листами вѣдъ хана и вѣдъ его везѣра. Исламъ-Гирей запевнявъ въ приязни и згодѣ и писавъ, що пѣсля зборѣвской умовы вѣнъ нѣколи бѣ

не вѣдвжився йти на польску землю, коли бь справедливость не примушувала его погодити короля съ козаками. Атталыкъ додавъ, що напасти на Полякѣвъ пѣдструнивъ безбожный, якъ вѣнъ мовивъ, гетьманъ Хмельницкій. Вѣнъ казавъ, що бь Поляки самѣ вызначили мѣсце на переговоры, вырядили комісарѣвъ и розмѣнялися заставниками. Поляки вызначили зѣхатися на переговоры бѣля Каменця. Татары прислали заставникомъ значного мурзу Хамамбета, а Поляки вырядили князя Корицкого. Татары не вдовольнялися однимъ заставникомъ и Поляки мусили дати ще яворѣвского старосту Яна Собѣвского, що стався потѣмъ королемъ.

Вдосвѣта 13. грудня комісарѣ зѣхалися бѣля Каменця: вѣдъ Полякѣвъ бувъ коронный канцлеръ Корицинскій, коронный маршалъ Любомирскій, рускій воевода Ляндскоронскій и два каштеляны—судомирскій та волинскій; ханъ вѣдъ себе вырядивъ Шеферказі, Карачь-Мурзу и Сегинь-Мурзу. Мѣсце задля зѣвду обѣбрали бѣля нового замку. Польскихъ панѣвъ 2000 кѣнницѣ, а съ татарскими комісарами була ватага свои кѣнницѣ. И польске и татарске вѣйско стояли за пѣвъ версты (пѣвъ кѣльметра) вѣдъ мѣсця зѣвду комісарѣвъ. Дальше видко було зъ боку таборъ козацкои ватаги пѣдъ проводомъ писаря Выговского.

Розмову знявъ ханѣвъ канцлеръ:

„Державецъ мѣй витае брата своего, короля, и дивується, чому мѣжъ ними зрушено зборѣвску умову. Польща й доси не выплатила ханови бѣльше, якъ сотню тысячѣвъ червѣнцѣвъ“.

„Король витае хана и гадае, що вся Европа повинна дивуватися, чому ханъ зрушивъ зборѣвску умову. Польскій король не вѣдрѣкається заплатити 100 тысячѣвъ червѣнцѣвъ, коли тѣльки ханъ, памятаючи нашу спѣлку, вѣдцурається вѣдъ зрадникѣвъ-козакѣвъ, що зрушають сусѣбный спокѣй“.

„Згода буде, що бы тѣльки Поляки заплатили намъ 100 тысячѣвъ червѣнцѣвъ, а потѣмъ, що бь платили що року вѣдповѣдно зборѣвскѣй умовѣ; та що бь не боронили ордѣ, вертаючись до своего краю, брати скѣльки захоче ясиру по польскихъ провѣнціяхъ; на останку, що бь затвердили козакамъ зборѣвску умову и вырядили значнѣйшихъ сенаторѣвъ заступниками згоды“.

Вже нічого й казати, що вимагання річної данини—було нечуванимъ, воно давало знати Полякамъ, якъ вельми підупала ихъ вѣтчина.

„Вы першій почали розмову про трактаты, а теперъ подаєте такі умовы, до якихъ не можна намъ пристати“, вѣдповѣли Поляки. „Мы не вѣдрѣкаємося давати ханови упоминки и постачатимемо ихъ черезъ комісарѣвъ. За те нехай ханъ розбратается съ козаками и не дозволяє своимъ Татарамъ брати ясиръ у нашому краю“.

На се Шерказі мовивъ: „Коли козаки не лишаться при зборѣвскѣй умовѣ, а намъ не дасте брати ясиру по саму Вислу, та не вырядите до насъ у Крымъ двохъ найзначнѣйшихъ панѣвъ на заставникѣвъ, то отся намъ розмова буде марна, нѣ до чого не доведе, лѣпше вернемо оденъ одному заставникѣвъ та возьмемося за зброю“.

На сему й koniecъ першої ради. Комісарѣ нѣслали до короля спытатися, що имъ робити? Вони готові були пристати на татарскі умовы тодѣ лишень, коли король дасть имъ асекурацію (свѣдоцтво), котре виправдало бъ ихъ, якъ часомъ доведеться стати на вѣдновѣдъ передъ Речею-Посполитою.

Звѣстка про вимагання татарскі потурбувала Полякѣвъ и выкликала помѣжъ радныхъ панѣвъ хвилѣване и незгоду. Хто хоробрѣйшій—мовивъ, що лѣпше вѣдважатися на бѣй, та попробувати, чи не пощастить; другій—мовивъ, що сего не дає зробити те становище, въ якому перебуває польске вѣйско; значить—хочъ бы що, а треба погодитися съ Татарами. Прецѣнь же бранцѣ повѣдали, що й ханови теперъ потрібна згода. „Орда обурюється, мовили вони, Татарѣ гнѣваються на Хмельницкого; вони тутъ помагають ему проти васъ, а тамъ дома нападають Калмуки“.

Въ татарскому таборѣ довѣдались, що у Полякѣвъ йде хвилѣване и готуються до бою: Татарѣ натякнули про се польскимъ комісарямъ, а комісарѣ звѣстили радныхъ панѣвъ, що заходы Полякѣвъ до бою дратують Татаръ и шкодять справѣ згоды. Вони прохали грошей, що бъ задобрити комісарѣвъ татарскихъ. Украиньска лѣтописъ повѣдає, що король на подарунки везірови и мурзамъ переславъ 5000 червѣнцѣвъ, а сучасникъ додає, що Поляки обѣцяли имъ хабаря 40 тысячѣвъ.

польскихъ золотыхъ, що бы Татары вѣдреклися своего тяжкого вимагання, збирати ясиръ по земляхъ Речи-Посполитой.

Вже якъ тамъ воно було, а 14. грудня сенаторы прислали асекурацію на мирову съ Татарами. Асекурація та була зложена такъ: сенатъ бере на себе вѣдвѣчальнѣсть и пильнуватиме, що бѣ соймъ затвердивъ умову съ Татарами, котра має бути зложена на основѣ зборѣвской умовы, якъ сего вимагае ворогъ; на се Поляки мусять пристати, що бѣ спекатися бѣльшого нещастя; инакше становиться небезпечною и особа найяснѣйшого нашего короля и все вѣйско. Сенаторске слово повинно бути порукою певности и мы зъ усѣхъ силъ будемо пильнувати, що бѣ мирова, вымушена неминучою небезпечностею особѣ его величности, була затверджена на соймѣ.

Другого дня, се бѣ то въ понедѣлокъ 15. грудня польскій комісаръ зновъ зѣѣхалися съ татарскими. Польскій историкъ повѣдають, що маршалъ Любомирскій, зѣѣздячись зъ везіремъ хановымъ, спостерѣгъ, що везіръ вѣвъ кѣнь спотыкнувся; маршалъ промовивъ: „Отъ вы не хотите годитися съ Поляками, а ваші кѣнь кланяются намъ и просятъ мировой“. „Ба! се мѣй кѣнь тому отягається, що ему приходится ѣхати на розмову, а якъ доведеться ѣхати до бою, вѣнь тодѣ смѣло пѣде“.

Шеферказі покликавъ тодѣ Любомирского въ бѣкъ и мовивъ до него: „Не гадайте, що ханови лѣише побратимство зъ дурною черню, нѣ жъ съ королемъ. Що бы король нагородивъ хана, такъ мы вѣдцураемся вѣдъ козакѣвъ“.

Тодѣ умовилися, що ханъ вѣдцурається вѣдъ козакѣвъ, а що бѣ не дратувати ихъ такъ, то для оманы наппсали, бѣуцѣмъ король затверджае козакамъ зборѣвску умову. А що до права збирати ясиръ, такъ комісаръ згодилися, що бѣ Татары сорокъ днѣвъ грабували, руйнувати и брали въ полонъ — але тѣльки Украинцѣвъ, — Полякѣвъ же, се бѣ то шляхты и католикѣвъ не займали. Сынъ воеводы Ляндскороньскій и Станиславъ Олесницкій повѣхали до хана, що бѣ лишитися у него заставниками певной сплаты грошей Поляками.

Марне Хмельницкій благавъ хана не цуратися его; даремне умовлявъ мурзѣ прохати за него!

„Безъ жадной нашей вины, казавъ вѣнь ханови, твоя величнѣсть кидаешъ насъ и зновъ доведешъ насъ, що бѣ упали въ безодню нещастя. Я не забуду твоихъ добродѣйствъ, душа

моя чує ихъ и я готовый разъ-у-разъ вѣддячти за нихъ. Не повертай же на нашу погибель того покровительства, що принесло намъ щасте. Обернись лѣйше на Полякѣвъ; вони заводчики сварки, а не налягай на безталаннихъ козакѣвъ, що не мають жадной запомоги“.

Глухій бувъ ханъ на благане Хмельницького; вѣнъ вѣдмоявся тымъ, що зробивъ для него усе, що мѣгъ, але не може годувати голодныхъ Татаръ обѣцянками та словами. „Головна рѣчь, каже польскій лѣтописецъ, що Хмельницкій не спромѣгся дати єму грошей“. Другій сучасникъ повѣдає, що ханъ ставъ такъ дѣяти на те, що бъ не дати переваги цѣлкомъ, нѣ Украинцямъ, нѣ Полякамъ, а скоро хто зъ нихъ починавъ набиратися силы, ханъ запомагавъ слабѣйшому, що бъ отакимъ чиномъ сусѣды єго разъ-по-разъ себе мордували, а Татарамъ съ того була користь. Склавши умову, ханъ поздоровлявъ Хмельницького зъ затвердженнямъ зборѣвской умовы, а тымъ часомъ потайно вырядивъ до польского табору гонця. Сей гонецъ казавъ: „Ханъ хоче запомогти примусити козакѣвъ до покѣрливости. Нехай тѣльки покличуть Татаръ воювати Москалѣвъ, та накажуть ити въ походъ и козацкому вѣйску, тодѣ жъ ихъ оточимо и придушимо“.

Хмельницкій довѣдався, що Поляки зложили таку умову на погибель Украины. Не було у него спроможности еуперечити и воювати самому съ Поляками; можна було ще й стеретися, що бъ ханъ не зѣднався проти него зъ ворогами. Одна надѣя лишилася єму — на царя Московского. Тымъ-то вѣнъ швидше рушивъ зъ своимъ вѣйскомъ. Король 16. грудня н. ст. поѣхавъ до Львова, а за нимъ поѣшли на зимѣвлю останки польского вѣйска. Бѣля Жванця погибло зъ голоду, холоду и недугѣвъ бѣльшь 20 тысячѣвъ, останнѣй скоро забули лиху и почали чинити козакамъ утиски.

Тодѣ орда Крымцѣвъ и Ногайцѣвъ розсыпалася по Брацлавскому и Подѣльскому воеводствамъ: увесь край по самыи Люблинъ загорѣвся и понявся дымомъ та кровю. Отсе були добутки умовы Татаръ съ Поляками. „Ой яке горе, каже лѣтописъ, якій плачь, якій стогѣнъ! Нема такихъ слѣвъ, що бъ вымовити увесь жахъ того часу: безчещене дѣвчаты, знесплене жѣнокъ, грабоване добра, смерть зъ голоду, соромъ неволѣ и кайданѣвъ“. Але за ту умову и на Полякѣвъ рынала кара:

хоча й умовилися руйнувати тільки Українцівъ, але Ногайцѣ зруйнували усю руску землю по саму Припять; не розбираючи вони пустошили и палили паньскій оселѣ и бѣльшѣ 5000 шляхты чоловѣкѣвъ, жѣноцтва и дѣтей поведено на арканахъ до Крыму. Сучасники повѣдають, що десь бѣля Дубна значный панъ каштелянъ венденскій Кашевскій справлявъ весѣле; гостей було багато. Ажъ ось почули крикъ народу: Татаре, Татаре! Показалася пожежа. Усѣ вважали за рѣчь неможливу поспастися до рукъ невѣрамъ; тодѣ саме, якъ декотрі бралися за зброю, другі глумилися съ переполоху и шли: мабуть, запевнені умовою, вони гадали, що лихо ихъ не зачепить, а йде воно до самихъ хлопѣвъ. Не такъ сталося: Татаре вбѣгли до палаты, запалили усю будѣвлю; гостей, молодого, дружокъ и повъзжанъ погнали на веревцѣ до Крыму. Тѣлько молода, та ледви жива неня єѣ переховалася въ болотѣ. Инсаръ коронный Янъ Сапѣга зъ двома братами, взявши два полки, рушивъ вызволяти полоненыхъ Татарами. Бѣля мѣсточка Тайкуры стрѣтивъ вѣнъ велику татарску ватагу; Татаре розбили Сапѣжине вѣско, самого єго взяли въ неволю, мало хто зъ єго вѣска спасся, сховавшись въ кущахъ, або въ болотахъ. Така жѣ руина постигла и козацку Украину. Ханъ, вертаючись вѣдъ Жванця, дозволивъ Крымчакамъ робити що хочуть: Татаре спалили до нащадку кѣлька сѣлъ и мѣсточокъ, а зъ вишихъ усю люднѣсть побрали въ неволю. „Тодѣ, спѣвається въ старѣй пѣснѣ, зажурилася Украина и побачила, що нѣде їй подѣтися! тодѣ орда топтала кѣньми маленькихъ дѣтей, сѣкла старыхъ, брала въ полонъ молодыхъ“. Отакъ розплачувалася безталанна Украина за своє шестирѣчне побратимство зъ невѣрами. „Бусурмане, каже лѣтопись, разомъ съ Поляками бажали погубити увесь украиньскорускій нарѣдъ, та Богъ зупинявъ лукавыхъ въ коварствѣ, обрати и постави яко же бѣ єму звѣстно въ неизслѣдимомъ совѣтѣ“.

Г Л А В А Д В А Й Ц Я Т А.

Дня першого жовтня 1653 р. въ Москвѣ справляли незвычайну подѣю: велика сила народу зъ рѣжныхъ куткѣвъ Московщины, прибуло до столицѣ. Богослужене царь слухавъ въ церквѣ Покровы, де правивъ патріярха Никонъ; въ церквѣ

царь, убранный въ царску одежу, пошовъ съ процессією до гра-новитой палаты (свѣтлицѣ), въ процесіи съ коругвами та обра-зами шло духовенство и миряне. Скрѣзь дзвонили въ дзвоны. Въ палатѣ царь сѣвъ на тронѣ, а зъ бокѣвъ его посѣдало ду-ховенство: патріярха Никонъ, митрополита Сильвестеръ Кру-тицкій и Михайло Сербскій, кѣлька архимандритѣвъ та игуме-нѣвъ, за ними бояре, думніи дворяне, дворяне московскій и т. иншіи. Палата була повнѣсенъка людей рѣжныхъ станѣвъ; були тутъ и гостѣ и купцѣ, и выборніи заступники съ повѣтѣвъ и стрѣльцѣ. Се була „Земская Дума“ (нѣ бы соймъ) або соборъ, що збирался тѣльки при важныхъ нагодахъ.

Думный дякъ^{*)} почавъ голосно читати, що по останній умовѣ съ Поляками приражено було вживати царскій титулъ такъ, якъ его вживае самъ царь; отже по королѣвскихъ гра-мотахъ и по листахъ магнатѣвъ польскихъ знайдено багато помылокъ въ царскому титулѣ, окрѣмъ того въ польскихъ книжкахъ надруковано такіи „злыя безчестя и укорызны (докоры) и хулы (ганьба), що не тѣльки великимъ дер-жавцямъ, христіаньскимъ помазанникамъ божіимъ, але й про-стѣи людинѣ чутти и терпѣти того не можна, навѣтъ и згадати страшно“. Царь кѣлька разѣвъ пославъ вымагати ублаготво-реня, але марне; до того жъ Поляки вже не разъ заподѣвали утиски сумѣжнымъ мешканцямъ московской державы. Потѣмъ на соборѣ було оголошено, що гетьманъ Богданъ Хмельницкій зъ усѣмъ вѣйскомъ запорожскимъ кѣлька разѣвъ оповѣщавъ царя, що паны-рада и вся Рѣчь-Посполита обурилися на пра-вославну вѣру грецкого обряду и на святіи божіи церкви сего обряду; вѣдвертали козакѣвъ запорожскихъ вѣдъ истинной пра-вославной вѣры, прицеволювали ихъ до вѣры римской; запече-чатували церкви божіи; повертали ихъ на унію та заподѣвали православнымъ такіи наруги и образы, якихъ не роблять и ере-тикамъ та жидамъ. Дальше дякъ розповѣвъ, якъ украинскій Русины встали за вѣру и примусили Полякѣвъ згодитися на скасованѣ уніи; але жъ Поляки не додержали своей umowy и заприсяги. Потѣмъ дякъ повѣдавъ, якъ Хмельницкій зъ усѣмъ вѣйскомъ запорожскимъ прохавъ царя, принять ихъ пѣдъ свою високу руку, а коли той не схоче, то бодай хоча бѣ заступився

^{*)} Писарь.

за нихъ и звѣвъ пхъ на мирову съ Поляками. Дальше дякъ мовивъ, якъ царь вдавався до короля и Речи-Посполитон, що готовъ выбачити наругу царскои чести, коли Поляки погодяться съ козаками на основѣ зборѣвскои умовы, не утискатимуть православной вѣры и скасують унію. Король съ панами и на се вѣдмовили и почали зновъ воювати съ козаками. На останку дякъ додавъ, що Турецкій царь до себе въ пѣдданство Украинскій народъ зазываетъ; але гетьманъ волѣе лѣише пѣти пѣдъ руку Московского державця.

Якъ скѣнчилось дякове читанѣ, почали пытати, яка у кого про те думка? — и вѣдбирали голоса. Першими вѣдповѣли бояре. Вони высловили таку думку: „Коли Яна Казимира выбрали на короля, такъ вѣнъ заприсягся, що всѣхъ христіянъ, якѣ не тримаються латиньского обряду, оберегатиме и оборонятиме и жаднымъ чиномъ, нѣ самъ нѣкого за вѣру не утискатиме, нѣ другимъ того робити не дастъ; коли жъ всѣ свои присяги не додержать, то и пѣдданѣ его вызволяються вѣдъ слухнянства и вѣрности до него. Король Янъ Казимиръ присяги свои не додержавъ, обурпився на православну христіянскую вѣру грецкого обряду, багато зруйнувавъ церковъ божихъ, а иншій повернувъ на унію. Выходить зъ сего, що й гетьманъ Богданъ Хмельницкій и все вѣйско запорозке, черезъ недержанѣ королемъ присяги, стали людьми вѣльными. Тымъ-то, що бѣ не дати имъ пристати до пѣдданства Крымского хана, або Турецкого султана, треба гетьмана зъ усѣмъ вѣйскомъ, зъ усѣма мѣстами и землями прийняти пѣдъ високу руку царску“.

Потѣмъ пыталися у людей иншихъ станѣвъ: усѣ вони пристали до думки бояръ и вѣрадили, що царь повиненъ выступити вѣйною проти Польщи и Литвы за обрѣзу вѣры и царскои чести. Кунцѣ обѣцялися дати заемогу на вѣйну, а люде службовѣи мовили, що битимуться проти Польского и Литовского короля, не вважаючи на власнѣи головы и радо поляжуть за честь своего державця. Усѣ згодилися охочо дати и добро и житѣ на таку важну справу. Патріярха и духовенство поблагословили царя и всю державу и мовили, що вони богатимуть Бога, Пресвяту Богородицю й усѣхъ святыхъ, що бѣ дарували царевѣ побѣду.

Після такої постанови Земської Думи, царь вирядивъ трехъ посланцівъ: боярина Бутурлина, окольничего Алферева та думного дяка Лоцухина съ товаришами въ Переяславъ, прийняти Україну підъ его протекцію. Въ Переяславъ посланці приїхали 31. грудня. Хмельницькій, вернувся не що давно зъ жванецкого походу и бувъ тоді саме въ Чигирині; хоронивъ тамъ сына, та умовлявъ супротивниківъ московскої протекції, не змагатися а приставати. Посланцівъ прохавъ вониъ вибачити, що не можна ему було прийхати до Переяслава, бо лідъ на Дніпрі бувъ крхкій и переїздити по нему небезпечно було. Московськихъ гостей витавъ переяславскій полковникъ Тетеря, яко господарь мѣста. Тетеря въ душѣ не сиривъ Московщині. За пять верстовъ (кілометрівъ) відъ мѣста Тетеря зъ сотниками та отаманами свого полку и зъ 600 козаківъ зустрівъ московськихъ посланцівъ: ледви тільки вони підїхали, козаки позлазнили съ коней, заграли сурмачѣ, ударили довбышѣ, Тетеря повитавъ промовою. Посланці у купі съ козаками їхали до самихъ мѣськихъ ворітъ: тутъ стояли козаки и повитали гостей, випаливши зъ рушниць. Біля ворітъ стоявъ мѣскій протопопа Григорій зъ духовенствомъ въ ризахъ (фелонахъ) а поручъ люде зъ образами, коругвами и съ хрестами. Посланці позлазнили съ повозівъ, познаменувалися до образівъ; духовенство поблагословило и скропило ихъ свяченою водою. Протопопа повитавъ промовою. Тоді посланці пішли пішки черезъ мѣсто. Зъ ними йшовъ увесь поїздъ; співали церковні піснї, а народъ витавъ окриками. Прийшовши до церкви, відслужили молебень за царську родину.

Дня 6. січня приїхавъ и гетьманъ. Виїздячи съ Чигирина, вониъ покликавъ до себе на обїдъ 50 Поляківъ, останнихъ бранцівъ; полонено ихъ въ бою біля Батога, але теперъ тільки выкуплено. Гетьманъ мовивъ до нихъ:

„Теперь, панове Поляки, здається мені, що мы вже на вѣки розлучилися, вы не будете нашими, а мы вашими. Отсеп страты вы собѣ до вѣку вѣчного нїчимъ не покрываете, та й мы нїколи не покажемо прихильности вынагородити єѣ. Не наша вина, а ваша; на самихъ себе жалкуйте про те, що вы зъ доброй волї, та не зъ доброго розуму и зъ легкой думки стратили“.

Дня 8. сѣчня гетьманъ скликавъ у Переяславѣ загальну раду. Въ семѣй годинѣ зранку ударили довбышѣ. Люде почали сходитися на переяславскій майданъ. Тымъ часомъ гетьманъ державъ потайну раду зъ еeneralною старшиною. Гетьманъ на той часъ покликавъ до Переяслава усю полкову старшину и багато значнѣйшихъ козакѣвъ. Посередъ натовцу на майданѣ було зроблене простѣрне порожне мѣсце. О годинѣ 11. гетьманъ вийшовъ на майданъ; вѣнъ бувъ у народному уборю; надъ нимъ держали бунчукъ. За гетьманомъ йшла уся старшина українська. Еeneralный осаула звелѣвъ усѣмъ мовчати. Нарѣдъ на улицахъ та покрѣвляхъ слухавъ промову свого повелителя-гетьмана.

Вѣнъ мовивъ:

„Панове полковники, осаулы, сотники, усе вѣйско запорожке и всѣ православнѣ христіане: усѣмъ вамъ вѣдомо, що Богъ вызволивъ насъ зъ рукъ тыхъ ворогѣвъ, гнобителѣвъ церкви божої, на якихъ лютиться усе православне схѣдне христіанство. Ворогъ той хотѣвъ знѣвечити насъ такъ, що бѣ и имени нашего не було на землѣ нашѣй. Усѣмъ вамъ стало занадто вже важко и мабуть не можна намъ обѣйтися безъ царя. Тымъ-то жъ сего дня скликали раду прилюдну, на те, що бѣ вы у купѣ зъ нами обѣбрали собѣ державця—сѣ чотырѣхъ, якого самѣ волѣтимете: першій — царь Турецкій; вѣнъ кѣлька разѣвъ черезъ пѣсланцѣвъ своихъ зазывавъ насъ до себе въ пѣдданство; другій — ханъ Крымскій, третій — король Польскій; сей и теперъ згодиться прийняти насъ до своєї ласки, коли мы того побажаємо; четвертый — царь православный Московскій схѣдный: вже шѣсть разѣвъ разъ-по-разъ мы его благаємо, що бѣ ставъ намъ за царя и пана. Отъ вы якого вподобаете собѣ, такого и выбирайте. Царь Турецкій бусурманъ. Усѣ вы тямите, яке лихо переносять пѣдъ нимъ нашѣ браты по вѣрѣ православнѣ Греки. Ханъ Крымскій те жъ бусурманъ. Нужда примусила насъ звести зъ нимъ дружбу, але жъ чого мы не натерпѣлися черезъ те, якої бѣды не зазнали: и полонѣ, и рѣки крови христіанскої! Про утиски вѣдъ польскихъ панѣвъ — нема що й балакати: самѣ гараздъ тямите, що вони вважали жидѣ и собаку лѣпше, нѣ жъ нашего брата христіанина. А царь схѣдный Московскій одного зъ нами обряду, одної грецкої вѣры; мы сѣ православіємъ Великої Руси одно

тѣло, що головою має Ісуса Христа. Отсей великій царь христіянській зглянувся на гнобительство нашої церкви на Украинѣ; не знехтувавъ вѣнь нашого шестилѣтнього благання, прихилився теперъ до насъ своимъ милостивымъ царскимъ сердцемъ и вырядивъ до насъ своихъ близькихъ до него людей съ царскою ласкою. Полюбѣмъ же его щиро! окрѣмъ его царскои руки мы не знайдемо такого затишного пристановища. А хто не хоче насъ послухати, той нехай иде, куды хоче, шляхъ вѣльний!“

Тисячѣ голосѣвъ вѣдновѣдали:

„Волимо пѣдъ царя схѣдного. Лѣише намъ вмерти въ нашѣй благочестивѣй вѣрѣ, нѣ жъ ненавистнику Христовому, поганинови — дѣставатися!“

Тодѣ переяславскій полковникъ почавъ обходити навкруги майдану и пытався:

„Чи всѣ тако сонзволяете?“

„Усѣ!“ кричавъ нарѣдъ.

Тодѣ гетьманъ гучнымъ голосомъ закричавъ:

„Буди тако! Да укрѣпить насъ Господь пѣдъ его царскою крѣпкою рукою!“

А нарѣдъ гукавъ:

„Боже утверди! Боже укрѣпи! що бѣ єсмо вовѣки усѣ едино були“.

Потѣмъ стали вычитувати написанѣ умовы, на якихъ Украина повинна зѣднатися зъ Московщиною. Мѣжь головными умовами, якихъ бажали Украинцѣ, стояло:

1) Цѣлѣсть Украины по обохъ бокахъ Днѣпра, де жили козаки, по межу умовлену зборѣвскимъ договоромъ, се бѣ то вся Украина лѣвобережна, а на правому березѣ Днѣпра сучасна Кієвщина, частина Подѣля и Волыни.

2) Права власной управы, незалежной вѣдъ урядникѣвъ царскихъ; право власного законодавства и судовництва; право выбрати вѣльными голосами гетьмана и урядникѣвъ, право приймати пѣсланцѣвъ вѣдъ державцѣвъ чужоземныхъ и зсылатися зъ державцями чужихъ земель; муниципальнѣ права мѣсть, що бѣ були задержанѣ, а особистѣ права станѣвъ: шляхотского, духовного, мѣщаньского, козакого и посполитого, що бѣ лишилися незрушеными. Такъ само незрушенѣсть маѣтностей; побѣльшане реєстрового вѣйска до 60.000; платня

козакамъ зъ доходѣвъ украинськихъ, але тодѣ, коли доходы будуть зведені до вѣдомости. Украина брала на себе обов'язокъ платити державцєви данину, але що бѣ до сеї справи збѣрщики московскі не втручалися. Пѣдъ часъ вѣйны Украина мусѣла власнымъ вѣйскомъ помагати царєви, а царь повиненъ бувъ обороняти єѣ и цѣлкомъ вызволити вѣдъ Полякѣвъ.

Нарѣдъ задовольнився такими поважними та добрыми умовами. Пѣсля нарады выступали царскі пѣсланцѣ. Якъ звичайно тодѣ водилося, вони, першъ усеґо именемъ царя, спыталися про здоровлє гетьмана и старшины, се визначало царску ласку; потѣмъ Бутурлинъ промовлявъ до народу. Вѣнъ згадавъ про всѣ нещастя Украины, про утиски за вѣру, про кѣлькоразне пѣсланництво до царя, котре на останку и примусило царя зглянутися на одновѣрцѣвъ; доводивъ, що коли король не додержавъ присяги, — то вѣнъ бѣльшь вже не державецъ народови.

„Отакъ, додавъ пѣсланецъ: великій державецъ, єґо царска величнѣсть, не хоче того, що бѣ вамъ, одновѣрнымъ зъ нимъ православнымъ христіанамъ, перебувати въ руйнѣ, а церкви божі, що бѣ стояли пустками и терпѣли зневаґу вѣдъ латинянъ, тымъ-то й звелѣвъ усѣхъ васъ — гетьмана Богдана Хмельницкого, все запорозке вѣйско, всѣ мѣста и землѣ, яко вѣльнї вѣдъ пѣдданьства королю Польскому, черезъ те, що вѣнъ не додержавъ присяги, прийняти пѣдъ царску високу руку и казавъ своимъ ратнымъ людемъ запомагати вамъ проти переступникѣвъ клятбы и гнобителѣвъ вѣры православної. А вы всѣ, гетьмане Богдане Хмельницкій и все вѣйско запорозке, спостерегаючи на собѣ ласку великого державця нашого, повинні єму служити, зичити єму все добре и спѣдѣватися на ласку єґо. Вѣнъ великій державецъ, оберегатиме тебе и все вѣйско запорозке своєю ласкою и оборонятиме вѣдъ усякихъ ворогѣвъ“.

Рада почала розходитися. Гетьманъ съ пѣсланцями сѣли въ карету и поѣхали до соборной церкви записягти на вѣрнѣсть новому державцєви. За ними поѣхала старшина. Въ дверяхъ церкви стоявъ отецъ Григорій зъ усѣмъ переяславскимъ духовенствомъ и клиромъ; поплѣчь стояло московске духовенство, що поприѣздило съ пѣсланцями; головнымъ мѣжъ нимъ бувъ казанскій архимандрита Прсхоръ съ Преображен-

ского монастыря. Середъ церкви на столбцѣ лежала прислана царемъ урядова книжка. Московске духовенство хотѣло вже починати обрядъ присяги, якъ ось гетьманъ зупинивъ ихъ и промовивъ:

„Перше треба, що бъ вы заприсягли именемъ вашего царя, що великій державецъ нашихъ правъ не зрушить, на права нашѣ и на маєтности надасть універсалы и не выдасть насъ королю Польскому“.

„Нѣ вовѣкъ не заприсягнемо мы за свого державця, вѣдповѣли посланцѣ: та гетьманови и балакати про се не годиться; по́ддані повинні няти вѣры своему державцеву, котрый не лишить ихъ своєї ласки, оборонятиме вѣдъ ворогѣвъ и не зрушить вашихъ правъ, не забере вашихъ маєтностей“.

„Про се мы съ полковниками и зъ усѣма людьми порадимось“, вѣдповѣвъ гетьманъ и вийшовъ съ церкви.

За кілька часу вѣшли въ церкву два полковники: переславскій Тетеря и миргородскій Лѣсницкій-Саковичъ. Обидва вони вимагали, що бъ московскій по́сланцѣ заприсягли.

„Сего зъ роду-вѣку не бувало, змагалися по́сланцѣ: то́лько по́ддані заприсягають державцеву, а державцю не звичливо заприсягати по́дданимъ“.

„Але жъ король Польскій усе заприсягали намъ!“ мовили полковники.

„Польскій король — люде нецєвнѣ и не самодержцѣ; вони своєї присяги не бережуть, а нашого державця слово не перемѣниться“, вѣдповѣли по́сланцѣ.

„Гетьманъ и мы вся старшина, мовили козаки, ймемо вѣры сему, але простѣ козаки не ймутъ и вимагають, що бъ непримѣнно вы за свого царя заприсягли“.

По́сланцѣ на те змагалися и мовили:

„Его царска величнѣсть ради христїаньскої православної вѣры и святыхъ божихъ церковъ — зволивъ на ваше благопрїятї васъ по́дъ свою високу руку и вамъ треба памятувати ласку єго, служити єму и зичити єму на все добре! Треба вамъ вѣйско запорожке привести по́дъ присягу, а людей не тямущихъ утихомирювати, що бъ не верзли неподобныхъ речей“.

Полковники по́шли до гетьмана и небавомъ Хмельницкій и старшина вернулися до церкви и на євангелїи заприсягли

царевн на вѣчне пѣдданьство именемъ Украины въ тыхъ межахъ, якій для неѣ полишено въ зборѣвскѣй умовѣ.

Величко, що бравъ для своєї лѣтописи вѣсти зъ записокъ Зѣрки, сучасника Хмельницького, повѣдає, буцѣмъ пѣсля присяги козакѣвъ, московскій бояре именемъ свого монархи поклялися, що царь держатиме всю Украину зъ усѣмъ вѣйскомъ запорозкимъ, не зрушаючи и бережучи стародавній єї права, оборонятиме вѣйсками проти ворожихъ нападѣвъ и запомагатиме грѣшми.

Скоро старшина скѣнчила присягу, почалося затвердження гетьмана въ єго гетьманьському урядѣ. Бутурлинъ дававъ Хмельницькому царскій подарунки: спершу прапоръ, потѣмъ булаву, убранє, а на останку шапку; подаючи, вѣнъ державъ промову, въ котрѣй выславлювавъ символічне значѣнє тыхъ подарункѣвъ. Потѣмъ обдаровували вѣйскову старшину, полковникѣвъ, полковыхъ урядникѣвъ и простыхъ козакѣвъ. Увесь день заприсягали козаки та мешканцѣ переяславскій.

Московскій пѣсланцѣ вырядили своихъ „стольникѣвъ“ и „стряпчихъ“ по всѣхъ мѣстахъ и полкахъ Украины, що бѣ приводили до присяги люднѣсть, а собѣ взяли значнѣйшій мѣста Украины: Кієвъ, Нѣжинъ и Чернигѣвъ. Дня 14. сѣчня прибули вони до Кієва. Тысяча кієвскихъ козакѣвъ зъ девятьма розгорненими прапорами зустрѣли пѣсланцѣвъ за десять верстовъ вѣдѣ мѣста; пристали до ихъ поѣзду и распочали торжественный похѣдъ. За козаками вели дванайцятєро царскихъ коней турецкои породы, на коняхъ були гаптованій золотомъ попонки, котрій волоклися ажъ по землѣ, поверхъ нихъ були гаптованій золотомъ кульбаки. За кѣньми ишовъ полкъ „дѣтей боярскихъ“, повбиранихъ въ соболєвій кожухи, за ними ще лава турецкихъ коней, на котрыхъ збруя саяла золотомъ та перлами; помѣжь нихъ несли чотыри прапоры: тѣ прапоры дивували людей великостю и роботою: на одному бувъ гаптованный лєвъ; на другому—однорѣгъ, а на двохъ останнихъ рыбы морскій зъ дѣвочими лицами. Дальше ѣхали пѣсланцѣ. Процесія прямувала до Золотыхъ Ворѣтъ; верстовъ за 1½ зустрѣло єѣ духовєнство зъ митрополітою, чернигѣвскимъ єпископомъ Зосимою, та съ печерскимъ аримандритою Осипомъ Тризною; були ще игумены и намѣстники зъ рѣзнихъ монастырѣвъ украиньскихъ.

Митрополіта Сильвестеръ Косѡвъ повитавъ по́сланцѣвъ такою промовою:

„Приходите вы, мовивъ вѡнъ: вѡдъ благочестивого царя, бажаючи навѣдатись до спадщини стародавнихъ великихъ князѣвъ рускихъ, до трону першого благочестивого руского великого князя и мы выходимо на зустрѣчь вамъ! Моими устами витає васъ той благочестивый Володимиръ, витає васъ св. Апостоль Андрѣй Первозванный, що на сему мѣсцѣ вѣщувавъ сяєво великои божои славы; витають васъ преподобнѣй Антоній и Теодозій и всѣ преподобнѣй, що ради Христа, въ пещерахъ коротали свое житє. Входить же въ дѡмъ Бога нашего, на тронъ найпершого благочестя руского и нехай зъ вашои при- томности обновиться, яко орлина юность спадщина благочестивыхъ князѣвъ рускихъ“.

Такъ бы то мусивъ говорити митрополіта, якъ повѣдають московскій звѣстки; а очевидецъ священникъ повѣдає: „Отець митрополіта вѡдъ жалю обумиравъ и все духовенство, що було зъ нимъ за слѣзми свѣту не видѣло“.

Дзвонили въ дзвоны. По́сланцѣ приѣхали до Софійского собору. Митрополіта вѡдправивъ молебень, проспѣвали царскѡй родинѣ „многая лѣта“.

„Чому ваше высокопреосвященство, спытався Бутурлинъ, нѣколи не писали до царя и не шукали собѣ царскои ласки, тодѣ, якъ гетьманъ Богданъ Хмельницкій и все вѡйско запорожке кѡлька разѡвъ прохали великого державця принять ихъ пѡдъ его високу руку?“

„Що гетьманъ листувався съ царемъ, проте менѣ не вѣдомо було, вѡдповѣвъ Косѡвъ: теперь я повиненъ молити Бога, що бѣ надѣливъ на многі лѣта здорова царевн, царицѣ и благовѣрнымъ царѣвнамъ“.

Привели до присяги кіевскихъ козакѡвъ и мѣщанъ. Духовенство не тѡльки само не згодилося присягати, але не пустило й шляхтичѣвъ, урядникѡвъ и челядь, що служили у митрополіты та по иншихъ духовныхъ; не пустила присягати монастырскихъ слугъ и въ загаль усѣхъ людей зъ маєтностей церковныхъ и монастырскихъ. Митрополіта вживавъ рѡжнихъ заходѡвъ, доводивъ, що за тими людьми нема маєтностей; тому и присягати имъ не приходится; казавъ, що ему небезпечно про те, що бѣ король Польскій не по́метився надъ тымъ

духовенствомъ, що лишилося по иншихъ краяхъ Речи-Посполитої и вѣнъ не хоче вѣдповѣдати за души неповинні; митрополита здавався на печерского архимандриту, а сей на него. „Думный дякъ“ Лопухинъ почавъ загрожувати митрополитѣ гнѣвомъ царя и гетьмана; митрополита того не злякався. Лопухинъ прохавъ его, що бѣ вѣнъ въ сѣй справѣ розмовився зъ Бутурлиномъ: митрополита на одрѣзъ вѣдмовивъ, що у него нема потреби бачитися и балакати зъ Бутурлиномъ. Одначе на другій день, пѣсля такої упертости, дня 19. сѣчня, шляхту, слугъ, двѣрскихъ людей, козакѣвъ и мѣщанъ, що жили за митрополитою и архимандритою, приведено до присяги. Пѣсля того духовенство ще 50 рокѣвъ держалося своєю незалежності; перегодомъ воно, хочъ и пошло пѣдъ благословеніє патріярхи Московского, але лишилося безпосередно пѣдъ рукою константинопольского патріяршого престолу. Якъ бачили мы, Сильвестеръ Косѣвъ и кїевске духовенство визначалися великою покѣрливостію власти; вони все цуралися усякихъ ворохобныхъ заходѣвъ; тымъ-то така швидко перемѣна власти здавалася имъ невѣдповѣдною. До того жъ кїевске духовенство дивилося на Москалѣвъ якъ на людей невѣчливыхъ и простакѣвъ; духовенство не було навѣть певнымъ и вагалося про тожсамѣсть своєю вѣры зъ московскою; приходила до цього навѣть и така думка, що Москалѣ звелить перехрещуватися. Чернигѣвскій протопопъ писавъ того часу: „Царь обѣцяє всѣхъ при правахъ и маєтностяхъ лишити, хто се добровѣльно придасть и охреститься“. Люде ворожливї розсѣяли навѣть чутку, що Москалѣ прицєволюватимуть Украинцѣвъ до московскихъ звичаѣвъ, заборонять озуватися въ чоботы та черевики, а звелить въ постолахъ ходити. Треба звернути увагу й на те, що духовенство на Украинѣ було людьми найбільшь освѣченими, зъ малку виховувалися вони на польскій ладъ и звикли до польского розумѣня и до свѣтогляду захѣдно-європейского.

Московскій бояре, ремствуючи на кїевске духовенствѣ, рушили до Нѣжина; тутъ полковникъ Золотаренко, шурина Хмельницкого, повитавъ ихъ зъ великою шаною. Мѣсто заприсягло не зчагаючиєсь. Не змагалися и Чернигѣвцѣ и заприсягли 28. сѣчня. Тодѣ пѣсланцѣ повернули до Москвы.

Хмельницкій сподѣвався, що Поляки, скоро лишень до вѣдаються, що Украина заприсягла Московщинѣ, почнуть

метитися, тымъ-то й выдавъ вѣнъ дня 17. сѣчня ось якій універсалъ :

„Панове полковники, сотники и вся отаманія вѣйска запорозкого и мѣского! Доброго здоровля вамъ бажаю вѣдъ Бога и чиню вѣдомымъ вамъ, абы вы були по замкахъ сторожкими и звычайно, якъ самій тямите, добре виконували вѣйскові обовязки: що бъ у васъ пороху, олова, борошна и всякихъ харчѣвъ не бракувало, бо я съ королемъ Польскимъ до згоды не зѣйшовсь и вы ворогѣвъ нашихъ Полякѣвъ бийте, коли вони вѣдважаться напасти, а царь Московскій, заступаючись за вѣру, помагатиме намъ. Поручаю Васъ Господу Богови“.

Тодѣ Хмельницкій вырядивъ пѣсланцѣвъ єнерального судію Самѣйла Зарудного и переяславского полковника Павла Тетерю до Москвы. Вони приѣхали туды съ початку марта (березоля) прохати, що бъ були затверджені статѣи переяславской умовы. Въ тѣ статѣи заведено було те саме, на чому зѣдналися въ Переяславѣ. Царь усе те затвердивъ зъ деякими перемѣнами; важнѣйшою вѣдмѣною було те, що гетьманови хоча й давалося право приймати чужоземныхъ пѣсланцѣвъ, але вѣнъ повиненъ бувъ оповѣщати про те царя, а такихъ, якѣ бъ приѣхали зъ думкою не сприяючою цареви, мусивъ задержувати; вѣнъ не повиненъ бувъ зсылатися съ Турецкимъ султаномъ и Польскимъ королемъ безъ царской на те волѣ.

С Т А Т Ь Ї

постановленій въ Москвѣ съ пѣсландцями гетьмана Хмельницкого.

Бють чоломъ державцєви царєви и великому князєви Олексѣю Михайловичу, усєи великои и малои Росіи самодержцєви и многихъ державъ державцєви и володѣтелеви, єго царской величности пѣдданки Богданъ Хмельницкій, гетьманъ вѣйска запорозкого, й усє вѣйско запорозке и увєсь миръ христіаньскій, російскій, що бъ єго царска величнѣсть ухваливъ имъ те, про що пѣсланцѣ ихъ прохатимуть; а вони єго царскѣи величности въ усѣхъ єго державцєвыхъ наказахъ служитимуть до вѣку, и що на яку статью царь приставъ, те пѣдписано пѣдъ статьями:

1. Що бъ по мѣстахъ урядникѣвъ выбирати зъ людей достойныхъ; вони повинні будуть надъ пѣдданками царской

величності урядувати и доходи усякѣ поправдѣ до скарбу царского вѣддати; а коли бѣ для того приѣхавъ царскій воевода, та почавъ ихъ права топтати та свои статуты заводити, то бѣ було се имъ вельми прикро, бо тутешній люде, де буде ихъ старшина, стануть за свои права змагатись. Сю статью вѣо царска величнѣсть ухваливъ и казавъ бути такъ, якъ прохають, се бѣ то, що бѣ були урядники по мѣстахъ, вѣйты, бурмістры, раднѣй, лавники, доходи всякѣ грошима и збѣжемъ збирати на царя и вѣддати до царского скарбу тымъ людемъ, котрыхъ прише царь та доглядати за тыми збѣрщиками, що бѣ чинили по правдѣ.

2. Писаревѣ вѣйсковому, що бѣ зѣ ласки царской величності 1000 золотыхъ польскихъ давати, а на судей вѣйсковыхъ по 300 золотыхъ; на писаря судового по 100 золотыхъ польскихъ; на писаря, та на хоружого полкового по 50 золотыхъ, на хоружого сотницкого 30, на бунчужного гетьманьского 50 золотыхъ польскихъ.

Царь ухваливъ и велѣвъ бути такъ, якъ прохають и давати тѣ гроши зѣ доходѣвъ, якѣ будуть зѣ Украины.

3. На писаря и на судей вѣйсковыхъ на 2 чоловѣки и на кожного полковника и на осаулѣвъ вѣйсковыхъ та полковыхъ, що бѣ було по млыну, на прохарчованѣ, бо выдатки великѣ вони мають.

Царь ухваливъ и велѣвъ, що бѣ такъ було.

4. На лаштованѣ вѣйсового наряду, на пушкарѣвъ и на всѣхъ тыхъ робочихъ людей, що у нарядѣ бувають, ухваливъ бы царь и показавъ свою ласкаву дбалѣсть, якъ на зиму, такъ и пѣдъ часѣ таборованя; такъ само на обозного арматного 400 золотыхъ, а на хоружого арматного 50 золотыхъ.

Царь ухваливъ и велѣвъ давати зѣ доходѣвъ украиньскихъ.

5. Пѣсланцѣ, що вѣдъ давныхъ давенъ приходятъ до вѣйска запорозкого съ чужихъ земель, такъ, що бѣ гетьмановѣ и вѣйску запорозкому вѣльно бѣ було ихъ приймати, якѣ зѣ добромъ прийдуть; а коли бѣ тращалося що лихого проти царской величності, про те повиннѣй царя оповѣщати.

По сѣй статьѣ царь ухваливъ: пѣсланцѣвъ, якѣ прибудуть зѣ добрыми справами, — приймати и вѣдпускати, але небавомъ оповѣщати и царя поправдѣ про те, въ якихъ справахъ привѣзли пѣсланцѣ и съ чимъ вѣдпущено ихъ. А коли хто выря-

дять по́сланцѣвъ въ справѣ супротивно́й цареви, такихъ по́сланцѣвъ задержати при во́йску и заразъ же звѣстити царя, а до царского наказу назадъ такихъ по́сланцѣвъ не пускати. Съ Турецкимъ султаномъ и королемъ Польскимъ безъ наказу царского не зсылатися.

6. Про митрополіту Кіевского дано по́сланцямъ словесный наказъ; по́сланцѣ словесно прохали, що бѣ царь звелѣвъ дати митрополітови на маестности сво́й універсалъ царскій.

Царь ухваливъ, що бѣ митрополітови и всему духовенству на маестности ихъ, якимъ вони володѣють выдати царскій універсалъ.

7. Що бѣ царь зволивъ небавомъ власне во́йско до Смоленска вырядити швидше, що бы неприятель не встигъ полагодитися, або съ кимъ иншимъ не зѣєднався, бо во́йско теперь принушено, що бѣ не няти вѣры жадно́й ихъ влещливости, коли бѣ вони стали въ чому влещувати.

Царска величнѣсть зволивъ на своего врага, короля Польского, самъ ити и вырядити бояръ и воеводъ зъ во́йскомъ тодѣ, якъ просохне и за для коней паша наросте.

8. Що бѣ по межѣ во́дѣ Поляко́въ за для безпечности держати 3000 наймленого во́йска, а коли буде царска ласка, то й бѣльше.

Царске во́йско разъ-у-разъ є на межѣ, є за для обороны Украины и напередъ усе стоятиме.

9. Було за звычай, що все во́йску запорозкому платили; прохасмо и теперь царску величнѣсть, що бѣ було давано на полковникѣвъ по 100 ефимко́въ; на осаулѣвъ полковыхъ по 200 золотыхъ, на осаулѣвъ полковыхъ по 400, на сотникѣвъ по 100, на козакѣвъ по 30 золотыхъ польскихъ.

Тамъ въ тыхъ рокахъ до царской величности гетьманъ Богданъ Хмельницкій и усе во́йско запорозке выражали по́сланцѣвъ и били чоломъ ко́лька разѣвъ, що бѣ царь ради православной христіянської вѣры и ради святыхъ божихъ церковь заступися и принявъ ихъ по́дъ свою высокую державну руку, та проти ворогѣвъ ихъ запомогу давъ. Великому державцеві тодѣ принять васъ по́дъ свою руку не можна було, бо у него съ королемъ Польскимъ и зъ великими князями Литовскими была вѣчна згода, але вони батькови великого державця, блаженнои памяти цареви и великому князеви Михайлови, усеи

Русіи самодержцєви и многихъ державъ державцєви и володѣтелеви, та ѥ дѣдови єго, блаженнои памяти великому державцєви, святѣйшому Филаретови Микитовичу, патріярсѣ Московскому и усеи Русіи и великому державцєви нашему, царєви Олексѣєви Михайловичу, усеи Русіи самодержцєви, заподѣяли багато безчєстєя и докорѣвъ; царь, покладаючись на грамоты королѣвскѣи, на соймовѣи статуты, на конституцію, та на умовы съ Поляками, сподѣвався, що те полагодились и хотѣвъ гетьмана Богдана Хмельницкого и усе вѣйско запорожке черезъ своихъ царскихъ великихъ пѣсланцѣвъ звести съ Поляками на мирову такимъ чиномъ: коли Янъ Казимиръ, король Польскѣи, пристанє зъ ними на мирову по зборѣвскимъ умовамъ, и православной христіянської вѣры не утискатимє, а уніятѣвъ усѣхъ выведе, то царь выбачить вину тымъ людємъ, що за зневагу чєсти єго царской величності повиннѣ бути покаранѣи на горло. Протє и выражавъ до короля Яна Казимира своихъ великихъ вѣдпоручникѣвъ пѣсланцѣвъ боярина и намѣстника велико-пермского князя Бориса Рѣпинна-Оболенского съ товарищами; тѣ пѣсланцѣ говорили радѣ про згоду, про вчинки короля и панѣвъ и король Янъ Казимиръ и паны-рада до жаждной згоды не пристали и ту велику справу повернули въ нѣвець, а пѣсланцѣвъ царскихъ вѣдпустили нѣ съ чимъ. Нашъ великѣи державецъ, єго царска величність, бачачи зъ боку короля отакѣи неполагодженєя, грубіяньства и неправды, та бажаючи православному христіянскому вѣру и всѣхъ православныхъ христіянъ вѣдъ гнобителѣвъ, латинянъ, що хочуть церкву божу зруйнувати и вѣру христіянскую выкорѣнити, оборонити, пѣдъ свою високу руку васъ принявъ и задля вашои обороны зѣбравъ силу вѣйска московского, татарского и нѣмецкого и самъ иде на ворогѣвъ христіянскихъ и боярь своихъ и воеводъ посылає зъ вѣйскомъ, и на отсю вѣйскову справу, по єго царскому наказу багато вже съ царского скарбу роздано грошей, то теперъ имъ, пѣсланцємъ, про платню на вѣйско запорожке не годиться говорити, бачачи таку царску ласку. А коли бояринъ царскѣи и намѣстникъ тверскѣи, Васплъ Бутурлинъ, розмовлявъ зъ гетьманомъ, такъ говорєно було, що бѣ вѣйска було 60 тысячѣвъ, а хочъ бы ѥ бѣльшь того було, такъ царєви мовъ съ того шкоды не будє, бо платѣи у него на вѣйско вони не прохатимуть. Се вѣдомо и имъ, Самѣйлу и Павлу, и иншимъ

людямъ, що того часу при гетьманѣ були. А скільки по Украинѣ въ мѣстахъ якихъ доходѣвъ, про те царевн не вѣдомо, списати тѣ доходы царь выражае своихъ дворянъ. Коли тѣ доходы спишутъ и зведутъ рахунокъ, тодѣ про платню запорозкому вѣйску и наказъ вѣдъ царя буде. Нынѣ его царска величнѣсть, нагороджуючи гетьмана и все вѣйско запорозке, хоче послати имъ по звичаю своихъ предкѣвъ, грошей.

10. Коли бѣ крымска орда замыслила напасти, тодѣ вѣдъ Астраханѣ и вѣдъ Казанѣ треба на неи наступати и доньскимъ козакамъ треба бути на поготовѣ; а доки-що не треба дратувати Татаръ, треба перебувати зъ ними по братерски.

До козакѣвъ на Дѣнѣ вже выслано царскій наказъ: коли крымскій Татаре не займатимуть, то велено и ихъ не дратувати, а коли нападутъ, то тодѣ царь звелитъ вѣдбиватися вѣдъ нихъ.

Бѣля крымской межѣ стоитъ мѣсто Кодакъ, тамъ гетьманъ мае 400 чоловѣка и постачае на нихъ харчѣ; треба, що бѣ и теперь царь ухваливъ постачати туды харчѣ и порохъ; такъ само и до тыхъ, що за порогами коша стережуть, що бѣ царь зволивъ показати свою ласку; бо не можна коша безъ людей лишити.

Про ту статью буде ласкавый царскій наказъ тодѣ, коли стане вѣдомо, скільки въ тѣ мѣста постачалося якого запасу и скільки буде зѣбрано царскихъ доходѣвъ. Ще въ письмѣ вашему стоитъ, що бѣ его царска величнѣсть звелѣвъ выдати свои універсалы на вѣльности вашѣ, се станеться, коли вы помѣжъ себе уладнасте, хто козакъ, а хто мужикъ. А вѣйска запорозкого нехай буде 60.000 и що бѣ воно було переписане въ реестеръ и вы посланцѣ, якъ вернетесь до Богдана Хмельницкого, такъ повѣдайте гетьманови, що бѣ вѣнъ швидше велѣвъ козакѣвъ роздѣлити, зробити имъ реестеръ та й той реестеръ, пописанный власною рукою его, приславъ до царя.

П Р О Ш Е Н Ь

гетьмана Богдана Хмельницкого до царя Олексѣя Михайловича
зъ додаткомъ пунктѣвъ умовы:

Зъ божою ласки, великій державцю, царю и великій княже Олексѣю Михайловиче, усен великою и малою Росію само-

держче. княже и многихъ державъ державцю и обладателю, твоему царскому величеству.

Мы Богданъ Хмельницкій, гетьманъ вѣйска запорозкого и усе вѣйско запорозке, и увесь миръ христіянскій російскій, до лица землѣ чоломъ бемо:

Вельми зрадѣвъ съ пожалованя великого и ласки безъ кѣнця твоего царского величества, що намъ показавъ; багато бемо чоломъ тобѣ, державцю нашому, будемо прямо и певно въ усѣхъ справахъ и наказахъ твоихъ служити до вѣку. Тѣльки вельми просимо, такъ само якъ и въ грамотѣ просили, що бы твоя царска величнѣсть въ тому своему пожалованю ласку свою показавъ на те, про що нашѣ посланцѣ битвмуть до тебе чоломъ:

1. Найперше нехай твоя царска величнѣсть затвердить права и вольности нашѣ вѣйсковѣ, такъ, якъ вони бували споконвѣку у вѣйску запорозкому, що своими правами судилися и вольности власнѣ мали, що бѣ нѣ въ добра нашѣ, нѣ въ суды вѣйсковѣ, анѣ воевода, нѣ бояринѣ, анѣ стольникѣ не втручалися, але що бѣ власнѣ старшины товариства розсуджували: Де три чоловѣка козакѣвъ, тамъ два повиннѣ судити третѣго. Пѣдъ сими пунктами стоить написане дякомъ Алмазомъ Ивановымъ:

По сему пункту державецѣ сказавъ и бояре прирадили: нехай буде такъ, якъ просять.

2. Вѣйска запорозкого що бѣ усе було 60.000.

Державецѣ наказавъ а бояре прирадили: нехай буде 60 000 чоловѣка.

3. Шляхта, що перебуває въ Росіи и по неспорочнѣй заповѣди Христовѣй заприсягла тобѣ, великому державцю нашому, нехай зъ своими вольностями шляхотскими лишиться и на уряды судовѣ съ промѣжъ себе старшину выбирає; добро и вольности свои нехай має. якъ и за королѣвъ Польскихъ було, що бы ѣ иншѣ, бачачи твою ласку хилилися пѣдъ твою руку мѣцну съ цѣлымъ свѣтомъ христіянскимъ. Суды земскѣ и мѣскѣ що бы правилися, якъ и перше було, черезъ тыхъ урядникѣвъ, якихъ шляхта выбере. Такъ само скарбы свои, якѣ перше були у шляхты по фортецахъ на маестностяхъ, такъ що бы ѣ дальше було.

По сему пункту державецъ сказавъ и бояре прирадили: нехай буде такъ, якъ просять.

4. Въ мѣстахъ урядникѣвъ що бѣ зъ нашихъ людей выбирати достойнѣйшихъ, якій будуть съ пѣдданкѣвъ твоєї величності и що бѣ вони по правдѣ збирали и вѣддавали до твоего скарбу все, що належатиме.

Великій державецъ сказавъ а бояре прирадили: нехай буде, якъ просять. Були бѣ урядники, вѣйты, бурмістры, раднѣ, лавники, доходы грѣшми, збѣжемъ и нишимъ на царя збирати имъ и вѣддавати до царского скарбу тымъ людямъ, якихъ царь прише, и тымъ людямъ надъ тыми збѣрщиками доглядати, що бѣ чинили по правдѣ.

5. На булаву гетьманьску якъ надано староство зъ усѣма належитостями, що бѣ такъ воно и на дальше лвилося.

Казавъ державецъ и бояре прирадили: нехай такъ буде.

6. Борони Боже смерти пана гетьмана (бо всякъ чоловѣкъ смертенъ и инакше не може бути), то що бѣ вѣйско запорозке само собѣ гетьмана выбирало и царя про те повѣдомляло и що бѣ царь на се не ремствувавъ, бо се вже такій давній козацкій звичай.

Державецъ казавъ а бояре прирадили: нехай такъ буде.

7. Маѣностей козацкихъ що бѣ нѣхто не вѣднимавъ; хто якій землѣ маѣ и якій зыскъ зъ нихъ добуваѣ, нехай такъ воно й буде. Вдовы козацкѣ и дѣты що бѣ мали такій вольности, якій були въ ихъ предкѣвъ и батькѣвъ.

Нехай буде такъ.

8. Писарю вѣйсковому зъ ласки его величності що бѣ бувъ оденъ тысячь золотыхъ на пѣдписки, а на харчѣ млынѣ, бо у писаря выдатки великѣ.

Нехай буде такъ, давати зъ украиньскихъ доходѣвъ.

9. На кожного полковника що бѣ було по млыну, бо выдатки въ нихъ великѣ, а коли буде на те царска ласка, то нехай и бѣльше пожалуѣ.

Державецъ згодився на те, якъ бѣють чоломъ.

10. На судей вѣйсковыхъ по 300 золотыхъ и по млыну, а на писаря вѣйскогого 100 золотыхъ.

Державецъ згодився на те, але про судей роспытатись, кѣлько ихъ.

11. Осауламъ вѣсковымъ и полковымъ, що разъ-у-разъ перебувають на услугахъ вѣсковыхъ, а черезъ те не зможуть хлѣборобствовати, що бѣ було имъ по млыну.

Державецъ приставъ на се прошене.

12. На полагоджене зброи вѣсковои, на гармашѣвъ и на всѣхъ робочихъ бѣля зброѣ просимо твоеи царскои ласки, що бѣ якъ зимою, такъ и пѣдъ часъ таборованя було на обозного по 400 золотыхъ.

Державецъ згодився и казавъ давати зъ украиньскихъ доходѣвъ.

13. Права, наданіи споконвѣку вѣдъ князѣвъ и королѣвъ духовенству и свѣтскимъ людямъ, що бѣ нѣ въ чому не були зрушеними.

Державецъ згодився и казавъ, що бѣ такъ було.

14. Споконвѣку съ чужихъ земель приходятъ пѣсланцѣ до вѣйска запорозкого, отже що бѣ пану гетьману и вѣйску запорозкому вѣльно було пѣсланцѣвъ приймати а его величности за те не ремствувати, а коли бѣ що було проти царскои величности, то мы повинні про те его повѣдомляти.

Державецъ казавъ и бояре прирадили: пѣсланцѣвъ зъ добрыми справами приймати и вѣдпускати а державця повѣдомляти, зъ якими справами вони приѣздили и съ чимъ вѣдѣхали.

А якѣ пѣсланцѣ прибудуть зъ недобрыми проти царя справами, такихъ зупинити, написати про те до царя и безъ его приказы не вѣдпускати ихъ. Зъ султаномъ же Турецкимъ и съ королемъ Польскимъ безъ наказу царского не зсылатися.

15. Якъ по земляхъ польскихъ данна зразу вѣддається, такъ волѣли бы и мы давати твоѣй царскѣй величности за людей, зъ якихъ належать те, по цѣнѣ вѣдомѣй, коли жъ инакше не може бути, тодѣ жаднымъ чиномъ нѣ на одного воеводу въ тѣй справѣ не покладатися, хибѣ бѣ що воеводою бувъ хто зъ нашихъ достойныхъ людей. Усѣ тѣ доходы по правдѣ вѣддавати его царскѣй величности.

Державецъ казавъ а бояре прирадили: нехай буде такъ, якъ въ горѣ написано: збирати данну вѣйтамъ, бурмістрамъ, раднымъ и лавникамъ и вѣддавати тымъ людямъ, якихъ царь прише и тымъ людямъ доглядати, що бѣ збѣрщики чинили по правдѣ.

16. Наші по́сланці повинні умовлюватися, що б́ коли при́де воевода, то б́ не лома́в на́шого права и постано́в, бо те б́ було для на́съ вельми прикро; бо на́ші люде до ны́шого права не можуть скоро навькнути и не спроможуться тяга́рѣвъ носити. А коли старшинуватимуть тутешні люде, то вони правитимуть вѣдповѣдно тутешнимъ правамъ и постано́вамъ.

Царскій наказъ и при́рада боя́ръ про права написана по́дъ иншими статями.

17. Вѣдъ да́вна коро́ль Польскій жа́дныхъ утиско́въ на вѣру и на вольности на́ші не робили. Разъ-у-разъ мы свои вольности всякого чину мали; тому-то и служили мы вѣрно, а тепе́рь, коли наступили на на́ші вольности, то тымъ прину́сили на́съ перейти по́дъ царску мо́цну високу руку. По́сланці на́ші умы́льно прохатимуть, що б́ царь выда́в приви́леѣ на харть, якъ написано съ привязаными печатками, оденъ на вольности козацкі́, а другій на шляхотскі́, и що б́ те на вѣки незрушене було. А коли добудемо ті приви́леѣ, тоді́ самі́ роздивимось промѣжъ себе: хто коза́къ, той матиме вѣльнѣсть коза́чку, а хто хлѣборобъ-му́жикъ, той робитиме звичайно службу цареви, якъ се и перше було; такъ само и на люде́й всякихъ, що по́ддані́ его величності, на якихъ правахъ и вольностяхъ вони маю́ть бути.

Державе́ць ка́завъ а боя́ре при́радили: нехай буде такъ, якъ прося́ть.

18. Муся́ть нагадати про митрополі́ту и якъ про те розма́вляти, по́сланцямъ на́шимъ да́въ я наказъ словесный.

Державе́ць ка́завъ и боя́ре при́радили: митрополі́тови на ті́ ма́етности, якими вѣнъ ору́дуе, вы́дати уні́версалъ.

19. Такъ само по́сланці на́ші уклѣ́нно нехай благаю́ть его величнѣ́сть, що б́ вѣ́йско свое шви́дше до Смоленьска вы́рядивъ, не гаю́чись, що б́ воро́гъ не спромо́гся поладна́тись и съ кимъ иншимъ зье́днатись и вѣ́йско що б́ не няло вѣ́ры нѣ́яко́й влєсливости ворого́въ, коли б́ те трапи́лось.

Державе́ць ка́завъ и боя́ре при́радили про похѣ́дъ вѣ́йска обя́вити по́сланцямъ, якого дня самъ царь, боя́ре и вѣ́йско зъ Москвы по́дутъ, а до гетьмана про се не ня́сати.

20. И ту потрібно справу нагадати, що бѣ найманыхъ людей по межѣ вѣдѣ Ляхѣвъ було тысячѣвъ зо три, а коли на те воля царска то й бѣльше.

Роспытатися, въ якихъ мѣстахъ по межѣ треба стояти вѣйску.

21. Зазвычай було, що все вѣйску запорозкому платили, отже й теперъ прохати царя, що бѣ на полковника по 200 золотыхъ, на осаулѣвъ вѣйсковыхъ по 400 зол., на сотникѣвъ по 100 зол., на козакѣвъ по 30 золотыхъ.

Вѣдмовляти. Великій державецъ, его царска величнѣсть, задля православної вѣры христіянскои бажав козакѣвъ оборонити вѣдѣ латинянъ гнобителѣвъ и тыхъ, що хочуть зруйнувати церкви божіи и выкорѣнити вѣру христіянску. Тымъ-то збравъ вѣйско велике и йде на ворогѣвъ и зъ своего державного скарбу зробивъ великіи выдатки вѣйсковымъ людямъ. А якъ були у гетьмана Богдана Хмельницкого бояринъ и намѣстникъ Тверскій, Василь Бутурлинъ съ товаришами, и говоривъ зъ гетьманомъ про кѣлькѣсть вѣйска запорозкого, такъ гетьманъ мовивъ: „Хочъ вѣйска запорозкого и багато буде, але царевнѣ вѣдѣ того страты не буде, бо платиѣ у царя мы не проситимемо. Якъ говоривъ отсе гетьманъ, такъ були притомными пѣсланцѣ царскій, судія и полковникъ. Отже черезъ те пѣсланцямъ здѣймати про се рѣчь не годиться.

22. Коли бѣ орда накинута, тодѣ треба на неи наступати вѣдѣ Астраханѣ и вѣдѣ Казанѣ и козакамъ доньскимъ бути на поготовѣ; а доки-що теперъ не займати орды.

Вѣдповѣсти: на Дѣнѣ до козакѣвъ буде высланный наказъ царскій; про те, що коли Татарѣ не займатимуть, то й на нихъ не ходити, а коли займуть, тодѣ державецъ накаже вѣдѣблизатися вѣдѣ нихъ.

23. Мѣсто Кодакъ, збудоване на межѣ вѣдѣ Крыму, де панъ гетьманъ усе тримае 400 чоловѣка и дае имъ усякій харчѣ, що бы нынѣ его царска величнѣсть харчами и порохомъ надѣляла. Такъ само и до тыхъ, що за порогами Коша стережуть, що бѣ царъ показавъ свою ласку, бо Коша безъ людей лишити не можна.

Роспытатися: скѣлько харчѣвъ на чоловѣка дають на тыхъ 400 чоловѣкъ, скѣлько людей за порогами на Кошѣ и чого для нихъ просять.

Довести державцєви, мовили бояре, якї царскї люде всякихъ станѡвъ почнуть утѣкати до черкасскихъ мѣстъ и сѣль, то бѣ тыхъ ловити и вѡддавати.

УНІВЕРСАЛЪ
або
ЖАЛОВАНАЯ ГРАМОТА.

Зѣ ласки Божои, мы великїй державецъ, царь, и великїй князь Олексѣй Михайловичъ, усеи Великои и Малои Русїи самодержецъ, пожалували єсми нашої царскои величности пѡдданкѡвъ Богдана Хмельницкого, гетьмана вѡйска запорозкого, и писаря Ивана Выговского, и судей вѡйсковыхъ, и полковникѡвъ, и осаулѡвъ, и сотникѡвъ, и все вѡйско запорозке, що въ роцѣ теперь идучому 162, коли зѣ ласки Божои сталися вони пѡдъ нашою царскою високою рукою вѡнъ, гетьманъ Богданъ Хмельницкїй и усе вѡйско запорозке, и заприсягли намъ великому державцєви, и нашимъ царскимъ дѣтямъ, и наступникамъ на вѣчне пѡдданьство. Въ мартѣ (березолѣ) мѣсяцѣ присылали до насъ, великого державця, до нашої царскои величности, вѡнъ, гетьманъ Богданъ Хмельницкїй и усе вѡйско запорозке, пѡсланцѣвъ своихъ Самѡйла Богданова, судью вѡйского та Павла Тетерю полковника переяславского; и въ листѣ своему до насъ, великого державця, до нашої царскои величности, гетьманъ писавъ и пѡсланцѣ прохали, що бѣ мы, великїй державецъ, єго, гетьмана Богдана Хмельницкого и все вѡйско запорозке, пожалували и звелѣли надати потвердженє ихъ давныхъ правъ и вольностей вѡйсковыхъ, такъ, якъ вѡдъ давєнь водилося за великихъ князѣвъ Рускихъ и за королѣвъ Польскихъ, якъ судилися и вольности власнїи мали въ маєтностяхъ и въ судахъ и що бѣ до тыхъ ихъ вѡйсковыхъ судѡвъ нѣхто не втручався, але судила бѣ своя вѡйскова старшина. Такъ само прохаютъ и давнїи права, якї надано великими князями Рускими и королями Польскими духовеньству и свѣтскимъ людемъ, не порушати и на тїи ихъ права выдати царскїи универсалъ зѣ нашою печаткою царскою та що бѣ вѡйска запорозкого, заведеного въ реєстры було 60 тысячѣвъ и все що бѣ було єго стѡлько. Коли жѣ по волѣ Божїи гетьманъ помре, то вѡйску запорозкому стародавнимъ звичаемъ самому собѣ

гетьмана выбрати и кого выберуть, про те насъ великого державця оповѣстити. Маєтностей козацкихъ и земель, якими хто орудує, не вѣдбирати, козацкимъ удовамъ и сиротамъ вольными бути, якъ те водилося за дѣдѣвъ и батькѣвъ. Мы, великій державецъ, наша царска величнѣсть, пѣдданого нашего Богдана Хмельницкого, гетьмана запорозкого, и все нашей царской величнѣсти вѣйско запорозке пожалували и казали имъ бути пѣдъ нашою високою рукою зъ ихъ стародавними правами и привилеями, якѣ надано имъ вѣдъ королѣвъ Польскихъ и великихъ князѣвъ Литовскихъ и тыхъ ихъ правъ и вольностей велѣли нѣ въ чому не порушати; судитися имъ власною старшиною по своимъ давнымъ правамъ, а вѣйска запорозкого реєстрового що бѣ було 60.000. Коли зъ волѣ божої гетьманъ помре, то мы великій державецъ, велѣли бѣ вѣйску запорозкому выбрати собѣ стародавними звичаями гетьмана и кого выберуть на гетьмана, про те до насъ листувати и той нововыбранный гетьманъ повиненъ заприсягти на вѣрнѣсть намъ, великому державцеву, въ притомности того, на кого мы вкажемо. Такъ само маєтностей козацкихъ и земель, котрыми хто орудує, не вѣдбирати у нихъ, такъ само и въ козацкихъ вѣдѣвъ и дѣтей, а тѣ маєтности и землѣ будутъ за ними по стародавнему. И по нашѣй царской величнѣсти ухвалѣ нашимъ пѣдданкамъ Богданови Хмельницкому, гетьманови вѣйска запорозкого и всему нашему вѣйску запорозкому, бути пѣдъ нашою царскою великою рукою, лишаючыся при своихъ давныхъ правахъ и привилеяхъ, та вѣдповѣдно усѣмъ статямъ, якѣ написанѣ въ горѣ, намъ, великому державцеву и сынову нашему Олексѣеву и наступникамъ нашимъ служити и усею доброго зичити а на нашихъ ворогѣвъ ходити, куды буде наказано и битися зъ ними. Отакъ до вѣку бути слухняными нашѣй царскѣй волѣ. Про иншѣ статьи, чого прохали у насъ, царской величнѣсти пѣсланцѣ, Самѣйло и Павло, именемъ гетьмана Богдана Хмельницкого и усею нашего вѣйска запорозкого и про що списали и подали нашимъ боярамъ, Василеву Бутурлинову, Петрову Головину, думному дякови Алмазу Иванову, про те мы, великій державецъ, тѣ статьи выслушали ласкаво и на яку статью що ухвалили, те казали пѣдъ тыми жъ статьями пѣдписати и зъ нашимъ наказомъ дати тымъ пѣсланцямъ Самѣйлови и Павлову. Волимо его, гетьмана Богдана Хмель-

ницького и все вѣйско запорожке тримати въ нашому, царской величности, ласкавому пожалованю и ласцѣ и най вони про нашу царску ласку будуть певными.

ГЛАВА ДВАЙЦЯТЬ ПЕРША.

Шестилѣтна вѣйна, ведена зъ Украинцями, не тѣльки зруйнувала Польшу, але попсувала и безъ того попсованѣ вже моральнѣ силы польской націи. Несила власти, егоїзмъ, своеволя, продайнѣсть и поганѣ ще бѣльше съ того часу розрослися въ Польшѣ и вергли єѣ до погибели. Коли король прибувъ до Варшавы, скликали соймъ: нарѣкали на короля, казали, що невдача сталася черезъ те, що довго загаялися у Львовѣ; Волицѣ и Подоляне гомонѣли, що урядъ, немовъ на зарѣзъ, вѣддавъ ихъ Татарамъ; Литовцѣ винуватили короля за те, що вѣнъ дратувавъ Московщину и не умѣвъ триматися зъ нею въ згодѣ; взагалѣ всѣ нарѣкали за великѣ податки и вѣйсковѣ вѣдбутки; але нѣхто не умѣвъ порадити, якъ спасти вѣтчину. Кѣлька великихъ магнатѣвъ силкувалися стати гетьманами на Литвѣ и въ Коронѣ и заводили оденъ противъ одного интриги. На останку соймъ розбѣшовся, не прирадивши нѣчого, не обѣбравши жадныхъ заходѣвъ до обороны державы, не выдавши жадныхъ наказѣвъ за для упорядкованя зруйнованои крайны. Соймъ зѣрвавъ прускѣй пѣсланецъ своимъ всемогучимъ „*pie rozwalam*“. „О, безталанная крайно!“ кличе сучасный Полякъ: „коли бѣ можна укоротити твоѣй волѣ“.

Царь Олексѣй оголосивъ вѣйну. Король бажавъ вѣдтягти грѣзну небезпечнѣсть и вырядивъ до Москвы пѣсланця сенатора Млоцкого. Примасъ архієпископъ Гнѣзненскѣй написавъ листъ до Московского патріярхи Никона; именемъ Христовои любви благовъ его умовити царя, що бѣ не проливавъ христіянської крови. Польска лѣтопись повѣдає, що Никонъ раявъ царевѣ не втручатися до усобицѣ козакѣвъ съ Поляками, нагадувавъ єму про нещастя, якѣ вытерпѣла Московщина пѣдъ ворохобный часъ самозванщины; доводивъ ще, що Хмельницкѣй може легко погодитися съ Поляками та замѣсць подяки Москвѣ поверне зброю проти неѣ, по наказу короля. Але жѣ царь вельми добре тямивъ користь власной державы та ѣ здавалося

незвычайнымъ лишити ворогамъ той нарбдъ, що приставъ пѣдъ его руку. Млоцкій вернувся зъ вѣсткою, що московске вѣйско рушає до литовской межи.

Тодѣ король зновъ скликавъ соймъ у червнѣ. Шляхта бачила велику небезпечнѣсть державы, тымъ-то показала теперъ бѣльше згоды, дала королю право збрати посполите рушенє, положили податки на платню вѣйску и прирадили укрѣпити Смоленськѣ. А що бѣ не вельми обважати себе, знайшли нове жерело доходѣвъ: почали роздавати шляхотске достоиньство за грошѣ. Король за коронного великого гетьмана поставивъ Потоцкого, а за польного—Ляндскороньского; великимъ Литовскимъ гетьманомъ зробивъ Радивиля, а польнымъ Литовскимъ Радивилового ворога Гонсевского. Самъ король поѣхавъ до Гродна, що бѣ назирати за вѣйною.

Вѣйска московского було сорокъ тысячѣвъ; воно, пѣдъ проводомъ князѣвъ Серебряного и Хованьского, въ кѣнцѣ мая вступило на Литву. Слѣдомъ за нимъ зъ другимъ вѣйскомъ ишовъ самъ царь. У Москалѣвъ було сто пятьдесятъ гарматъ; вельми тямущі артилеристы и инжинеры, покликані зъ Голляндіи, Франціи и Швеціи. На пѣдмогу цареви Хмельницкій вырядивъ три полка: Чернигѣвскій, Нѣжинскій и за ново споруженый, Стародубскій; козакѣвъ було тысячѣ двацять, кермувавъ ими Золотаренко. На той часъ вѣнъ бувъ за наказного гетьмана и мавъ необмежовану власть въ походѣ; на ознаку его званя, була у него булава и бунчукъ.

Польске вѣйско на Литвѣ не було готове. Московскі жовнѣры кинулись по Литвѣ и зразу добули Дорогобужъ, Бѣлый, Серпейскѣ, Дубровну, Невель, Мстиславъ, Рославль, Оршу, Конысь, Шклѣвъ, Гору, Друю. Царь обложивъ Смоленськѣ, де зъ залогою и шляхтою, сидѣвъ воевода Пилипъ Обуховичъ. Козаки добули Рѣчицю, обложили Гомель, та не спромоглися добути его и пристали до царского вѣйска пѣдъ Смоленськомъ. Смоленськѣ не пѣддавався, довго стоявъ уперто, обороняли его положенє и фортецы бѣльше, нѣ жѣ люде.

Вѣйско литовске збралось тѣлько въ серпнѣ, збралось и посполите рушенє. Тодѣ Радивиль рушивъ вызволати Смоленськѣ. Съ початку ему поталанило. Вѣйско Гонсевского и Мирского бѣля Орши напало на Москалѣвъ пѣдъ сонну годиву и розбило ихъ. Радивиль загордився и сподѣвався знѣве-

чити ворогѣвъ, та, на лихо, навѣтъ неминуча потреба боронити вѣтчину, не примусила его погодитися зъ Гонсевскимъ: обыдва вони чинили на перекѣръ оденъ одному и до короля оденъ на одного посилали доносы. Скоро Москалѣ вступили на Бѣлу Русь, простой нарѣдъ заразъ показавъ свое вороговане до Речи-Посполитой и прихильности до московской власти. Сучасный Полякъ повѣдає: „Хлопы не показували до насъ жадной прихильности, навпаки, що бѣ пѣдвести нашихъ, вони навмысне переносили до насъ брехнѣ“. Посполите рушенє, приставши до вѣйска, помѣтило, що навкруги его московске вѣйско и обурплося. Шляхтичѣ не слухали нѣчого, нѣ на що не вважали, покидали прапорѣ и повтѣкали. Радивилѣ сподѣвався на кварцяне вѣйско, рушивъ далѣ и бѣля Шклова зустрѣвся зъ великою силою ворогѣвъ; було тутъ 15.000 Москалѣвъ пѣдъ проводомъ Трубецкого и кѣлька тысячѣвъ козакѣвъ зъ Золотаренкомъ. Серпня 12. московске вѣйско оточило зъ усѣхъ бокѣвъ Радивилове вѣйско и розбило его; Литовцѣ покидали збрѣю и втѣкали куды очѣ. Московске вѣйско забрало у нихъ усѣ гарматы и прапорѣ, самъ Радивилѣ ледви спасся и втѣкъ до Миньска.

Съ того часу, мѣста пѣддавались одно за однимъ. Могилѣвъ самъ вѣдчинивъ браму ворогамъ; на другому кѣнци литовской межи пѣддався Полоцкъ за немъ и Витебскъ; Чернигѣвскій полковникъ Подобайло добувъ Гомель, Пропойскъ, Новый-Быхѣвъ и обложивъ Старый-Быхѣвъ; але на превеликій жалъ и тугу его товариству, тутъ его вбито. Тѣло его поховано въ Черниговѣ, въ Илинському Монастырѣ, котрый вѣнъ обновивъ зъ руины, що сталася вѣдъ Батя ще. Золотаренко зъ другимъ вѣйскомъ зновъ вернувся до царя пѣдъ Смоленскъ. Мѣсто не пѣддавалося ажъ до кѣнця вересня; на останку Обуховичъ, бачачи, що нема ему запомогти, пѣддався, вымовивши себе и залозѣ вѣльный пропускъ. Царъ зъ боярами и зъ усѣмъ своимъ вѣйскомъ вѣйшовъ у Смоленскъ, тримаючи въ рукахъ хрестъ и державне яблоко, ознаку своей власти. Заразъ звелѣвъ вѣнъ повернути на православнѣй церкви усѣ тѣ, якѣ Поляки пообертали були на костелы. Царъ бувъ вельми задоволений хоробростю и вѣдвагою, яку показали козакѣ, що бѣ пошанувати ихъ,—старшину кликавъ до себе на обѣды а простыхъ козакѣвъ частувавъ и роздававъ имъ золотѣ медалѣ.

Потѣмъ царь рушивъ до своєї столицѣ, а московске и козацке вѣйско забирало мѣста и замки.

Бѣла Русь и Литва лишилися безъ обороны. Вѣйска не було. Мѣщане и селяне радо витали своихъ годовѣрцѣвъ. Бѣльшь якъ двѣ сотнѣ мѣстѣ пѣддалися цареви. Покористувався бѣ бувъ царь ще бѣльше, коли бѣ Москалѣ и козаки здержливѣйше були провадили вѣйну; але жѣ тодѣ воювати и розбишакувати значило те саме. Побѣдники палили и руйнували шляхотскѣ двори, поганили костелы, мордували ксѣндзѣвъ, знесилували жѣвноцтво. Москалѣ мовили: „Теперь мы вѣдплатимо вамъ, накою того, що Поляки и Литовцѣ робили у насъ“. Мабуть черезъ такѣ насильства мешканцѣ Шклова, принявши Москалѣвъ, потѣмъ несподѣвано порѣзали всѣхъ царскихъ жовнѣрѣвъ и зновъ впустили до себе Литовцѣвъ.

Такъ минавъ на Литвѣ рѣкъ 1654.

Друге московске вѣйско пѣдъ проводомъ Бутурлина, перебувало на Украинѣ у купѣ зо всѣмъ козацкимъ вѣйскомъ, котрымъ кермувавъ Хмельницкѣй. Скоро Хмельницкѣй заприсягъ цареви, заразъ повстала на Украинѣ велика партѣя такихъ, що не хотѣли бути московскими пѣддаными; выдатнѣйшимъ мѣжъ ними були Сѣрко — опѣсля кошовый отаманъ — та полковникъ Богунъ. Сѣрко не хотѣвъ коритися, зѣбравъ незадоволенихъ и пѣшовъ зъ нимъ за пороги. Богунъ зъ усѣмъ Побужемъ цурався присяги. Польскѣй урядъ довѣдавшись про таку незгоду мѣжъ ворогами, пильнувавъ якъ бы собѣ съ того покористуватися. Дня 28. лютого король выдавъ унѣверсалъ до украиньскихъ мѣщанъ и селянъ, называвъ ихъ любыми и вѣрными и оголошувавъ всему народови ласку.

„Довѣдалися мы“, писавъ король въ унѣверсалѣ, що лихѣй зрадникъ Хмельницкѣй не вдовольнився тою вашою христѣянскою кровю, що довго ливъ пѣдчасъ усобицѣ, не вдовольнився вѣнъ погибелю тои силы вашихъ людей, що полонили невѣрнѣй Татаре, не вдовольнився тымъ, що росхитавъ вашу вѣрнѣсть та й продавъ васъ на вѣчнѣй муки Московскому цареви, въ тяжке ярмо, противне вашѣй волѣ, а на останку примушує васъ проти вашои волѣ заприсягати отому мучителеви. Але жѣ помѣжъ вами знайшлося багато людей певныхъ, що помѣтивши ворохобникову зраду, вѣдцуралися вѣдъ него. Мы хвалимо васъ за се и вважаємо потрѣбнымъ застерегти тыхъ зъ васъ, що

примушені були силою заприсягати цареві, радимо, що бѣ вони заздалегѣдь схаменулись, лишилися піддаными нашими и Речи-Посполитою и объявились перше, нѣ жѣ прийде наше вѣйско. Мы бажаемо приняти всѣхъ ласкаво и обѣцяемо берегти ваші давні права и вѣльности“.

Потѣмъ за мѣсяць воевода подѣльскій оповѣщавъ Подольянъ, що входить вѣйско, що бѣ стежити ворохобникѣвъ и радивъ заздалегѣдь утѣкати съ пѣдъ вѣчнояремной московской неволѣ пѣдъ ласкавѣ крыла короля.

Скоро коронный гетьманъ довѣдався, що Богунъ змагається проти Хмельницкого и не хоче заприсягати цареві, вырядивъ до него въ Кальникъ якогось Павла Олекшича, пѣдмовляючи, що вѣнъ буде гетьманомъ надъ козаками, матиме шляхотство и добуде по уподобѣ староство на Украинѣ.

Але жѣ Богунъ Москвы тѣлько жахався а Полякѣвъ давно ненавидѣвъ.

Вѣнъ загадався покористуватись съ паньского довѣрія. Польскій историкъ повѣдав, що Богунъ до коронного гетьмана вѣдписавъ отакѣ:

„Москва опанувала Украиною, Хмельницкій стався катомъ и шукає моєи головы за те, що я вѣдрадивъ козацкимъ полкамъ ити въ московске ярмо; теперь я тиняюся безъ пристановища. Вы спасете мене, коли вырядите до мене пѣдъ Кальникъ вѣйско, що бѣ злучитися зъ недовольными козаками и оборонятися“.

Тодѣ жѣ таки Богунъ, що бѣ довести Хмельницкому, що вѣнъ людина безкористна, пѣславъ до него той польскій листъ и прохавъ швидше прислати вѣйско, що бѣ оточити коронного гетьмана, котрого вѣнъ обманює. Зъ листѣвъ гетьмана польского знати, що Богунъ лишивъ безъ вѣдповѣди два листы, котрыми умовляли его. Не вѣдомо, чи тѣ листы були писані пѣсля наведенного Богунового листу, чи може сего листу нѣколи Богунъ и не писавъ. Останними днями березоля съ польского табору, що стоявъ бѣля Межибожа, вѣйско рушило на руйнуючу гулянку по Украинѣ. Воевода брацлавскій, взявши дванайцять коруговъ охочихъ, що набравъ и привѣвъ товаришь небѣщпка Кондрацкого, Войцѣховскій, напавъ на Немирѣвъ та й вырѣзавъ Немирѣвцѣвъ: улицѣ сего мѣста були вкрыті трупами, кѣлько сотень людей обохъ полѣвъ и всякого вѣку утекли и сховалися у великому, мурованому лѣсѣ; ихъ звѣдтѣль почали выкурю-

вати димомъ; Волохи пильнували, хочъ бы бодай старшихъ выволокти и обѣцали всѣхъ пощадити, коли ихъ выдадутъ. Нѣхто нѣкого не выдавъ, нѣхто не піддався; зъ диму позады-халися и полягло ихъ тамъ три тисячѣ чоловіка. Отсей вѣдѣль вѣйска, зпѣвечивши Немирѣвъ, приставъ до польного гетьмана, потѣмъ, каже другій очевидецъ, мы розѣйшлися по рѣжнимъ дорогамъ и де було мѣсточко, чи село, чи хутѣръ, мордували хлопство и налили добро ихъ. Передъ великоднемъ въ четверъ, жовѣры взяли село Ягубецъ, звѣдкѣль тѣлько що вийшовъ Богунъ. Побачивши ворогѣвъ, хоробрий отаманъ Ягубецкій пѣдохотивъ людей такъ, що вони всѣ до одного затылися лѣпше пропасти, нѣ жъ піддатися Ляхамъ, а попы нагадували имъ про святѣсть заприсяги, що недавно зложили царевѣ православному. Було ихъ тутъ 3000: вони завзято вѣдби-валися и всѣ зложили свои головы.

На першій день великодня жовѣры набѣгли на мѣсточко Муширѣвку. И тутъ Украинцѣ не послухали польского усовѣщуваня и гбля, якъ слѣдъ гинути, „наробивши намъ, каже Полякъ-очевидецъ, великои шкоды,—тому зъ нашихъ пронизали стрѣлкою щеку, того зачѣнили косою, а бѣльшь всего надопекли намъ дубинами та дручками. На безталанѣ Украинцѣвъ бракувало имъ огняной стрѣльбы, черезъ що Поляки багато ихъ позастрѣлювали зъ рушницъ. Потѣмъ Поляки вломилися до замку и тутъ, каже той самый очевидецъ, у насъ ажъ руки потопились, сѣчучи ихъ“. Полягло тамъ тысячѣвъ съ пять украиньского народу обохъ полѣвъ и всякого вѣку. Заходжувались Поляки добути Брацлавъ та не сиромоглися: полковники Носачъ и Золотаренко засѣли въ сему мѣстѣ и прогнали ихъ. Польный гетьманъ пѣдступивъ до Уманя, де перебували Богунъ и Глухъ. Розташувавшись по хуторахъ, гетьманъ засылавъ до Богуна, що бѣ ишовъ зъ нимъ на мирову, Богунъ на те и не вѣдповѣвъ ему. Польный гетьманъ, хотѣвъ бувъ у ночѣ заманити козакѣвъ на вылазку въ поле та завести ихъ на засаду, але жъ не довелося перехитрити Богуна. Спалили Поляки и зруйнували кѣлька сѣлъ по околицѣ и вѣдступили вѣдъ Уманя. Отъ на сему и скѣнчилася весняна ихъ гулянка. Хмельницкій про Богунову подѣю написавъ до царя, а царъ похваливъ винницкого полковника за его сталѣсть, твердѣсть и не-

стеменнôсть, а Хмельницкому казавъ привести Богуна пôдъ присягу. Чи присягавъ Богунъ, чи нѣ, не вѣдомо.

Кіевскій митрополіта, а за нимъ и православне українське духовенство цѣлкомъ ворожливо вôднолося до справи переходу України пôдъ руку Московскои державы. Воно свѣдомо було, що не має сили довго и жваво спротивлятися. Мы вже бачили, що митрополіта Сильвестеръ Косôвъ вельми холодно зустрѣвъ московскихъ урядникôвъ и довго не хотѣвъ пускати до присяги царевѣ своихъ слугъ, доводячи, що король мститиметься, коли довѣдається, що кіевскій митрополіта, пустивъ своихъ слугъ заприсягати, чужому державцевѣ.

Потôмъ въ березолѣ прислані царемъ до Кієва воеводами, князь Федоръ Куракинъ и Волконскій, скаржилися до царя на митрополіту за те, що вôнъ не давъ имъ будувати острôгъ на горѣ, поручъ зъ Софійскимъ соборомъ, де вôдмѣрано на те 820 сяжнѣвъ землѣ, кажучи, що та земля, споконвѣку є власнôсть Софійского собору, Десятиннои церкви та монастирѣвъ Архангельского и Никольского. Почали були доводити митрополітови, що острôгъ треба збудувати за для обороны Кіянъ и що другого зручного мѣста нема, Косôвъ на те вôдповѣвъ: „Такъ и обороняйте, и верстовъ за двацять або й бôльше вôдъ Кієва, а я на тôй землѣ не дамъ вамъ будувати острогу“. Мовили до него, що, хоча вôнъ и не згодиться, але острôгъ будуватимуть. Митрополіта спалахнувъ на те и промовивъ: „Коли вы будуватимете противъ моєи волѣ, то я зъ вами битимусь!“

Воеводы царскі вôдповѣли, що така рѣчь не звичайна и нагадали ему про присягу царевѣ. Митрополіта на те мовивъ: „Гетьманъ и вôйско запорозке пристали пôдъ царску високу руку, а я зъ моимъ соборомъ не вдавався до царя и не прохавъ єго про се. Мы духовні, живемо собѣ самі, нѣ пôдъ чияю властю“.

Воеводы на се вôдповѣли: „Ты перше бувъ пôдъ королѣвскою властю, а теперъ ставъ пôдъ високою царскою рукою, то й мусишь коритися наказу царскому и намъ, та й въ державныхъ справахъ не роби намъ на перекôръ и не заводи сварки“. Митрополіта вôдповѣвъ имъ: „Бувъ пôдъ королѣвскою властю, а теперъ буду пôдъ тою, пôдъ якою судитиметься

мені вѣдъ Бога. Отсе вы бачите тѣлько початокъ, а кѣнця ще постривайте“.

На таку рѣчь воеводы мовили: „Чи ты, митрополіто, Бога не боишся, що таке мовишь? Мабуть ты великому державцеві нашому жадного добра не зичишь, не мовь бы зрадникъ якій!“

Митрополіта ще бѣльше розгорѣвся, почавъ говорити по польски и гукнувъ: „Почекайте! почекайте, небавомъ кѣнець вамъ прийде!“.

„Бачимо, мовили воеводы, бачимо вѣдъ тебе, митрополіто, не добре и зраду, и повѣдаємо тобѣ не таючись, що не послухаємо твоего приказу, а слухаємо наказу своего царя и острѣгъ будемо становити на тому мѣсцѣ, де показано“.

Зъ симъ словомъ воеводы лишили митрополіту. Вернувшись до господы, покликали вони кіевского наказного полковника Павла Яненка, (справдешній полковникъ Анто́нъ Ждановичъ перебувавъ у Польщѣ ще вѣдъ року 1653) сотникѣвъ, кіевского вѣйта, бурмістрѣвъ и кѣлькохъ мѣщанъ и повѣдали имъ, що митрополіта не дає будувати острогу на тому мѣсцѣ, яке показано; що вѣнъ, митрополіта, зъ гетьманомъ и козацкими полковниками буцѣмъ бы то не бувъ одной думки про пѣдданьство Московщинѣ и нѣчого про те не вѣдавъ. Тодѣ полковникъ и усѣ тѣ, що були зъ нимъ у воеводы, пѣшли до митрополіты. Вернувшись вѣдъ него, повѣдали воеводамъ, що митрополіта готовъ перепросити за свою загорѣлу розмову зъ воеводами.

„За его прикрѣ речи до насъ, нехай его Богъ простить, мовили воеводы. А отъ про те, що вѣнъ похвалявся, що битиметься зъ нами, царскими людьми и про инші незвычайні речи таитися не можна“. Воеводы про все отсе написали въ Москву, а тымъ часомъ у Кіевѣ почали будувати острѣгъ на спорному грунтѣ. Въ Москвѣ зрозумѣли, що до якогось часу треба потроху уважати на звычайъ новыхъ царскихъ пѣдданныхъ и пѣслали въ Кіевъ до воеводъ царскій наказъ, що бѣ повѣдали митрополітови, абы вѣнъ не обыдився; бо замѣсць того грунту, що взяли пѣдъ острѣгъ, Софійскій соборъ другою землею надѣлять.

Мусивъ митрополіта по неволѣ втихомиритися, але все таки довго ще до царскихъ воеводъ ворожливо вѣдносився.

Въ цвѣтнѣ воеводы зновъ скажились, що митрополіта нѣ про яку справу не хоче радитися зъ ними. Таки треба мовити, що воеводы починали вже утискати и зрушувати духовну власть кіевского архипастыря. На прикладъ: митрополіта посылавъ игумена Золотоверхомыхайловского монастыря Θεодосіа Василевича до Могилева, що бѣ повѣдбиравъ послиа небѣжчика нареченого епископа церковнѣ речи, а въ Слуцкому монастырѣ сего Василевича покликали на архимандриту. Косѣвъ затвердивъ его, але кіевскі воеводы оповѣстили Василевича, що бѣ не смѣвъ ѣхати на Литву безъ царского наказу. Коли до Кіева прийшла звѣстка про побѣды на Литвѣ царя Олексѣя, то кіевске духовенство повинно було вѣдправити вдячний молебенъ; митрополіта не пошовъ на той молебенъ, кажучи, що вѣнъ не адужає. Мабуть и се сталося черезъ неприхильність митрополіты до Московщины; але коли ему въ келіи дали урядову звѣстку про царскі побѣды, то вѣнъ звелѣвъ у своему Софійскому монастырѣ палити зъ гарматъ на ознаку радощѣвъ. Передъ великоднемъ того року Сильвестеръ нишкомъ вырядивъ до Варшавы двоухъ ченцѣвъ, що бѣ оповѣстили короля, що православне духовенство цѣлкомъ не хоче еднатися зъ Москалями, и перше нѣколи сего воно не вважало, а теперъ довѣдалось, що Москва хоче ихъ перехрещувати: вони волѣють лишитися, якъ доти бувало, по дѣла властью короля; нехай тѣлько король швидше присылає вѣйско, що бѣ вызволити ихъ, а Кіевне силкуватимуться прогнати Москалѣвъ съ Кіева. Тодѣ король згадавъ про одного Грека, полоненого въ Берестецкому бою. Звали его Иванъ Тафляры. Король велѣвъ выпустити его съ тюрмы, приголубивъ его и казавъ ему ѣхати на Украину и розповсюдити пять універсалѣвъ короля до вѣйска запорожского; въ тыхъ універсалахъ усовѣщували козакѣвъ лишитися вѣрными до Речи-Посполитой, черезъ те, що ихъ духовенство выявило бажане бути по дѣла рукою короля.

Грекъ, замѣсць того, що бѣ розповсюджувати універсалы, доручивъ ихъ Богдану Хмельницкому, а потѣмъ поѣхавъ до Москвы и тамъ повѣдавъ про митрополітовѣ думки. Зъ сего выпадеу не выникло одначе жадной шкоды Сильвестрови. Въ липнѣ того же року митрополіта Косѣвъ прохавъ царя, выбачити его за деякі суперечки и не няти вѣры тѣй клеветѣ, яку пускають про него зъ ненависти. Гетьманъ и собѣ вдавався

до царя, прохаючи за митрополіту; вінъ писавъ, що се чоловікъ святого життя и багато перетерпівъ за прихильність до православної східної церкви. Головна річъ йшла тоді про те, що бъ Українську церкву задержати въ стародавній залежності відъ Царгородского патріярха и що бъ не неволили єѣ приставати до патріярха Московского. Разомъ съ тымъ гетьманъ прохавъ царя и за архимандритівъ и игуменівъ, а міжъ ними и за Василевича, котрый и самъ виправдувався проти лихословія кіевскихъ воеводъ. Въ загаль въ Кієвѣ українскій духовній сановники, люде зъ вышою освітою, не могли уладнатися зъ Москалями, котрі були люде прості и неввічливі. Та й свѣтскі люде въ Кієвѣ мало сприяли Москалямъ: и не няли вѣры урядникамъ царскимъ. Про наказного полковника Павла Яненка, воеводы писали до царя, що вінъ умысле таить відъ нихъ те, про що пише до гетьмана. Окрімъ того воеводы писали, що до Кієва треба вырядити бѣльше вѣйска для „шатости черкаской“; се значило, що вони вважають царську власть не твердою ще на Украинѣ. Цѣле лѣто вѣйско польске не розпочинало вѣйны. Воно не вѣдважувалося ити запомагати вѣйску литовскому; бо тоді бъ Хмельницькій и Бутурлинъ напали на Польшу, пѣвденній межѣ котрой лишились безъ обороны.

Поляки не розпочинали на Украинѣ ворожихъ дѣй и черезъ те, що політики працювали, якъ бы придбати собѣ спѣльниківъ. Господарѣ взялися були чинити на користь Польщи и постачити запомогу вѣйску. Прецѣнь Степанъ того жъ таки часу вдавався зъ мировою и до Хмельницького, а Хмельницькій пѣдмовлявъ єго пристати пѣдъ протекцію Московского царя и пѣслати до Москвы боярѣ. Зъ вѣстей сучасника, господаря Молдавского, знати, що въ Чигиринѣ у Хмельницького бувъ тоді кривнякъ Волоского господаря Михайло, що до сего часу перебувавъ при нѣмецкому императорѣ. Хмельницькій бажавъ одружити зъ нимъ свою доню и добувши запомогу відъ Волоского господаря, скинути господаря Молдавского, а натомище посадити свого зятя, а потѣмъ гадавъ вінъ, що, якъ пообѣцяє Туреччинѣ пѣдданьстро Украинѣ, то вона поможе єму скинути Семигородского князя и зробити княземъ свата єго Лупулу. Хмельницькій пѣдбивъ царя Московского выслати універсалы до Молдавского господаря Степана и до Волоского, Матвѣя, та

именемъ одной вѣры зазывати ихъ, запомагати Хмельницкому и цареви. Въ універсалѣ до Степана стояло: „Коли Польскій король Янъ Казимиръ прохатиме у тебе запомоги проти підданныхъ нашихъ, гетьмана Богдана Хмельницкого и вѣйска запорозкого, бажаючи знѣвечити истинній христіянскій церкви и выкорѣнити православну вѣру, то ты памятай, що ты одной зъ нами православнои вѣры и нѣ въ чому не запомагай ворогѣвъ нашихъ; вони усе пильнують знѣвечити нашу христіянску грецку вѣру и бажають шкоды нашимъ церквамъ. Ты про замѣры ихъ давай знати нашѣй величности, нашимъ воеводамъ и боярамъ и Богданови Хмельницкому, гетьманови всего вѣйска запорозкого. А мы, великій державецъ, обѣцяемо тобѣ нашу царску ласку“. Степанъ не бувъ певнымъ, що московска держава, воюючи съ Польщею возьме гору. Тымъ-то той універсалъ вѣдѣславъ до Польского короля, гадаючи тымъ засвѣдчити свою вѣрность и прихильность. Янъ Казимиръ звѣстивъ про се Семигородского князя и додавъ, що велика небезпечность угрожуе всѣмъ, не минаючи и Туреччины, черезъ те, що Москаль ѣднують своихъ оновѣрцѣвъ підданныхъ Туреччины: Сербѣвъ, Болгаръ и Грекобѣвъ. Ракочій вѣдповѣвъ, що вѣнъ двується, якъ се такъ, що, безъ жадного привоу его, Хмельницкій вдається до него, що бѣ оновити дружбу. Але й Ракочій лукавивъ такъ само, якъ и Молдавскій господарь. Самъ вѣнъ добре бачивъ, що надъ Польщею збирається нова бѣда. Гадаючи чимъ будѣ покористуватись, вѣнъ вдався до Хмельницкого и запевнявъ его, що кликавъ его сына Тимоша на переговори; але Тимошъ замѣсць вѣдповѣди почавъ ворожій вчинки противъ Семигородского вѣйска. Теперъ Семигородскій князь прохавъ забути про те, що минуло и подававъ вѣйску запорозкому свою підпомогу. Вѣвъ вони и господарь и Ракочій и Хмельницкій лукавили одинъ противъ одного; вѣвъ обѣцялися Хмельницкому приятелювати зъ нимъ и запомагати а тымъ часомъ приятелювали зъ его ворогами. Пѣсля зѣднанія Украины зъ Московщиною, сталося тільки неможливымъ оновити союзъ козакѣвъ съ Крымскимъ царствомъ; бо Крымцѣ вважали Москальѣвъ за найлютьѣйшихъ ворогѣвъ. На веснѣ року 1654 урядъ польскій вырядивъ Яскульского до Бахчисараю, що бѣ тамъ передъ новымъ ханомъ огидивъ Хмельницкого, розповѣвъ про его зносины зъ Москалями и підбивъ хана ити въ купѣ съ По-

ляками проти Москалівъ и козакѣвъ, а за те обѣцявъ грошѣ и подарунки. Въ доказъ того, що Хмельницькій приставъ до Московского царя, Яскульскій повѣзъ до хана списокъ зъ універсалу козацкого гетьмана до українського народу.

Якъ прибувъ Яскульскій до Бахчисараю, его покликали до хана. Мабуть везіръ, и уважаючи на становище свого хана и тямлячи, що побытъ Польщи тяжкій, що вона вельми потребує запомоги Татаръ, не хотѣвъ ему давати ханського коня, на котрому посланецъ повиненъ бувъ ѣхати на авдієнцію.

„Наша вѣра, мовивъ везіръ, забороняє намъ прислати коня“.

„А наша вѣра, змагався Яскульскій, забороняє менѣ ѣхати на моему конѣ; та мій кѣнь и охлявъ; до того жъ его величність, король, стоить такои шаны вѣдъ хана“. Полякъ таки поставивъ на своєму; ему дали коня. Потѣмъ везіръ хотѣвъ бувъ примусити его, що бѣ вѣнь по схѣдному звичаю поцѣлювавъ полу его одежи. Яскульскій не схотѣвъ и добився, що ему дозволили по европейскому звичаю поцѣлювати ханову руку. Пѣсля сего, Яскульского воловодили трохи не цѣлыхъ три тыжнѣ. Того часу Бахчисарай наѣхали посланцѣ московскій, козацкій и угорскій вѣдъ Ракочія. Усѣ вони шукали прихильности хана. Хмельницькій писавъ до него: „Що мы подружилися зъ Москвою, то се вчинили, памятаючи раду твоєи ханської милости. Мы бачили, що Поляки зъ усѣхъ сторѣнь підмовляють людей до себе, такъ чомъ же и намъ того не вдѣяти. Лѣпше намъ придбати приятелѣвъ на тѣй землѣ, що межує до Смоленська и до пишнихъ мѣстъ королѣвськихъ. До того жъ се сталося не вѣдъ мене, а по волѣ всего вѣйска. Зъ умовы бѣля Каменця нѣчого доброго не вийшло; зборѣвскои умовы король не затвердивъ, а тымъ часомъ люди ваші заподѣвали намъ багато нестерпимои кривды. Пѣсланцѣ наші натякали вамъ, нѣ бы Москва заходжувалася опанувати нами; колись така вѣдомѣсть була у насъ; але теперъ про те и речи нема. А коли въ сѣй справѣ прокинесться у насъ що будь нового, то мы не гаючись звѣстимо васъ про те. Покѣрно просимо Вашу ханську милѣсть, не ймѣть вѣры тому, що на насъ пащекують, наші вороги брешуть на насъ и самі пѣдъ нами яму копають. Потоцкій съ Поляками, Уграми та Волохами напавъ на насъ, багато мѣстечокъ спустошивъ, багато народу перебивъ. Чути,

що й Радивилъ зъ вѣйскомъ литовскимъ пѣдходить до Любеча и Лоева. Тымъ-то, коли бѣ войско ихъ почало ще бѣльше загрожувати намъ, такъ Ваша ханьска милѣсть запоможѣтъ намъ вѣдповѣдно вѣчнѣй умовѣ. А мы вамъ вѣддячимо за те, поможемо вамъ проти ворогѣвъ вашихъ.“

Крымцѣ розумѣли, що сусѣды ихъ вельми уважають на те, за кимъ потягне Крымъ пѣдчасъ тои колотничи. Ханъ скликавъ велику раду изъ султанѣвъ, мурзъ и агъ. Усѣ пѣдѣляли ненависть проти Москалѣвъ; але дехто зъ мурзъ, що тямили Хмельницкого щедрѣй подарунки, змагалися проти еднаня съ Поляками.

„Доки у насъ велось побратимство съ козаками, мовили вони, доти въ Крыму було повно польского невольника, а теперъ, коли воюватимемо съ козаками, такъ що вѣзьмемо замѣсць Полякѣвъ? Козаки билися за волю, а мы добували ясиръ; вже такои выгоды не буде намъ, коли битимемося за Полякѣвъ. Поляки люде гордѣй; носять коштовнѣй убраня, дорогѣй кожухи, турецкѣй чоботы; не битимуться вони задля нашої выгоды“.

Але вороговане проти Москалѣвъ переважило такую порадѣ. Выгоды Крыму пѣдбивали Татарѣ пѣднатися теперъ съ Поляками; але вони бажали такъ попровадити справу, що бѣ Поляки имъ кланялися та прохали ихъ, а не вони Полякѣвъ.

Везиръ покликавъ Яскульского и холодно повитавъ его. Яскульскѣй прохавъ выпустити съ полону тыхъ польскихъ бранцѣвъ, що позахоплювали Татарѣ. Везиръ крутивъ сюды туды, указувавъ, що тѣ бранцѣ давно колись шкодили Крыму, на останку мовивъ:

„Марне балакати про те, що придбано шаблею“.

Яскульскѣй натякнувъ, що Татарѣ набѣгами своими нарѣбили Польшѣ доволѣ руины. Везиръ погнѣвався и гукнувъ: „Якъ се, такъ вы еще хочете наказувати ханови? А чи знаете вы, що коли ханъ поєднається съ козаками та Москалями, такъ уся Польша пропаде“.

„Се якъ Богъ дастъ, вѣдповѣвъ Яскульскѣй, злякавшись самъ своихъ слѣвъ: я вымовивъ се не на те, що бѣ наказувати его милости ханови, а що бѣ вызначити вамъ нашу честноту и правду, за якѣ мы зазнали вѣдъ васъ вороговане“.

„Козаки прислали до насъ по́сланцѣвъ, мовивъ везірь; вони зазываютъ насъ до поєднаня и кажутъ, що повернулись до Москалѣвъ черезъ те, що король не вырядивъ до нихъ по́сланцѣвъ; треба було вамъ здержуватися воювати съ козаками. А вы на що ихъ самі чѣпляєте“.

„Дивуюсь я, змагався Яскульскій, що вы чѣпляетесь до того, що до Хмельницького король по́сланцѣвъ не вырядивъ. Звычайнѣйше буде, що бѣ невѣльникъ перше уклонився панови. Хиба вы бачили, коли у васъ бувъ бунтъ, що бѣ ханъ писавъ листы до ворохобникѣвъ?“

„Козаки, вѣдповѣвъ везірь: кажутъ, що вони вырядили до васъ по́сланцемъ Антона, а вы взяли та й не выпустили его“.

„Ба, вѣдповѣвъ Яскульскій; тому вже рѣкъ минувъ, а по́сла жванецкою умовы вони по́сланцѣвъ не выряжали. Хмельницкій и самого себе и Украину вѣддавъ Московскому цареви; и Москва по мѣстахъ королѣвскихъ и шляхотскихъ понаставляла урядникѣвъ своихъ и забирае доходы. А вже жъ коли хто у кого що будь вѣднймае, такъ хиба можна не обороняти свого“.

„Бачимо, що козаки шахраѣ, мовивъ везірь, мы вырядимо до васъ свого по́сланця разомъ съ по́сланцемъ козацкимъ и порадимо, що бѣ вони по́ддались королю и вернули бѣ Украину, а самі йшли зъ нами бити Москалѣвъ. А коли вони не послухають та сего не зроблять, такъ мы тодѣ вкуцѣ зъ вами по́днимемо на нихъ шаблѣ“.

На останку везірь цѣлкомъ щиро промовивъ до Яскульского:

„Все зробимо тѣлько тодѣ, коли одержимо вѣдъ васъ подарунки“.

Такимъ чиномъ, на першій разъ Яскульскій нѣчого не одержавъ, окрѣмъ самыхъ обѣцянокъ, и не гаючись напписавъ, що бѣ швидше прислали грошей ханови Крымскому и тымъ урядникамъ, що оточаютъ хана. Коженъ зъ нихъ готовъ бувъ заступатися за Полякѣвъ, що бы тѣлько добути грошѣ. Московскимъ посламъ ханъ вѣдмовивъ. По́сланецъ Хмельницького, полковникъ Семенъ Савичъ, наслухався вѣдъ хана докорѣвъ: „На що Хмельницкій, мовивъ до него ханъ: зъ усѣмъ вѣйскомъ занорозкимъ, безъ вѣдому нашего, вѣдцурався короля Польского и приставъ по́дъ руку царя Московского? Онъ,

кажуть, що царь вѣдобравъ вѣдъ Польского короля Смоленскъ и иншій мѣста; а козаки вашій поприймали московскихъ воеводъ до власныхъ мѣстъ, отже чому у мене про те не спыталися?

На те Савичъ вѣдповѣвъ:

„Король Польскій и Поляки не додержали зъ нами умовы; мѣста нашій, церкви и дома палать, а людей вбивають. Що бъ царь забравъ Смоленскъ и иншій мѣста, про те я не чувъ нѣчого; а по нашихъ мѣстахъ воеводъ царскихъ нема, хиба що въ одному Кієвѣ“.

Яскульскій запевняє, що ханъ вельми неприяно повитавъ Савича и нѣ бы то кѣлька разѣвъ промовивъ до него:

„Брешешъ сякій, такий сыну, холопе“.

Пѣсланецъ Хмельницкого вернулись вкупѣ съ пѣсланцемъ хановымъ; вѣнъ привѣзъ до гетьмана грамоту. Ханъ писавъ, що готовъ триматися давного побратимства съ козаками; але жъ що бъ Хмельницкій вѣдцурався вѣдъ царя Московского, а не то, похвалявся ханъ, зъѣднатися съ Поляками та ще навести на Украинну, Угрѣвъ, Молдаванъ, Волохѣвъ и геть чисто зруйнувати єѣ.

Хмельницкій на те вѣдповѣвъ до него:

„Вѣдцуратися вѣдъ царя Московского мы не можемо. Мы памятаємо, що Господь Богъ вельми карає того, хто ламає присягу. Тому-то мы не шукаємо жадного привоу порушити згоду, а покладаючись на власну справедливѣсть, молитимемось Богови и готовѣ полягти головами, вѣдбиваючи всякого ворога вѣдъ межи земель нашихъ. Всемогущій Богъ оборонятиме справедливыхъ и пѣметить за несправедливѣсть. А що Ваша ханьска милѣсть похваляється на насъ Уграми, Молдаванами, Волохами и великою силою орды крымскои, такъ мы маємо надѣю бѣльше на Бога, нѣ жъ на велику силу вѣйска царя Московского и силу вѣйска запорозкого. Господь въ одну хвилю знѣвечує тѣ великѣ вѣйска, що спротивляються єго волѣ святѣй. Вы винуватите на насъ, що мы пристали до Московщины и вѣйска московске на запомогу до насъ иде; а чомъ же вы Ляхѣвъ не винуватите за те, що не додержали вони присяги, яку дали Бѣлокаменцѣ и заразъ почали на мѣста нашѣ нападати, перебили у насъ багато сгарыхъ и малыхъ людей та ще й чужинцѣвъ наводять на насъ, Нѣмцѣвъ, Угрѣвъ, Волохѣвъ,

Молдаванъ та й вашу милость влещують и баламутять, що бы вы присягу зломали. Вѣдповѣдно умовѣ бѣля Каменця мы сподѣвались привилеѣвъ на зборѣвскій статѣ, а Ляхи замѣсць того покликвали проти насъ чужинцѣвъ и почали воювати зъ нами, задумуючи у пень выкорѣнити насъ. Мусили мы шукати собѣ запомогти. И отъ царь Московскій за насъ заступився, не покинувъ насъ такихъ православныхъ, якъ и самъ, а за се мы й дѣти нашѣ нѣколи на сю державу рукъ не здѣймемо и вамъ проти него запомогти не дамо. Але жъ зъ вами бажаемо по давному приятелювати. Коли й вы такой думки, то мы обѣцяемо вамъ, що въ низу Днѣпра и Дону жадна волосина ваша не пропаде черезъ вину козакѣвъ и вашимъ людямъ буде вѣльно и безпечно ходити по поляхъ нашихъ. А коли вы не послухаете насъ, то на те ваша воля; та тѣлько не вельми вже багато придбаєте собѣ добра ляцкого, коли зъ нами розмилитесь; не вѣратиметесь въ коштовнѣ сукна, а носитимете по давному кожухи“.

Отакъ зносини съ Крымомъ вагалися нѣ сюды, нѣ туды. Ханъ и его мурзы ремствували на Хмельницкого и на козакѣвъ, але ще не вѣдзначилися явными ворогами; а Хмельницкій хотѣвъ передъ Крымцями потаѣти свое пѣдданство царю Московскому и показати справу такъ, нѣ бы то вѣнъ вступивъ зъ Москвою тѣлько въ побратимскій союзъ проти Полякѣвъ та й до того бувъ примушенный Поляками, котрѣ не выконали тѣлько що зложенои умовы, не дають Украинѣ спокою, черезъ що треба поневолѣ шукати проти нихъ помѣчникѣвъ.

Тымъ часомъ пѣсланецъ Речи-Посполитои — Бѣгановскій и Янъ Собѣвскій поѣхали до Царгороду благати везіря турецкого, що бѣ вѣнъ настранивъ хана проти Хмельницкого. На великдень вони (а було ихъ дванайцять) були у султана. Турки повѣдали имъ, що двѣрь Турецкій мав велику приязнь до Польщи: не траплялось ще, казали вони, що бѣ нашъ державецъ приймавъ чужоземне пѣслаництво зъ 12 чоловѣка. Падишахъ повитавъ пѣсланцѣвъ въ салѣ, оздобленѣй и засланѣй коштовными матеріями и повнѣй пахощѣвъ.

Полякѣвъ покликвали до великого везіря. Вѣнъ сидѣвъ бѣля круглого столу, зъ нимъ бувъ Капуданъ паша и инші сановники, Поляки мовили: „Мы прохаемо, що бѣ було наказано Крымскому ханови ити вкупѣ съ королемъ нашимъ на

війну проти Москалівъ. Ханъ Крымскій за те-взявъ вѣдъ насъ грошъ.

„А якъ вы умовлялися бѣля Жванця?“ — спыталися у нихъ. Поляки вѣдповѣдали:

„Мы умовились, що бѣ намъ укуиѣ воювати Москву“.

„А на паперѣ есть у васъ умова“, спытався везірь.

„Мы замѣсць паперу обопѣльно дали закладъ, вѣдповѣли Поляки“.

„Чи справдѣ такъ?“ — допытувалися Турки Украинцѣвъ.

„Головами своими ручимося, що справдѣ такъ“, мовили Поляки.

„Добре, коли такъ, — мовивъ везірь: я звелю написати до хана и довѣдаюся, а вы не хватайтесь“.

Потѣмъ послиавъ везірь до хана еміра довѣдатися, чи справдѣ бѣля Жванця була умова воювати проти Москвѣ? А доки еміръ вернется съ Крыму, Полякѣвъ лишили въ Царгородѣ. Тодѣ саме до Турецкой столицѣ приѣздили послианцѣ московскій и козацкій. Полякамъ було прикро дивитися, що музулмане тѣшатся съ того, що христіянскій народы сваряться помѣжъ себе и потребують приязни турецкого двора. Турки, немовъ умысле, що бѣ дратувати Полякѣвъ, поблизу ихъ помѣстили квартиру козацкому послианцеві, потѣмъ згода перевели его дальше, бо того прохали Поляки.

„Мы, мовили Турки, будемо держатися того, за кого тягтиме руку ханъ Крымскій“.

Ислама-Гирея не було вже на свѣтѣ. Казали, що якась Украинка бранка взята до его гарему, его отруила, що бѣ помститися за зраду его Украинѣ. Гадали навѣть, що тутъ була примѣшана рука Хмельницкого. Наступникомъ Ислама зробився братъ его Махметъ-Гирей. Вѣнъ поѣхавъ до Царгороду, що бѣ падишахъ затвердивъ его на ханствѣ и бувъ у Царгородѣ тодѣ саме, якъ були тамъ и польскій послианцѣ. Отсей новый ханъ и повернувъ справу на користь Полякѣвъ. Вѣнъ повѣдавъ турецкому уряду, що справдѣ у брата его була съ Поляками умова и що вѣнъ самъ поѣде за Полякѣвъ проти Москалівъ и козакѣвъ.

Тодѣ везірь повѣдавъ послианцямъ польскимъ, що Туреччина дозволяє ханові, що бѣ вѣнъ вкупѣ съ Поляками воювавъ проти Москалівъ. Везірь запевнивъ ихъ, що коли Поляки

и ранѣйше прохали були Туркѣвъ запомоги, то не зазнали бѣ стѣлько лиха. Везірь спостерѣгъ, що Хмельницкій обманює, вдаючи, що хоче повднати Україну съ Туреччиною. Туреччина боялася змѣцнення Московщины, а черезъ те тодѣ легко було прихилити єѣ до Польщи.

Новый ханъ вырядивъ свого пѣсланця до Варшавы. Тутъ 13. червня зложили таку умову: король повиненъ давати що року „упоминки“ ханови Крымскому, а ханъ Крымскій за ними посылатиме своихъ мурзъ до Каменця. За те ханъ Крымскій бере на себе обовязокъ, цѣлою своєю ордою запомагати Польщѣ проти кожного ворога; а такъ якъ царь Московскій, зѣднавшись съ козаками, напавъ на польскій землѣ на Украинѣ и на Бѣлої Руси, то ханъ повиненъ воювати проти козакѣвъ, Москалѣвъ и ворохобникѣвъ хлопѣвъ.

У вереснѣ ханъ, вертаючись съ Туреччины, зустрѣвся бѣля Очакова съ Полякомъ Корицкимъ, которого вырядили до него польскій гетьманы. „Повѣдайте своимъ гетьманамъ, мовивъ до него ханъ, що для Полякѣвъ и Речи-Посполитой я усе зроблю такъ, якъ умовився зъ ними мѣй братъ“.

Вернувшись до Крыму ханъ зновъ заставъ тамъ Яскульскаго: вѣнъ прибувъ за тымъ, що бѣ ханъ затвердивъ умову, що склали у Варшавѣ. На сей разъ Крымцѣ дали Полякамъ почути, що вони мѣцнѣйшій вѣдъ нихъ. Польскій пѣсланецъ прохавъ выпустити тыхъ заручникѣвъ, що Поляки дали Татарамъ бѣля Жванця, бо вже жъ склалася приязна умова Польщи съ Крымомъ.

„Отсего уже не буде, мовивъ везірь; вамъ не можно няти вѣры, бо вы слова своего не додержуете“.

На се Яскульскій вѣдповѣвъ:

„Король вже запрягъ, що згода буде мѣцна. Вѣнъ не бажає, що бѣ заручники перебували тутъ, а Рѣчь-Посполита не хоче робити выдаткѣвъ на удержуванє ихъ, до того жъ и крєвняки ихъ разъ-у-разъ вдаються до короля, що бѣ вызволивъ ихъ“.

Везірь мовивъ:

„Отъ бачте, вамъ шкода заручникѣвъ, а намъ не шкода для васъ кѣлька тысячѣвъ вѣйска“. Нѣ, скажу вамъ по правдѣ: вже коли бѣля Каменця не давъ я сего зробити, хочъ менѣ

за шию дощ лився, такъ теперь, коли я сухій тымъ ббльше того не дамъ“.

Полякъ змагався и мовивъ:

„Присягою король и Рвчъ-Посполита засвѣдчили вамъ свою дружбу ббльше нѣ жъ заручниками. Не треба ображати короля. Хйба безъ заручникѡвъ вы не ймете вѣры королю нашому? Усѣ иншій народы ймуть вѣры слову его величности“.

„А мы вамъ не ймемо“, вѡдповѣвъ везірь, и доти не будемо няти, доки наша шабля у купѣ зъ вашою не обмыються кровю козацкою и московскою. Заручники нехай перебувають у насъ доти, доки справдѣ не станеться те, про що отсе мы балакаемо, доки нашій беѣ не подружаться зъ вашими начальниками вѡйска“.

Яскульскій на те мовивъ:

„Упоминки вже въ Каменцѣ, посылайте по нихъ. Его величнѡсть выпустивъ Татаръ бранцѣвъ и хоче, що бѣ вы выпустили людей нашихъ. Отъ вѡнъ приславъ и реестеръ ихъ“.

Везірь вѡдповѣвъ:

„Про бранцѣвъ вы собѣ й не гадайте. Вже жъ мы не абыякій люде: за ввѣчливѡсть зумѣемо заплатити ввѣчливостю. Небавомъ пѡсля того наступивъ байрамъ, а пѡсля святъ Татаре день за день воловодили и не затверждали умовы. Яскульскій нарѣкавъ, що дорогій часъ марне йде, а вѡйско татарске не рушає запомагати Польщѣ. Везірь черезъ те гаѣвся съ Поляками, що сподѣвався тымъ часомъ усовѣстити Хмельницкого, вѡдцуратися вѡдъ Московщины. Крымцѣ не вельми хотѣли въ кѡнець посваритися съ козаками. Такои думки була и Туреччина. Поляки, що, догоджаючи мусульманамъ, такъ довго утискали козакѡвъ, теперь вже не могли того робити и не мали спроможности спияти ихъ вѡдъ нападѡвъ. Треба було вважати и на те, що побереже Чорноморске небезпечне: ще торѣшнѣю весною, довѣдавшись, що ханъ Крымскій подружився съ Поляками, а Туреччина те жъ сприяє имъ, козаки плавали по Чорному морю, грабуючи береги Крыму; нападали вони на Измаилъ и на Килію и перебили тамъ багато мусульманъ; навѣдувались вони и на праве и на лѣве побереже и зруйнували околицю Ерегля и Бальчика; не доходили до Царгороду лишень за чотыри милѣ: але тутъ имъ не поталанило: вѡйшли вони на суходѡлъ, сподѣваючись пошарпати невинныхъ, але Турки окружили ихъ

и розбили; трийцять козаків забрали живцемъ, привезли ихъ до Царгороду, та страшенимъ робомъ ихъ тутъ и замучили. Треба було сподіватися, що після сего першого нападу морского розпочнуться и другі, якъ воно траплялось перше. Здавалося, далеко розумніше буде жити въ приязни зъ отсимъ воєвितимъ народомъ.

Тимъ-то урядъ кримскій дбавъ, що бъ не доводити козаків и гетьмана ихъ до конечного ворогованя и вырядивъ до Хмельницкого Тохтамиша-агу умовляти, що бъ розъєднався зъ ненавистною мусульманамъ Москвою та вкупі съ Татарами и Поляками выходивъ бити Москалівъ. На те Хмельникій 24. жовтня вѣдписавъ до везіря такъ: „Не можемо мы розъднатися зъ Москвою, бо Ляхи кѣлько земель противъ насъ закликають и вы самі про се вѣдаєте, а до насъ неправду пишете. Твоя милѣсть приятелювавъ зъ нами; присягу не мы зрушаємо, а вы; нехай васъ Богъ судить. Мы лишимося на Украинѣ та, помолившись Богу, оборонятимемося вѣдъ васъ. Чи вже жъ воно добре буде, коли вы зъ нами розбратаетесь? Вы зъ нами хлѣбъ и сѣль вѣли и були безпечні. Лише умовте хана лишитися зъ нами до вѣку. Мы Поляківъ не займаємо, а вони усѣми заходами пильнують насъ знівечити та Богъ сего не дасть.

Одержавши сей листъ, урядъ кримскій розмѣркувавъ, що уладнатися съ Хмельникимъ рѣчь не можлива, але жъ небезпечно лишити его повднанимъ зъ Москвою; тимъ-то и показалося потрѣбнимъ подружитися съ Поляками. Дня 18. листопада Яскульского покликали до хана. Махметъ-Гирей мовивъ до него:

„Братъ мѣй Исламъ умовився зъ вами и заприсягъ кожного ворога бити вкупі зъ вами; те саме чиню и я. Перекажи отсе братови моему, королю Польскому и усѣй Речи-Посполитѣй.“

Яскульскій подякувавъ ханови, а Махметъ-Гирей, взявши въ руки договоръ, мовивъ: „Якъ роблять усѣ монархи, такъ и я вѣддаю Тобѣ отсей договоръ. Тамъ моя свята присяга на вѣкъ вѣчный“.

Яскульскій прохавъ, що бъ ханъ заприсягъ и що бъ его мурзы вкупі зъ нимъ те жъ заприсягли.

Въ договорѣ написана моя присяга, вѣдповѣвъ Махметъ-Гирей.

„Ваша царська величність, поради́в везі́рь: не змага́йтеся, а вчині́ть уже́ такъ, якъ бажають Поляки“.

Здаючись на таку пораду, ханъ казавъ подати ему книжку — Алкоранъ и промовивъ надъ нею таку запря́гу:

„Нехай мене Богъ побє, поки я погадаю вѣдцуратися вѣдъ васъ; обѣцяюся до вѣку ворогувати зъ усѣми вашими ворогами. Поможи менѣ у сѣмъ Боже“.

Яскульскій вимагавъ, що бъ и мурзы запря́гли, але ханъ и везі́рь на те не пристали: „Якъ оденъ Богъ на небѣ и на землѣ, промовивъ Махметъ-Гирей: такъ я оденъ держа-вець на все своє царство“.

А везі́рь додавъ: „У насъ зовсѣмъ не те, що у васъ; вамъ король не посмѣ вчинити нѣкому того, що люде вважають несправедливимъ. А у насъ, що ханъ каже, те и робимо; одно его слово и мы усѣ готові́ покласти головы свои пѣдъ сокиру. А про те коли погодитесь зъ мурзами та беями, такъ нехай вони собѣ хочъ зъ жѣнками и зъ дѣтьми запря́гають вамъ“.

Яскульскій попрощався.

Ханъ въ доказъ своєї прихильности випустивъ двѣ сотні́ польскихъ бранцѣвъ и мѣжъ ними безталанного Кашевского, захопленого несподѣвано на власному его весѣлю. Лишили якогось тѣльки Ромашкевича. Потѣмъ ханъ звѣстивъ короля, що небавомъ мѣцна орда пѣдъ проводомъ сына его — Менгли-Гирея рушить на Україну, що бъ вкупѣ съ Поляками ити на ворогѣвъ. Мѣстомъ, де мали бъ зѣйтися, признані́ Чернѣвцѣ.

Польскій сучасный историкъ каже, що ханъ, уладнавшись съ Поляками, звелѣвъ вирѣзати нѣздрѣ пѣсланцєви Хмельницького та тодѣ и вирядивъ его до гетьмана.

Зносини Полякѣвъ съ ханомъ затяглися ажъ до кѣнця листопада, а гетьманы не вѣдвужувалися рушати въ похѣдъ и таборували спершу бѣля Межибожа, а потѣмъ бѣля Тернополя.

А вѣйско козацке и присланє на Україну московске цѣлу весну и бѣльшу половину лѣта року 1654 не заходжувалося зъ жадными вѣйсковыми нападами. Царь Олексѣй ремствувавъ на те и дорѣкавъ Хмельницькому, що гаѣться: а Хмельницькій звертавъ на те, що король Польскій задумує вступити на Україну та й вѣдъ Крымцѣвъ небезпечно, коли вони зѣйшлися съ Поляками, такъ не сегодєня-завтра можуть набѣгти на Укра-

ину и накоїти великою шкодою. Тимъ-то не можна козакамъ рушати до чужого краю, а сподїваючись до себе лихихъ гостей треба збїстувати на Украинї за для оборони єї.

На се Хмельницкому вѣдповѣли зъ Москвы, що вѣдъ Крымцївъ Украинну оборонятиме бояринъ Василь Шереметєвъ тай и доньскї козаки зроблять нападъ на Крымъ, що бѣ вѣд-тягти татарскї сили вѣдъ Украины. Слухаючи царского наказу, Хмельницкїй вѣ серпнѣ рушивъ у похѣдъ, збїшовся съ царскимъ воєводою Андреемъ Бутурлинымъ и до половини вересня стоявъ бѣля спустошеного мѣста Бердичева. Бутурлинъ пѣдбававъ єго ити зъ нимъ на Волинь, що бѣ збїтися съ княземъ Олексѣємъ Трубецкимъ; але Хмельницкїй змагався, що єму, гетьману, жаднымъ чинномъ не можна далеко зъ вѣйскомъ заходити; бо вѣнъ запевне вѣдав, що король Польскїй пѣдкупивъ хана Крымского и Татарє неспѣдѣвано можуть набѣгти и почнуть руйнувати край; до того жѣ и те вѣйско московске, якимъ кермує Бутурлинъ и малє й непевне. И справдѣ се вѣйско небавомъ показало нѣкчемнѣсть свою; воно розбѣглося, Бутурлинъ занедужавъ, а Хмельницкїй рушивъ назадъ и ставъ таборомъ бѣля Канєва. Мабуть Хмельницкїй ремствувавъ на Бутурлина та й вѣ загаль пѣсля збїднаня зъ Московщиною вѣ Украинѣ якось не йшло дѣло на ладъ. Съ польскихъ жє-рель знати, що того часу, коли Хмельницкїй, пѣдбїшовши до межї Волиньской, не хотѣвъ зъ усѣмъ вѣйскомъ своимъ дальше йти, то частина вѣйска єго була таки не довго на Волинь.

Коронный гетьманъ, прочувши, що Хмельницкїй рушає до Волини, вырядивъ противъ него десять коругѣвъ съ полковникомъ Суходольскимъ; се вѣйско розбїли Украинцѣ, котрї були на Волинь. Коронный гетьманъ перегодомъ казавъ, що вѣнъ черезъ те не запомѣгъ Суходольскому, що спѣдѣвався орды татарской, а що вона скоро мусить прийти, про те переказавъ єму пѣсланецъ Речи-Посполитѣи, Яскульскїй.

На останку прийшла звѣстка, що ханъ небавомъ вырядить орду на запомѣгу вѣйску польскому, тодѣ Потоцкїй рушивъ утѣхомирювати Украинну. Украиньскї историки кажутъ, що у него було вѣйска 60.000, а польскї рахують 40.000, а иншї 30.000 тѣлько; бѣльшь 20.000 було самой кѣнницѣ.

Поляки повернулись до мѣстѣчка Буши недалеко Днѣстра. Пѣсля того, якъ спалили Могилѣвъ, Буша стала захистомъ за

для левенцівъ подільскихъ або якъ звали ихъ за для наддистрианського полку.

Буша стояла на високій горѣ, була добре обведена мѣцними валами; зъ одного боку захищавъ мѣсточко ставъ. Буша дѣлилася на три частини: двѣ зъ нихъ звали мѣстами, а третю, де бувъ замокъ, пригородомъ. Сюды зібралося 6000 левенцівъ зъ жѣнками, зъ дѣтьми и зъ добромъ. Правивъ надъ ними якійсь Гречка. Було ще тутъ 12.000 мешканцівъ и натовпъ молдавскихъ охочихъ, що служили въ українськѣ вѣльницѣ. Вѣйско польске було вельми велике; Подоляне, заздалегѣдъ зятались умерти а не піддаватись ворогови на наругу. Скоро вѣйско польске наближилось до мурѣвъ его, повитали величезнимъ огнемъ зъ мурѣвъ; шпарко вискочили козаки зъ брамы и розбили Полякѣвъ; убито тутъ и начальника того вѣддѣлу. Підохочені левенцѣ на радощахъ ударили въ дзвони, але швидко кинувся штурмувати Чарнецкій съ кѣлькома полками. Вѣнъ побачивъ, що одна брама низше останнихъ; тамъ муръ спускався зъ горѣка; туды вѣнъ и пустивъ жовнѣрѣвъ. Левенцѣ дали мѣцну вѣдсѣчь, вѣдступили и впустили Полякѣвъ у браму, але коли вороги вступили въ мѣсточко и чимало вѣдѣйшли вѣдъ брамы, позаду нихъ піднялася пожежа, а спереду кинулись на нихъ чоловѣки и жѣнки зъ зброєю, съ косами, зъ рогачами и зъ дручками; нагнали Полякѣвъ въ огонь, сила ихъ тамъ полягла, Чернецкому прострѣлили ногу и вѣнъ ледви утѣкъ.

Гетьманы польскі, бачачи таку завзятость и жалкуючи людей, вырядили въ Бушу сурмача умовити левенцівъ и обѣцяючи милѣсть и прощєне; але левенцѣ, познущавшись надъ сурмачемъ, розстрѣляли его на очахъ у ворогѣвъ.

Тодѣ гетьманы наказали цѣлому вѣйску рушити на єнеральный штурмъ. Бушу оточили зъ усѣхъ бокѣвъ. Ляндскороньскій наказавъ кѣнницѣ позлазити съ коней и лѣзти на скелѣ; туды пѣславъ навѣтъ погонцівъ и слугъ. Довго марне працювали Поляки; левенцѣ сыпали на нихъ кулями немѣвъ градомъ, кидали здоровенні колодки, Поляки падали зъ валѣвъ, а Буша стояла непошкоджєна. Чарнецкій спостерѣгъ, що зъ ставу можна выпустити воду; зробили греблю, вода обмѣлѣла и тодѣ, коли козаки мусили зъ усѣхъ бокѣвъ вѣдбѣвати приступъ, кѣнница польска лишила коней, перебрѣла ставъ и ки-

нулася на одну башту: козаки довго обороняли отсе місце, чимало жовнірівъ перебили, але жь до Поляківъ що години приходила свѣжа сила; вони зробили въ стѣнѣ проломъ, запалили башту и розсыпались по мѣсточку. Не можна було Украинцямъ устояти противъ такои великои силы. Гречка полягъ въ бою. Озвѣреній Украинцѣ, що бѣ не піддаватися ворогамъ, позапалювали свои хаты и почали убивати оденъ одного. Жѣнка убитого сотника Завистного сѣла на бочку съ порохомъ и промовила: „Після любого чоловіка не хочу я лишитися играшкою жовнірамъ“, підпалила бочку и полетѣла у воздухъ. Їи привѣдъ підохотивъ жѣноцтво, матери кидали въ огонь и колодязѣ власныхъ дѣтей, а потѣмъ и самѣ за ними туды жь. Отакъ полягло тодѣ 16000 хороброго народу. Усе добро пожеръ огонь, жовнірамъ не лишилося нѣчого. Въ одну печеру недалеко мѣсточка захищеного густою терниною постигли сховатися 70 жѣнокъ; але деякі зъ нихъ бѣжучи туды, погубили по дорозѣ намѣтки. Се помѣтили слуги и полковнику Целярію велено було добути тихъ жѣнокъ. „Піддавайтесь, кричали до нихъ жовніры: мы обѣцяемо, що вы будете живі, а добро ваше цѣле. Не губѣтесь марно“. Съ печери вѣдповѣли имъ пальбою. Целярій не схотѣвъ посылати въ печеру жовнірівъ на неминучу смерть, а вживъ другого заходу, що бѣ вигнати жѣнокъ съ печери: недалеко вѣдъ горы бувъ поточокъ; вѣнъ звелѣвъ провести зъ него воду въ печеру. Усѣ жѣнки потонули тамъ, але нѣ одна зъ нихъ не піддалася живою въ руки ворогѣвъ.

Перекладъ Уманця (гл. XV. и XVI.)
и Ө. В. (гл. XVII—XXI.).

Складавъ Левъ Вербицкій.

РУСКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА виходять въ Тернополи неперіодичними (менше ббльше що два мѣсяцѣ) томами въ 10—15 листбвъ печатныхъ. Кождый томъ, що становить для себе окрему цѣлбсть, можна передплачувати вбддѣльно. Передплата на оденъ томъ безъ пересылки 1 р. 20 кр., съ пересылкою franco 1 р. 25 кр., — рекомандованою 1 р. 35 кр. На умысене замовлене можуть передплатники дбстати що два томы оправнѣ въ англійске полотно зъ золоченымъ вытискомъ. Передплата на два томы оправнѣ съ пересылкою рекомандованою 3 р. 10 кр., безъ пересылки 2 р. 85 кр.

РУСКОЙ ІСТОРИЧНОЙ БІБЛІОТЕКИ вышло доси:

- Томъ I. Історія Руси Стефана Качалы, цѣна 1 р. 50 кр. (съ пересылкою 1 р. 55 кр.).
- Томъ II. Історичнѣй монографіи М. Костомарова Т. I., цѣна 2 р. (съ пересылкою 2 р. 10 кр.).
- Томъ III. Княжѣй Періодъ Украины-Руси до смерти Володимира Мономаха, Д. Іловайского Т. I., цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.).
- Томъ IV. Княжѣй Періодъ Украины-Руси Д. Іловайского до князюваня Данила Галицкого Т. II., цѣна 1 р. 80 кр. (съ пересылкою 1 р. 85 кр.).
- Томъ V. Монографіи до історіи Галицкой Руси М. Смирнова, М. Дашкевича и Дра И. Шараневича, цѣна 1 р. 50 кр. (съ пересылкою 1 р. 55 кр.).
- Томъ VI. Історія Великого Князѣвства Литовского В. Антоновича и Д. Іловайского, цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.).
- Томъ IX. Історичнѣй монографіи М. Костомарова Т. II. Богданъ Хмельницкѣй томъ I., цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.).
- Томъ X. Історичнѣй монографіи М. Костомарова Т. III. Богданъ Хмельницкѣй томъ II., цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.).
- Томъ XI. Історичнѣй монографіи М. Костомарова Т. IV. Богданъ Хмельницкѣй томъ III., цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.). Т. IV. выйде въ маю 1889 р. Томъ VII. и VIII. Рус. Ист. Бібліотеки буде друкуватися по выходѣ Богдана Хмельницкого.

Передплату найлучше пересылати переказомъ пбдъ адресою: Олександрѣ Барвѣньскѣй у Львовѣ ул. Лычаковска Ч. 7.

Хто бере всѣ доси выданѣй томы (9) наразѣ, може ихъ дбстати за 10 р. 50 кр. franco або и на раты пбсля власной деклараціи. Можна ще дбстати примѣрники оправнѣ т. I. и II., III. и IV., V. и VI., IX. и X. по цѣнѣ 3 р. 10 кр. за два томы разомъ съ пересылкою (всѣ томы I—VI. и IX. X. въ оправѣ съ пересылкою 12 р. 50 кр. и на раты).

РУСКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА виходить въ Тернополі неперіодичними (менше бѣльше що два мѣсяцѣ) томами въ 10—15 листѣвъ печатныхъ. Кождый томъ, що становить для себе окрему цѣлѣсть, можна передплачувати вѣдѣльно. Передплата на оденъ томъ безъ пересылки 1 р. 20 кр., съ пересылкою franco 1 р. 25 кр., — рекомандованою 1 р. 35 кр. На умысле замовлене можуть передплатники дѣстати що два томы оправнѣ въ англійске полотно зъ золоченымъ вытискомъ. Передплата на два томы оправнѣ съ пересылкою рекомандованою 3 р. 10 кр., безъ пересылки 2 р. 85 кр.

РУСКОІ ІСТОРИЧНОІ БІБЛІОТЕКІ вийшло досѣ:

- Томъ I. Історія Руси Стефана Качалы, цѣна 1 р. 50 кр. (съ пересылкою 1 р. 55 кр.).
- Томъ II. Історичнѣй монографіи М. Костомарова Т. I., цѣна 2 р. (съ пересылкою 2 р. 10 кр.).
- Томъ III. Княжѣй Періодъ Украины-Руси до смерти Володимира Мономаха, Д. Іловайского Т. I., цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.).
- Томъ IV. Княжѣй Періодъ Украины-Руси Д. Іловайского до князюваня Данила Галицкого Т. II., цѣна 1 р. 80 кр. (съ пересылкою 1 р. 85 кр.).
- Томъ V. Монографіи до исторіи Галицкои Руси М. Смирнова, М. Дашкевича и Дра И. Шараневича, цѣна 1 р. 50 кр. (съ пересылкою 1 р. 55 кр.).
- Томъ VI. Історія Великого Князѣвства Литовского В. Антоновича и Д. Іловайского, цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.).
- Томъ IX. Історичнѣй монографіи М. Костомарова Т. II. Богданъ Хмельницкѣй томъ I., цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.).
- Томъ X. Історичнѣй монографіи М. Костомарова Т. III. Богданъ Хмельницкѣй томъ II., цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.).
- Томъ XI. Історичнѣй монографіи М. Костомарова Т. IV. Богданъ Хмельницкѣй томъ III., цѣна 1 р. 60 кр. (съ пересылкою 1 р. 65 кр.). Т. IV. вийде въ маю 1889 р.
- Томъ VII. и VIII. Рус. Ист. Бібліотеки буде друкуватися по выходѣ Богдана Хмельницкого.

Передплату найлучше пересылати переказомъ пѣдъ адресою: Олександрѣ Барвѣнскѣй у Львовѣ ул. Лычаковска Ч. 7.

Хто бере всѣ досѣ выданѣ томы (9) наразѣ, може ихъ дѣстати за 10 р. 50 кр. franco або и на раты пѣсля власнои деклараци. Можна ще дѣстати примѣрники оправнѣ т. I. и II., III. и IV., V. и VI., IX. и X. по цѣнѣ 3 р. 10 кр. за два томы разомъ съ пересылкою (всѣ томы I—VI. и IX. X. въ оправѣ съ пересылкою 12 р. 50 кр. и на раты).

M 211-4/3px